

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

На правах рукопису

РЄПІН Ігор Володимирович

УДК 94:355.48 (477.87) "1944/1945"

СХІДНО-КАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ ТА ПРИЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ ДО
СРСР (ВЕРЕСЕНЬ 1944 р. - ЧЕРВЕНЬ 1945 р.)

Спеціальність 20.02.22 - військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
ГАВРИЛІВ Ігор Омелянович,
кандидат історичних наук,
доцент

Львів–2007

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	
1.1. Аналіз історіографії	12
1.2. Джерельна база	26
РОЗДІЛ 2 ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ СХІДНО-КАРПАТСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ ВІЙСЬКАМИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ	
2.1. Стратегічна обстановка, положення та задуми воюючих сторін на вересень 1944 року	42
2.2. Словацьке національне повстання - передумова проведення Східно-Карпатської операції	54
2.3. Планування операції та підготовка військ до наступу в особливих умовах	63
РОЗДІЛ 3 ВЕДЕННЯ ФРОНТОВОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ В ГІРСЬКО-ЛІСИСТІЙ МІСЦЕВОСТІ (ВЕРЕСЕНЬ - ЖОВТЕНЬ 1944 РОКУ)	
3.1. Хід бойових дій Червоної армії за вихід до Головного Карпатського хребта	84
3.2. Подолання військами 4-го Українського фронту Головного Карпатського хребта	103
РОЗДІЛ 4 ВПЛИВ РЕЗУЛЬТАТІВ СХІДНО-КАРПАТСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ НА ПРИЄДНАННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	
4.1. Становище Закарпатського краю в період угорської окупації	119
4.2. Радянізація краю. Правове та історичне значення приєднання Закарпаття до Радянської України	130
ВИСНОВКИ	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	165
ДОДАТКИ	187

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗСУ	Збройні сили України
ВГК	Верховне Головнокомандування
ГШ	Генеральний штаб
НКВС	Наркомат внутрішніх справ
НКЗС	Наркомат закордонних справ
гв.	гвардійська
А	армія
ск	стрілецький корпус
тк	танковий корпус
кк	кавалерійський корпус
сд	стрілецька дивізія
пд	піхотна дивізія
РГК	Резерв Головного командування
БТВ	бронетанкові війська
НАОУ	Національна академія оборони України
ВА	Воєнна академія
ЦНРК	Центральний національно-революційний комітет
ВЦ	Військовий центр
СНР	Словацька національна Рада
ПР	Підкарпатська Русь
ЗУ	Закарпатська Україна
НКЗУ	Народний комітет Закарпатської України
УШПР	Український штаб партизанського руху
КПЧ	Комуністична партія Чехословаччини
ЦАМО	Центральний архів Міністерства оборони
РАСПІ	Російський архів соціально-політичної історії
ДАЛО	Державний архів Львівської області
ДАЗО	Державний архів Закарпатської області

ВСТУП

Актуальність теми. Друга світова війна стала найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом за весь цивілізаційний шлях народів і країн, вона виявилася найбільш трагічною за своїми наслідками сторінкою в історії людства.

Німецько-радянська війна, як найважливіша складова Другої світової війни, результати та наслідки якої були і залишаються об'єктом численних наукових досліджень фахівців багатьох країн світу. Значне місце серед них належить проблемам воєнного мистецтва воюючих сторін, адже стратегія, оперативне мистецтво і тактика у цій війні розвинулися і здійснили суттєвий вплив на подальший їх розвиток. Разом з тим, слід зазначити, що багато тем залишаються недослідженими або недостатньо повно висвітленими, а висновки науковців не завжди відзначаються об'єктивністю, обґрунтованістю, подекуди суб'єктивністю, часто є суперечливими та неоднозначними.

З чисто військової сторони подій того часу, необхідно підкреслити, що в Другій світовій війні фактично не було операції фронтового масштабу у гірсько-лісистій місцевості, яку можна було б порівняти із Східно-Карпатською за тривалістю і запеклістю боїв, насиченістю району бойових дій військами і технікою, що брали участь у боях на такому обмеженому гірському просторі. Цей різновид операцій залишається одним з найскладніших і вимагає від командирів, штабів і військ ретельної підготовки, високої організованості та професійної майстерності, надійного і гнучкого управління у складній, швидко мінливій обстановці, організації постійної та чіткої взаємодії видів і родів військ (сил), сміливих і рішучих дій, добре організованого та безперервного всебічного забезпечення.

Величезною дугою, протяжністю близько півтора тисяч кілометрів, прикривають Карпатські гори Угорську низовину з півночі, сходу і південного сходу. Цей гірський масив в стратегічному відношенні був могутнім природним рубежем для Червоної армії на підступах до території

Чехословаччини та Угорщини.

Події німецько-радянської війни 1941-1945 рр., якщо розглядати їх з погляду військового досвіду, завжди подають багато матеріалів для роздумів і висновків, які не втратили свого значення і в сучасних умовах, поскільки історія є найкращою наставницею в справах практичних. Тому військова історія головну увагу приділяє процесові дослідження минулого, виявленню загальних тенденцій розвитку і об'єктивному аналізу діяльності людей.

Досвід Східно-Карпатської операції, розгляд її подій дає багатий матеріал про результати дій військ у гірсько-лісистій місцевості. У цій операції командирам, штабам і військам довелося подолати багато труднощів, які обумовлювалися географічними умовами району дій, сильною обороною німецько-угорських військ і великим значенням оперативного напрямку.

Слід підкреслити, що найскладніша спільна операція військ Червоної армії на стику 1-го та 4-го Українських фронтів, що отримала назву Східно-Карпатської, а також її складова - Карпатсько-Ужгородська операція, яка проводилася 4-м Українським фронтом, в результаті яких було звільнено Закарпатський край від угорсько-німецьких військ, залишилися поза належною увагою дослідників як колишніх радянських, так і сучасних українських. Військові фахівці та науковці звертали більшу увагу на висвітлення бойових дій радянських військ в Афганістані та на криваву війну у Чечні.

Карпатські гори були і залишаються могутнім природним стратегічним рубежем, від оборони якого залежить недоторканість кордонів України. Тому позитивну роль в цьому плані має досвід Східно-Карпатської операції, у вивченні якого є ще багато "білих плям". По-сьогодні невирішеними залишаються питання, які потребують ґрунтового військово-історичного дослідження із залученням угорських, чеських, німецьких та російських джерел. Ці обставини, міркування обумовили вибір теми дисертаційного дослідження, у якому автор зробив спробу на основі джерел та

історіографічної літератури проаналізувати умови, фактори, хід підготовки та проведення Східно-Карпатської операції, висвітлити її вплив на процес приєднання Закарпатської України до Радянського Союзу.

Проведення спеціального воєнно- історичного дослідження Східно-Карпатської операції є актуальним і має певну теоретичну та практичну значимість.

По-перше, сучасний рівень розвитку воєнного мистецтва аж ніяк не применшує значення досвіду, нагромадженого у Другій світовій війні, зокрема у Східно-Карпатській операції, а навпаки, підтверджує його життєвість. Разом з тим, він вимагає постійного розвитку воєнної думки, спрямованої на удосконалення форм і способів ведення сучасних операцій у гірсько-лісистій місцевості та застосування миротворчих підрозділів Збройних Сил України (ЗСУ) у різних регіонах світу. “Гірська війна” завжди визнавалася одним з найскладніших способів ведення бойових дій. Зважаючи на цю обставину і враховуючи те, що у Східно-Карпатській операції знайшли своє відображення маневр і наполеглива боротьба за кожну висоту, гору, ущелину, населений пункт; подолання оборонних комунікацій, значення яких у гірсько-лісистій місцевості є вирішальним; різка зміна обстановки, швидкість перегрупування військ та перенесення основних зусиль на іншій напрямок; деякі суттєві прорахунки командувачів фронтами в організації планування та підготовки операції. Тому Східно-Карпатська операція являє науково-практичний інтерес як для історичної, так і для сучасної воєнної науки.

По-друге, в сучасних умовах реформування Збройних сил України та для подальшого розвитку теорії воєнного мистецтва особливої ваги набувають питання захисту національних інтересів України, співвідношення між видами збройних сил та родами військ (сил) в структурі збройних сил, ролі, місця і застосування підрозділів Української армії у міжнародних миротворчих операціях. Безперечно, що головними факторами, які впливають на раціональне визначення таких показників, є сучасні реалії,

ступінь зовнішніх воєнних загроз, завдання ЗСУ, рівень розвитку озброєнь, бойових можливостей військ (сил). Проте аж ніяк не можна ігнорувати історичний досвід, який необхідно критично осмислювати та враховувати. У цьому плані важливим є досвід ведення бойових дій в Карпатах у війнах минулого, і зокрема в Східно-Карпатській операції часів Другої світової війни.

По-третє, вивчення військовими фахівцями результатів такого дослідження сприятиме розширенню їх знань, розвитку творчого мислення. Наукове відтворення й аналіз подій того часу дозволяє усвідомити сутність історичних явищ, процесів і закономірностей, виявити характерне й особливе, а також те нове й оригінальне, що з'явилося у воєнній справі та може отримати розвиток у сучасних умовах.

По-четверте, всебічне об'єктивне та незаангажоване вивчення воєнно-історичних подій в Україні періоду Другої світової війни важливе для встановлення історичної правди і визначається сучасними потребами розвитку української воєнно-історичної науки, необхідністю поглиблення знань про героїчне минуле нашої Батьківщини. Вивчення історії німецько-радянської війни - важлива складова частина виховання високого патріотизму громадян України, воїнів її Збройних Сил.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах відповідних планів науково-дослідницької роботи Інституту гуманітарних та соціальних наук, а також Львівського інституту імені гетьмана П. Сагайдачного Сухопутних військ Національного університету "Львівська політехніка", які протягом тривалого часу ґрунтовно, послідовно вивчають військову історію України, історію міжнародних відносин, військову політику Української держави. Слід підкреслити, що ця проблематика є провідною в планах науково-дослідницької роботи названих інституцій.

Тема дисертаційного дослідження також безпосередньо пов'язана з науково-дослідницькою проблематикою Науково-дослідного центру

гуманітарних проблем Збройних Сил України, кафедри історії війн та воєнного мистецтва Національної академії оборони України.

Мета і завдання дослідження. На основі вивчення та аналізу архівних документів, мемуарів, наукової і спеціальної літератури автор ставить за мету висвітлити Східно-Карпатську операцію як одну з унікальних операцій у гірсько-лісистій місцевості в роки Другої світової війни, вплив її результатів на приєднання Закарпаття до Радянської України.

Визначена мета передбачає виконання таких завдань:

- охарактеризувати стан історіографії та джерельної бази стосовно Східно-Карпатської операції і розвитку подій на Закарпатті у листопаді 1944 р.-червні 1945 р.;

- розкрити історичні передумови проведення Східно-Карпатської операції, органічно пов'язаної з воєнно-політичною та стратегічною обстановкою, що склалася на вересень 1944 року в ході Другої світової війни;

- показати характерні риси її підготовки як фронтової наступальної операції в гірсько-лісистій місцевості, оцінити співвідношення сил та засобів;

- проаналізувати особливості проведення Східно-Карпатської операції, її результати, зокрема уточнити реальні втрати воюючих сторін;

- визначити основні фактори впливу результатів Східно-Карпатської операції на розвиток подій в процесі приєднання Закарпатської України до СРСР у складі Радянської України.

Об'єкт дослідження - Східно-Карпатська операція Червоної армії в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження - підготовка та ведення бойових дій в умовах гірсько-ліистої місцевості з метою найшвидшого зайняття територій країн Центрально-Східної Європи, вплив їх результатів на процес приєднання Закарпатської України до СРСР у складі УРСР.

Методи дослідження. Для досягнення мети і завдань дослідження використовувалися як спеціальні методи воєнно - історичної науки, так і

загальнонаукові методи.

Історичний метод дослідження дав змогу з максимально достовірно відтворити хід Східно-Карпатської операції, уточнити її результати та наслідки. Завдяки використанню логічного методу виявлено та розкрито фактори впливу на підготовку та проведення операції в гірсько-лісистій місцевості, визначити та проаналізувати характерні риси "радянзації" Закарпаття після зайняття Червоною армією її території, виявити внесок набутого бойового досвіду в розвиток воєнного мистецтва.

У дисертації використано загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, метод статистики, системний підхід, що дало змогу забезпечити достовірність дослідження.

Територіальні межі - район проведення Східно-Карпатської операції (сучасні Закарпатська, частини Львівської та Івано-Франківської областей України, Польщі і Словаччини).

Хронологічні рамки дослідження - час підготовки та проведення Східно-Карпатської операції (4 вересня – 28 жовтня 1944 р.), а також перша половина 1945 року (по червень 1945 р.), в окремих випадках автору доводилось виходити за ці межі.

Наукова новизна одержаних результатів. Вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу комплексного розгляду проблеми. Зокрема:

- на основі аналізу архівних документів, мемуарів, загальних та спеціальних праць систематизовано, з максимально можливою достовірністю показано паралельний хід бойових дій військ 1-го та 4-го Українських фронтів при проведенні Східно-Карпатської операції;

- запропоновано корегування класифікації Карпатсько-Дуклінської операції, яку на думку дисертанта, можна віднести до операцій групи армій;

- на основі нових фактів, документальних свідчень узагальнено підсумки Східно-Карпатської операції. Проаналізовано суттєві промахи, допущені політичним керівництвом СРСР та командуванням 1-го Українського фронту при плануванні Карпатсько-Дуклінської операції;

- проаналізовано все нове, стосовно оперативного мистецтва та тактики в ході її проведення, надано оцінку вирішення питань всебічного забезпечення бойових дій у складних метеорологічних та оперативних умовах;

- систематизовано та уточнено показники втрат Червоної армії та 1-го Чехословацького армійського корпусу у ході операції;

- зроблено спробу показати воєнно-політичні аспекти "радянзації" Закарпаття у листопаді - грудні 1944 р.;

- висвітлено позиції чеського президента Е. Бенеша у 1941-1945 роках відносно Карпатської України, радянсько-чехословацьких переговорів у Москві у грудні 1943 року, ставлення радянського керівництва до подій на Закарпатті восени-взимку 1944-1945 роках;

- дано об'єктивну оцінку значення Східно-Карпатської операції для розвитку воєнного мистецтва в операціях у гірсько-лісистій місцевості.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при проведенні подальших воєнно-історичних наукових розробок, науково-дослідних робіт із проблематики Другої світової і німецько-радянської війни, дослідження питань розвитку воєнного мистецтва. Положення та висновки дисертації можуть бути впроваджені у навчально-виховний процес курсантів та слухачів ВВНЗ України шляхом їх використання при проведенні занять з воєнно-історичних дисциплін. Їх вивчення військовими фахівцями сприятиме розширенню кругозору, розвитку творчого мислення. Результати дисертації можуть бути впроваджені в системі гуманітарної підготовки в ЗС України та військово-патріотичного виховання допризовної молоді. Зроблена спроба показати значення результатів Східно-Карпатської операції на процес приєднання Закарпатської України до Радянської України. Автором розроблені практичні рекомендації щодо використання досвіду, набутого в ході Східно-Карпатської операції, в практиці сучасного військового будівництва.

Особистий внесок здобувача знайшов відображення у наукових фахових виданнях, в яких викладено основний зміст дисертаційної роботи, а також у доповіді на науковій конференції, що відбулася у 2006 році.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Здійснена шляхом обговорення на засіданні кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету "Львівська політехніка", кафедри тактики Львівського інституту ім. гетьмана П. Сагайдачного Сухопутних військ Національного університету "Львівська політехніка", на II міжнародній науковій конференції "Збройні сили України: історія та сучасність" (Львів, 2006 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в 4-х опублікованих працях: 3-х публікаціях автора у наукових фахових журналах та 1-а у матеріалах і тезах конференції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Аналіз історіографії

Східно-Карпатська операція збагатила теорію та практику воєнного мистецтва новими прийомами і способами збройної боротьби, про що свідчать чисельні джерела і наукові праці, мемуарна та популярна література. Дисертант спробував максимально залучити до аналізу різноманітну історіографічно-джерельну базу воюючих сторін.

Історіографія Другої світової війни та безпосередньо німецько-радянської війни нараховує десятки тисяч праць. У значній кількості з них Східно-Карпатська операція лише згадується. В більшості видань, присвячених війні, достатньо поверхово відображаються пов'язані з нею події, подекуди тексти просто дублюються. Із великої маси літератури дисертантом відібрані не тільки найгрунтовніші роботи істориків різних країн, але і ті, що містять оригінальні трактування операції, яка є об'єктом даного дослідження. Історіографічний аналіз робіт, в яких досліджувалась Східно-Карпатська операція, дозволяє класифікувати їх таким чином:

фундаментальні видання загального характеру, що присвячені проблемам Другої світової війни, німецько-радянської війни (опубліковані у колишньому Радянському Союзі), Україні та Німеччині;

теоретичні роботи з питань розвитку воєнного мистецтва у німецько-радянській війні;

праці, безпосередньо присвячені вивченню Східно-Карпатської операції (монографії, статті);

спеціальні праці, що містять аналіз подій в Карпатській Україні після завершення Східно-Карпатської операції.

Аналіз подій і результатів Східно-Карпатської операції суттєво відрізняється в історіографії радянської та німецької сторони, а також в

історіографії країн, що були їх союзниками. Ключовими питаннями, по яких існують суттєві розбіжності, а часом і абсолютно полярні позиції, являються такі: співвідношення сил та засобів противників в операції, кількість угорських військ та вермахту, втрати сторін. Так, у більшості радянських видань втрати німецької сторони вказуються відповідно чисельності, визначеної у “Історії Другої світової війни 1939-1945”, де сказано, що була повністю знищена одна дивізія, а п’ять дивізій втратили від 50% до 70% свого складу (при чисельності дивізій від 4 тис. до 10 тис. чоловік), це приблизно до 28 тис. чоловік [1, с. 171]. Це питання тісно пов’язане із характеристикою німецько-угорських військ, що вели оборонні бойові дії. А. Гречко в книзі "Через Карпати" подає цифру втрат протилежної сторони 22705 чол. [2, с. 202], а “Велика Вітчизняна війна 1941-1945. Енциклопедія” (1985 р.) спирається на цифру втрат – 52 тис. чоловік [3, с. 324]. “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр.” [4] видання 1962 р. взагалі не вказує на втрати військ противника. Суттєво відрізняються дані про кількість військопопалених у вищезгаданих працях, відповідно – 31360 чол., 21269 чол., хоча документи Центрального архіву Міністерства оборони (ЦАМО) РФ свідчать про цифру 29320 чол. [5].

Зміст праць, автори яких звертались до подій, пов’язаних із Східно-Карпатською операцією, значною мірою визначався часом їх виходу у світ та місцем написання. Основними етапами процесу дослідження були: перший - роки німецько-радянської війни; другий - з 1945 до середини 50-х років; третій - з середини 50-х років і до кінця 80-х років ХХ ст.; четвертий - пострадянський або сучасний. Підґрунтям для їх визначення є стан джерельної бази, ідеологічна спрямованість того або іншого періоду, ступінь доступності архівних матеріалів, рівень воєнно-історичної роботи у збройних силах та інші фактори.

Після закінчення німецько - радянської війни перед радянською історичною наукою постало завдання осмислення найбільшої війни в історії людства. До середини 50-х років основою радянської офіційної історії війни

була книга Й. Сталіна “Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу” [6]. У 60–80-ті роки видані роботи узагальнюючого плану, в яких були усунені деякі недоліки праць перших повоєнних років. До таких робіт належить шеститомна колективна праця з історії Великої Вітчизняної війни [4], в якій вперше подано огляд історичної літератури, в тому числі з питань воєнного мистецтва, та 12-томна праця з історії Другої світової війни [1]. У 9-му томі цієї фундаментальної праці, виданому в 1978 р., дещо переглянуті погляди на Східно-Карпатську операцію, зокрема щодо чіткого визначення її стратегічного значення та складових частин - Карпатсько-Дуклінської та Карпатсько-Ужгородської операцій [1, с. 165]. У працях “Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.” [7, с. 308] та “Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-1945. Стисла історія” вказується на більш точні втрати радянських військ, відповідно - 84 тисячі і 21 тисяча чоловік вбитими та 89 тис. поранених [8, с. 365].

У західноєвропейській літературі одна із перших капітальних праць з історії Другої світової війни належить оберквартирмейстеру (розвідка та контррозвідка) штабу ОКХ К. Типпельскірху. По цей час вона вважається офіційною версією історії війни з німецького боку, але в ній навіть не згадується про таку операцію.

Дещо обережну позицію в питаннях оцінки результатів бойових дій в Карпатах займали англійські та американські історики. Замість тверджень на кшталт: вбито, полонено і т. ін., в них застосовуються терміни на зразок: “радянська сторона повідомила про...” [9]. Відомий англійський історик та військовий теоретик Ліддел Гарт у книгах “Друга Світова війна” [10, с. 550-551] та “Енциклопедія воєнного мистецтва” [11] згадує наступ військ Червоної армії у гірсько-лісистій місцевості восени 1944 р. та подає свою оцінку подій. Зокрема, на його думку, “просування військ генерала Петрова на захід у Словаччину було затримано умовами місцевості, які обмежували свободу маневру “русских”. Ернест Р. Дюпюї і Тревор Н. Дюпюї в книзі “Всесвітня історія війн” [12] подає тільки співвідношення сил та засобів перед початком

Карпатсько-Дуклінської операції. Джордж Фуллер, автор більш ранньої роботи по історії Другої світової війни, що побачила світ у Лондоні в 1948 р. [13], та П. Калвокорессі і Г. Вінт в книзі “Тотальна війна. Причини і хід Другої світової війни” взагалі не згадують про Східно-Карпатську операцію, вважаючи її мало помітним штрихом Другої світової війни та військової історії. Такого ж погляду дотримується Чарльз Мессенджер у “Енциклопедії війн ХХ віку” [14], хоча і висвітлює маловідомі факти, дає аналіз архівних матеріалів.

Українські історики радянського періоду в питаннях Східно-Карпатської операції в цілому дотримувались загальноприйнятих в радянській історіографії позицій [7] [15] [16 с. 207]. Дивує те, що після проголошення Україною незалежності деякі представники історичної науки, в цілому прагнучи переосмислити події минулої війни на території України, продовжують тиражувати установлені в минулому погляди на Східно-Карпатську операцію, іноді навіть не враховуючи їх деякої корекції на межі 90-х рр. [17-20]. Історики української діаспори, звертаючись до проблеми участі України в Другій світовій війні лише побіжно згадували Східно-Карпатську операцію. Такої позиції дотримується В. Косик у роботі "Україна та Німеччина у Другій світовій війні" та інші автори [21].

Нове бачення подій з визволення України, оригінальне висвітлення героїчних і, разом з тим, трагічних сторін історії України - битв Червоної армії на її території, здійснено в праці І.Т. Муковського та О. Є. Лисенка "Звитяга та жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни". Але авторами допущена неточність стосовно Карпатсько-Дуклінської операції, де сказано: "В перебігу Карпатсько-Дуклянської операції було визволено значну частину території Словаччини, всю Закарпатську Україну" [22, с. 474]. Згідно документів ЦАМО РФ війська 38-ї армії 1-го Українського фронту, що брали участь у операції, майже за два місяці бойових дій просунулися тільки на 50 км і були зупинені 8 жовтня 1944 року [23, с. 319]. Звільнення Карпатської України було здійснено військами 4-го Українського фронту в жовтні 1944

року, внаслідок проведення Східно-Карпатської операції. Також хочеться зазначити, що така назва як Закарпатська Україна офіційно не існувала, це радянська термінологія, а правильна назва Карпатська Україна була запроваджена розпорядженням уряду А. Волошина від 30 грудня 1938 року [24, с. 234]. У роботі "Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.", що вийшла в 2000 р., вказані правдиві дані, що відображають архівні документи про втрати Червоної армії у Східно-Карпатській операції – 126211 чол. (26,8 тис. безповоротно) [25, с. 342]. На превеликій жаль, Східно-Карпатська операція не висвітлена в 15 томній праці "Україна кріз віки" [18].

Враховуючи нагромаджений в українській історіографії фактологічний матеріал (але не його інтерпретацію), можна вважати частково розробленими питання, що стосуються організованого Народною Радою Карпатської України, а по суті комуністичною партією при підтримці радянських військових органів, руху за вихід із складу Чехословаччини і приєднання Закарпаття (Підкарпатської Русі) до УРСР. В узагальненому вигляді це знайшло відображення, зокрема, в 6-му томі публікації українською мовою "Шляхом Жовтня", що вийшла у 1965 р. [26]. Треба сказати, що історія Закарпатської України в радянські часи створювалася переважно вченими, що працювали в УРСР. У працях І.М. Гранчака, І.Ф. Євсєєва, В. Ілька, І.Н. Мельникової, Ф.П. Шевченка і ін., написаних переважно на оригінальному архівному матеріалі, особлива увага зверталася на становище Закарпатської України (тоді використовувався тільки цей термін) у складі Угорщини і політику її влади щодо місцевого населення, висвітлювався матеріал про партизанський рух в краї, розмах і значення якого часто перебільшувалися, а також рух трудящих мас Закарпаття за його приєднання до СРСР. Звичайно вибір та інтерпретація в тодішніх умовах були підпорядковані існуючому політичному замовленню, а оцінки базувалися на догмах "марксистської" ідеології.

Певне місце в історіографії війни і воєнного мистецтва належить статтям в енциклопедіях та словниках. Довідково-енциклопедичні видання як

історіографічне джерело містять інформацію понятійно-категоріального й інформаційного характеру. Традиційні енциклопедичні підходи до Східно-Карпатської операції не зазнали серйозної еволюції і на цей час. Підтвердженням цього є “Воєнна енциклопедія”, видана в Москві у 1999 р., “Велика Вітчизняна війна 1941-1945. Енциклопедія” [3, с. 181, 324], “Радянська воєнна енциклопедія” [27], “Всесвітня історія війн”, що побачила світ у 2006 році [28]. Так, щодо визначених дисертантом ключових питань, автори не подають нові цифрові показники, крім уточнених втрат військ Червоної армії.

Довгий час втрати з боку Червоної Армії, а особливо питання співвідношення втрат в операціях залишались закритою темою. Стосовно періоду німецько-радянської війни жорстко обмежені цензурні рамки формували у свідомості людей уявлення про те, що радянське воєнне мистецтво нібито було найбільш розвинутим та передовим у світі. При цьому замовчувалися дані, про ціну перемог на полі бою, чисельність втрат майже завжди залишались поза межами досліджень. Ситуація змінилась наприкінці 80-х рр. До 50-річчя Перемоги була організована робота комплексної комісії під головуванням генерала армії М.О. Гарєєва, яка здійснила величезну наукову роботу, її результатом стала поява ряду монографій та статей. У статистичному дослідженні “Гриф таємності знятий. Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, бойових діях та воєнних конфліктах” [29], виданому в 1993 р., наводяться найбільш достовірні, документально підтверджені зведення про людські втрати Червоної армії у німецько-радянській війні 1941–1945 р.. Вони систематизовані за багатьма показниками: за усю війну, по періодах і кампаніях, по стратегічних операціях і ряду фронтових операцій, а також по окремих фронтах, арміях та ін. Великий вклад у висвітлення історичної правди Другої світової та німецько-радянської війни внесли українські історики В. Косик, О. Лисенко, В. Король, які в своїх працях показали реальну картину величезних втрат українського народу у цій війні [21, 30-33]. При проведенні наукової та науково-практичної конференції 2005 року у

Києві та Луганську у виступах, а пізніше опублікованих статтях Ю. Іваценка, З. Ямкової, А. Ямкового, О. Уткіна [34-36] були доповнені статистичні показники. В книзі “Пам’яті полеглих. Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.” (1995 р.) подаються доповнені статистичні дані та яскраві приклади [37]. Здобутий науковцями цифровий матеріал був використаний в новітніх синтетичних роботах, зокрема в чотирьохтомному виданні “Велика Вітчизняна війна 1941–1945. Воєнно-історичні нариси” (1999 р.) та “Безсмертя. Книга пам’яті України 1941-1945 [25]. Їх новизна полягає в тому, що у науковий обіг введені раніше невідомі статистичні дані про втрати воюючих сторін.

Ще в ході війни перед радянською військовою та воєнно-історичною наукою постало завдання осмислення отриманого бойового досвіду. Це було необхідно для вироблення відповідних висновків для повоєнного будівництва збройних сил, подальшого зміцнення їх бойової могутності, розвитку воєнного мистецтва, вирішення завдань виховання воїнів на історичних традиціях.

Дослідження досвіду воєнного мистецтва в Східно-Карпатській операції розпочалось ще під час її проведення. Відповідні матеріали готували за підлеглістю офіцери, групи, відділення, відділи та управління з вивчення досвіду війни. У складних умовах війни було чимало зроблено для узагальнення досвіду воєнних дій і вироблення практичних рекомендацій військам. Проте дослідницька робота в той час мала свої особливості і труднощі. Повнота і рівень аналізу подій у літературі, особливо відкритій, різко обмежувалася умовами воєнного часу. Зміст бойових наказів та інших документів, що є основою аналізу як Східно-Карпатської операції в цілому, так і окремих бойових дій в ній, не підлягали оголошенню і залишалися поки поза рамками військово-історичних досліджень. На стан розробки питань, що були пов’язані з аналізом воєнного мистецтва, істотно впливала вузькість джерельної бази.

Серед робіт, у яких на фоні Другої світової війни в цілому розглядаються питання розвитку воєнного мистецтва, виділяється стислий військово-історичний нарис Другої світової війни під загальною редакцією С.П. Платонова [38, с. 608-610], [39]. Автори монографії описують Карпатсько-Дуклінську операцію в контексті стратегічних операцій, які проводилися на південному крилі німецько-радянського фронту. Однак нічого не говориться про Карпатсько-Ужгородську операцію, яка була основною складовою частиною Східно-Карпатської операції і відіграла вирішальну роль у звільненні Карпатської України та виході військ Червоної армії в Угорську долину, не повністю розкрито процес планування операцій, поверхово характеризуються спільні бойові дії сухопутних військ. У роботі, не використані архівні джерела, відсутні статистичні дані.

У 50–70-і роки з'явилося ряд робіт дослідницького характеру, спеціально присвячених загальним проблемам розвитку радянського воєнного мистецтва у німецько-радянській війні. Із них дисертантом для аналізу відібрані безпосередньо ті, в яких так чи інакше аналізуються питання, пов'язані з Східно-Карпатською операцією. Заслуговує уваги збірник статей, присвячений найважливішим операціям німецько-радянської війни [40]. Окремі сторінки стосуються Східно-Карпатської операції в книгах “Бойові дії Радянської Армії у Великій Вітчизняній війні” [41], “Перемоги Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні” [42], “Видатні перемоги Радянської Армії у Великій Вітчизняній війні” [43] та ін.

Аналізувався внесок досвіду проведення Східно-Карпатської операції в розвиток радянського воєнного мистецтва і у навчально-методичній літературі провідних вищих військово-навчальних закладів. До робіт цього плану можна віднести видання Воєнної академії Генерального штабу Збройних сил СРСР: “Історія воєнного мистецтва (Збірник матеріалів)” [44]; праці науковців Воєнних академій Збройних сил СРСР: ім. М.В. Фрунзе “Історія воєнного мистецтва” [45], академії бронетанкових військ “Історія воєнного мистецтва”, під загальною редакцією Є.А. Разіна [46]; підручники: “Історія воєнного

мистецтва” для слухачів воєнних академій Радянського Союзу [47], “Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво)” [48] для слухачів Національної академії оборони України.

Особливу увагу в ході дослідження дисертант звернув на фундаментальні наукові праці з теорії та історії воєнного мистецтва, які ще до недавнього часу були закритими, а тому і недоступні широкому колу дослідників. Характерною особливістю цих праць є те, що вони більш повно, ніж відкриті публікації відображали реальну історичну дійсність, аналізували причини труднощів та недоліків бойових дій, надавали практичні рекомендації військовим кадрам щодо їх уникнення в майбутньому.

Однією з перших робіт цього напрямку став “Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни”, який був підготовлений у період з 1958 по 1961 рр. великим колективом військових істориків під керівництвом С. П. Платонова.

На межі 50-60-х років виходить у світ аналітична праця з операцій німецько-радянської війни. У 3-му томі “Операції Радянських Збройних Сил в період вирішальних перемог (січень-грудень 1944 р.)” [49, с. 592-594] розглядається тільки Карпатсько-Ужгородська операція, до того ж поверхово. У той час Східно-Карпатська операція розглядалась як незначна операція на південно-західному оперативно-стратегічному напрямку Східного фронту Другої світової війни з надання “інтернаціональної” допомоги Словацькому національному повстанню. Головну роль, на думку тодішніх воєнних істориків, там відігравав 2-й Український фронт під командуванням маршала Радянського Союзу Р. Малиновського. Причиною такого підходу до висвітлення подій вересня-жовтня 1944 року стало те, що в період з 1957 р. по 1967 р. Міністром оборони СРСР був Р. Малиновський, якому намагалися догодити. Навіть на таких позиціях знаходився перший заступник Міністра оборони СРСР маршал Радянського Союзу А. Гречко, який з першого до останнього дня був учасником Східно-Карпатської операції та командував 1-ю гвардійською армією (гв. А), і тільки у 1970 році,

перебуваючи на посаді Міністра оборони СРСР, опублікував свою працю "Через Карпати" [2].

Першою публічною роботою, де докладно описана Карпатсько-Дуклінська операція, стала книга відомого у 60-х роках радянського воєнного історика Д. Проектора "Через Дуклінський перевал" [50]. Автором у загальних рисах розкриваються основні події словацького національного повстання, проаналізовані способи ведення збройної боротьби, досліджені питання визначення напрямку головного удару, підготовки та ведення наступу, застосування видів збройних сил та родів військ, питання організації управління та взаємодії, ефективності воєнних дій, всебічного забезпечення. Серйозну увагу приділено організації та роботі органів тилу. Робота наповнена значним інформаційним матеріалом. На сьогодні за ступенем обробки матеріалу, масштабом узагальнень, глибиною та обґрунтуванням висновків в радянській історіографії подібних робіт за останні 45 років більше не створено.

Важливі деталі стосовно Східно-Карпатської операції були залучені до матеріалів дослідження з книги "Радянська артилерія у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр." [51, с. 532-545]. В роботі дисертант знайшов такі відомості, які не відслідковуються в інших авторів. Зокрема, про використання димових снарядів, підготовку гармат до подолання гірських висот та ін.

Серед видань, які до кінця 60-х рр. були маловідомі, Східно-Карпатська операція найбільш детально розглядається в книзі "За звільнення Чехословаччини" [52]. У колективі авторів, залучених до роботи, були безпосередні учасники операції, керівництво здійснював колишній командувач 1-го Українського фронту маршал Радянського Союзу І. Конєв. У праці використано багатий фактичний матеріал, здійснено ретельний аналіз підготовки операції та її ходу, узагальнено досвід застосування видів та родів військ. Книга доповнена схемами та додатками, де викладений ґрунтовний додатковий матеріал.

Проте автори вищезгаданих праць відповідно до умов свого часу не змогли врахувати всю сукупність історичних фактів і зробити об'єктивний висновок про те, що Східно-Карпатська операція відноситься до стратегічних операцій, незавершених операцій, головне завдання якої щодо надання допомоги словацькому національному повстанню та знищення угруповання противника "Хейнріци" було вирішено лише частково. Необхідно відзначити і те, що в зазначених роботах зроблені тільки оперативно-тактичні висновки, відсутні дані про втрати бойової техніки Червоної армії, немає порівняння результатів операцій з витратами сил та засобів.

Значний прорив в дослідженні питань радянського воєнного мистецтва та Східно-Карпатської операції зокрема відбувся у пострадянські часи. В останні роки з'явилося декілька великих наукових робіт, в яких автори зробили спробу розширити коло питань на основі нових матеріалів та досягнень історичної науки, більш критично розглянути досягнення та прорахунки радянського воєнного мистецтва. Варта уваги видана в 1995 р. науковцями Інституту воєнної історії Російської Федерації праця "Стратегічні рішення і збройні сили" [53], в якій одна з частин присвячена проблемі розвитку воєнного мистецтва в операціях на південно-західному оперативно-стратегічному напрямку радянсько-німецького фронту. Східно-Карпатська операція розглядається в числі невдалих операцій. Заслугою авторів є те, що вони не тільки зібрали великий фактичний матеріал, частково зовсім новий, але й критично його переосмислили. Це дає можливість побачити і витратну сторону у досягненні стратегічних завдань в роки німецько-радянської війни. Глибокому критичному аналізу піддається радянська воєнна стратегія. Робота ґрунтується на солідній документальній базі та підкріплена численними статистичними викладками.

Окремо слід відзначити тих авторів, які безпосередньо розглядали Східно-Карпатську операцію. Перш за все, це її учасники і керівники: І. Конєв [23], А. Гречко [2], К. Москаленко [54]. Зважаючи на те, що вони були найкомпетентнішими в проблемі, їх праці неповно розкривають питання

підготовки та ведення операції. Проте зі зрозумілих причин ця група авторів прагнула обійти гострі кути, не акцентувати уваги на недоліках та прорахунках у відповідності з принципом “перемога все спише”. Немаловажну роль в повноті висвітлення Східно-Карпатської операції відіграло і те, що в цей час (60 - 70-і роки) на керівних посадах Збройних сил Радянського Союзу перебували А. Гречко - Міністр оборони (командувач 1-ю гвардійською армією), Начальник Головного військово-політичного управління ЗС СРСР генерал-армії О. Єпішев (член військової ради 38-ї армії), маршал К. Москаленко (командувач 38-ї армії) був Головним інспектором ЗС СРСР, а головною фігурою у цьому процесі, звичайно був Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв (полковник, начальник політвідділу 18-ї армії).

Питання оперативного мистецтва радянських військ одержало відображення у статтях центральних російських воєнних журналів, а також у спеціальних роботах. За наявності багатьох сильних сторін їх характерними рисами були слабка джерельна база, акцент на опис воєнних подій у військово-політичному плані, певний суб'єктивізм в оцінці стану воєнного мистецтва воюючих сторін [55-56].

Ряд робіт, присвячених Другій світовій війні, належить українським історикам О.Є. Лисенку [57], В.Ю. Королю [58], С.В. Віднянському [59], М.В. Ковалю. Внесли свій доробок в дослідження питань Другої світової війни науковці Національного університету "Львівська політехніка" Л.Є. Дещинський [60], І.О. Гаврилів [61]. У 2006 році була проведена міжнародна науково-практична конференція “Збройні сили України: історія та сучасність”, на якій мав нагоду виступити дисертант. Матеріали конференції побачили світ в віснику наукових праць “Держава та армія” Національного університету “Львівська політехніка” [62].

В умовах незалежності України зусиллями українських істориків і політологів виявлено, упорядковано і введено в науковий обіг багато нових цінних робіт, матеріалів, архівних джерел, у минулому утаємничених,

сфальсифікованих чи практично недоступних для наукових досліджень. Всебічний, глибоко науковий аналіз складної, драматичної історії Карпато-Української держави здійснено у ряді докторських, кандидатських дисертацій. Насамперед слід відзначити дисертаційні дослідження М.М. Вегеша, С.В. Віднянського, О.Д. Довганича, І.В. Буковського [63-66] і ряду інших, автори яких ґрунтовно розглянули різнопланові аспекти боротьби патріотів Закарпаття.

З початку 90-х років в українській історіографії щодо даної проблеми позначилися нові віяння. Стали уточнюватися і переглядатися багато поглядів, що затвердилися раніше. В Ужгороді, наприклад, вийшла робота М.П. Макари, присвячена питанням включення Закарпатської України до складу УРСР [67]. У другому томі “Нарисів історії Закарпаття” (1918-1945 рр.), опублікованому також в Ужгороді в 1995 р. під керівництвом І.М. Гранчака, проведений критичний аналіз робіт, що вийшли раніше, в науковий обіг введені нові архівні матеріали, що стосуються соціальних, економічних, політичних, культурних аспектів розвитку краю в указані роки [68]. У 1999 р. вийшов збірник архівних документів і матеріалів про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, що охоплює період з травня 1944 р. по січень 1946 г. [69]. 2001 році побачили світ матеріали Міжнародної конференції присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною [70].

У останні десятиріччя, коли дозволила обстановка і стали доступні багато архівних матеріалів, чеські і словацькі дослідники стали звертатися до історії Підкарпатської Русі. Почалося обговорення питань, які раніше вважалися забороненими. Все, що відносилось до історії Підкарпатської Русі, як вже мовилося, раніше негласно розглядалося як справа радянських (українських) істориків. На цю тему чеські і словацькі історики публікують документи, книги, брошури, статті [71-73].

За даними автора, на матеріалах Східно-Карпатської операції, в Україні на жаль не було здійснено жодного дисертаційного дослідження.

Ще в ході німецько-радянської війни розгорнулась робота по узагальненню, вивченню та використанню досвіду застосування видів збройних сил, родів військ та сил, організації між ними взаємодії в бою. У повоєнні роки вийшли дослідні праці, в яких узагальнено досвід застосування родів військ у різноманітних видах бою, показані головні напрями розвитку їх воєнного мистецтва [74-75].

Воєнно-історичним відділом воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних сил СРСР було здійснено аналіз організації зв'язку та забезпечення управління у фронтів ланці в роботах загального плану по військах зв'язку: "Військові зв'язківці в дні війни і миру" [76].

Роль та значення використання авіації викладено в колективній праці "Радянські Військово-Повітряні Сили у Великій Вітчизняній війні" [77].

Слід відзначити, що незважаючи на зростання кількості та розширення кола робіт стосовно даного дослідження, на цей час відчувається брак наукових праць з узагальнення досвіду стрілецьких військ - найчисельнішого роду військ, що брав участь в наступальній операції в умовах гірсько-лісної місцевості. Практично повністю відсутні роботи тактичного рівня в ланці полк - бригада. Дії та досвід тактичних підрозділів (рота - батальйон) в операції взагалі не досліджувалися. Автори, що розглядають бойові дії Червоної армії в гірсько-лісистій місцевості в період Другої світової війни, обходять такі питання, як здійснення відступу частин, з'єднань і об'єднань в ході операції; дії частин і підрозділів 4-го Українського фронту в оточенні та вихід з нього; питання проведення контратак, розвідки боєм; застосування загороджувальних загонів та штрафних підрозділів в операції. Про те, що до проведення Східно-Карпатської операції була залучена 2-а гвардійська повітрянодесантна дивізія і, разом з тим, не здійснено жодного повітряного десанту теж якось не прийнято згадувати.

Зовсім інша ситуація в питаннях висвітлення досвіду застосування танкових та механізованих військ. І в фундаментальних виданнях і в статтях окремих авторів в наукових журналах проаналізовано досвід бойових дій

мотострілецьких та танкових частин і з'єднань в операції, яка стала об'єктом даного дослідження. Дисертантом взяті до уваги положення таких колективних робіт, як "Бронетанкові війська Радянської Армії в боях за Батьківщину" [78], "Бронетанкові та механізовані війська Радянської Армії" [79].

Найповніше, під кутом бачення застосування родів військ, воєнно-історичні події, явища та процеси розглядаються в монографіях та статтях, присвячених бойовим діям артилерії. Її застосування у Східно-Карпатській операції висвітлено в фундаментальній праці, яка написана на матеріалах німецько-радянської війни: "Радянська артилерія у Великій Вітчизняній війні" [51].

Питання розгляду дій кавалерійського об'єднання залученого до операції сьогодні має свою специфіку. Даний рід військ в сучасних збройних силах відсутній. Саме тому здобувачем до розгляду було залучено статутні документи та роботи з теорії бойового застосування кавалерії [80-83]. Деяко скупі згадки щодо дій кавалерії у Карпатсько-Дуклінській операції знаходимо в працях, присвячених радянській кавалерії у німецько-радянській війні [84-85].

Інженерне забезпечення операцій Червоної армії детально розглянуте в праці "Інженерні війська в боях за Батьківщину" [86].

Для розгляду питань тилового забезпечення Східно-Карпатської операції основою послужила колективна праця під загальною редакцією С.К. Куркоткіна "Тил Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні" [87].

При написанні дисертації використані окремі положення фундаментальної праці з бойових дій партизан "Народна війна в тилу фашистських окупантів в Україні 1941–1945" [88].

1.2. Джерельна база

Визначаючи джерельну базу роботи, дисертант використав такий підхід:

до первинних джерел відносив все, що створене у часі об'єкта та предмета дослідження учасниками або, принаймні, сучасниками подій (бойові документи, щоденники, періодика, мемуари та ін.), а також роботи, створені безпосередньо на основі первинних джерел (збірники бойових документів, тактичних прикладів та ін.). Розглядаються і вторинні джерела: дисертації, монографії, наукові доповіді, повідомлення, статті тощо. У дисертації проаналізовані різнопланові наукові праці від журнальних статей до фундаментальних праць з історії Другої світової війни та воєнного мистецтва, що так чи інакше висвітлюють питання, пов'язані з Східно-Карпатською операцією.

Автор не поділяв на блоки вітчизняні та зарубіжні джерела, а здійснював їм розгляд комплексно. При цьому цілеспрямовано проводився пошук джерел, що дозволяли одну й ту саму за часом та місцем історичну подію (явище) розглядати у співставленні та порівнянні: вивчаючи бойові документи радянської та німецької сторони, порівнюючи спогади військових керівників Червоної Армії та вермахту, аналізуючи свідчення учасників подій по обидві сторони фронту. В тих випадках, коли ці погляди співпадали, досягався максимально достовірний результат, і навпаки, коли точки зору суттєво різнилися між собою, виникали нові питання та гіпотези.

У ході проведення дослідження дисертант так чи інакше звертався до різних типів джерел: письмових, речових, кінофотодокументів, усних. Виходячи із мети і завдань дослідження, із усього розмаїття історичних джерел, автор надав пріоритет групі письмових джерел, які згрупував за видами: документи стратегічного, оперативного та тактичного рівнів; статути, настанови, інструкції, довідники; навчально-методична література, яку могли використовувати учасники подій, або ж яку створено на основі аналізу Східно-Карпатської операції; публіцистика, періодична преса; документи особистого походження (мемуари, спогади, щоденники, листи, біографічні нариси, описи бойових шляхів об'єднань та з'єднань).

У роботі дисертантом використані джерела як масового характеру, так і унікальні. Під масовими джерелами розуміють ті, що відображають однотипні, одноструктурні явища, які часто повторювалися. До унікальних належать пам'ятки, що містять інформацію про важливі історичні явища та події і відкриті в одній або декількох редакціях.

Безумовно, документи воєнного часу складають найважливішу частину джерельної бази. Їх можна поділити на дві великі групи: опубліковані документи та оригінали архівного збереження. Деякі документи до цього часу мають обмежений доступ, незважаючи на те, що історичні події, явища і процеси, які досліджуються в цій роботі, відбувалися понад 62 роки тому.

При проведенні дослідження використовувались опубліковані збірники документів стратегічного рівня. Зокрема, це збірники документів Верховного Головнокомандування [89], накази Верховного Головнокомандувача періоду Великої Вітчизняної війни [90], листування діячів державного рівня, документи військово-політичного керівництва Чехословацької республіки, стенографічні звіти.

У виступах керівників радянської держави та нацистської Німеччини, партійних і державних діячів, наказах і директивах Верховного Головнокомандувача, наркома оборони і його заступників, директивах Ставки ВГК, директивах та наказах ОКХ та ОКВ висвітлювались питання загального ходу збройної боротьби, оцінки ситуації напередодні, в ході та в результаті Східно-Карпатської операції, шляхів вирішення головних питань народу Закарпаття, його народних комітетів в ході організації та підготовки до приєднання Карпатської України до Радянської України. Це значний масив документів, у яких не тільки оперативно узагальнювався досвід бойових дій Червоної армії і німецьких військ, а й визначалися вимоги і надавалися практичні рекомендації щодо застосування видів збройних сил і родів військ, організації управління військами в операції. Це документи, що містять описання подій, які мали місце у листопаді 1944 р.-червні 1945 р. у Карпатській Україні.

Неупереджений аналіз давно відомих та маловідомих архівних документів дав змогу по-новому оцінити деякі сторони операції, а також подій на Закарпатті після звільнення його у жовтні - листопаді 1944 року. Зокрема:

- чому 1-й чехословацький армійський корпус не брав участі у звільненні Підкарпатської Русі, хоча на кінець липня 1944 р. був передислокований в район Самбора (на південь від Львова). Документів, які дають відповідь на це питання у розпорядженні дисертанта немає, але версій декілька. Одна з них полягає в наступному: радянська влада не хотіла, щоб підкарпатські українці, що були звільнені з таборів і з яких складалася значна частина чехословацького корпусу, ділилися своїми враженнями з місцевим населенням про життя у Радянському Союзі. На 5 вересня 1944 р. корпус нараховував 16678 чоловік [91, с. 69].

- командування 4-го Українського фронту, оцінивши положення, яке склалося на 13 вересня 1944 р. прийшло до висновку про необхідність прийняття нового рішення з метою розгорнути операцію, яка була почата 1-ю гвардійською армією, у фронтову та атакувати німецькі війська на широкому фронті і обмежити їх свободи маневру. Ставка ВГК чотири дні (з 13 по 17 вересня) мовчала, а 17 числа надіслала відповідь з нереальним завданням – до 3 жовтня оволодіти районом Михальовце. А 20 вересня Сталін вже прислав на 4-й Український фронт свого заступника, маршала Г. Жукова з наказом, особисто розібратись у обстановці, яка склалася, та подумати як прискорити наступ. В той же день Жуков доповів Сталіну: “...вважаю, що сили та засоби націлені правильно. Особисто Петров, правильно розуміє побудову операції та свою справу знає непогано” [92, с. 348]. Отже, Сталін, намагаючись усіма можливими засобами прискорити просування військ Червоної армії, не думав про збереження людей. Він хотів якомога швидше вийти військами на територію Словаччини та Карпатської України. Вільнодумство генерала І. Петрова Й. Сталін запам’ятав. У березні 1945 р. генерал-армії І. Петров був усунутий з посади командувача 4-м Українським

фронтом та призначений начальником штабу 1-го Українського фронту. Офіційно причиною його переміщення були труднощі у Західно-Карпатській операції (12 січня – 18 лютого 1945 р.) та низький темп просування військ. Проте, гіпотетично можна припустити, що крім вказаної мали місце і політичні причини. В цей час готувався до переїзду на звільнену територію Словаччини проїздом через Москву Е. Бенеш. Конфлікт І. Петрова з чехословацькою урядовою делегацією міг зіграти негативну роль у подальших, вже досить напружених, радянсько-чехословацьких відносинах.

Особливу цінність для дослідження воєнного мистецтва в Східно-Карпатській операції мають бойові документи оперативного та тактичного рівнів – від військової частини до фронту. Директиви, бойові накази, розпорядження, оперативні зведення, бойові та політичні донесення, нагородні листи та інші документи виступають як первинні джерела, які характеризують стан військ, розташування та бойові порядки, способи прориву оборони, порядок і зміст вогневої поразки противника, систему вогню, протитанкової оборони й ін., відбивають ступінь і своєчасність реакції командування на зміни умов обстановки в ході бойових дій. Їх цінність полягає в тому, що вони з високим ступенем достовірності відображають історичні реалії. Інтерес викликали документи, які розкривають збройну боротьбу військових формувань Карпатської України – Карпатської Січі проти угорських агресорів, оцінку подій 1938-1939 років на Закарпатті політичними діячами, пресою, світовою громадською думкою.

Новим у дослідженні Східно-Карпатської операції є те, що автором зроблена спроба максимально використати архівні документи польового управління 4-го Українського фронту, оперативного відділу польового управління 18-ї армії, польового управління 38-ї армії, довідки про Закарпатську Україну Російського архіву соціально-політичної історії та відновити реальну картину ходу бойових дій, звільнення території Закарпаття та процесу розвитку подій з приєднання Карпатської України до Радянської України. Здійснити їх порівняльний аналіз з працями,

публікаціями, які вже вийшли і побачили світ. Поряд із пошуком невідомих документів, велике значення мали опубліковані документи, дослідження українських істориків, які стосуються Закарпаття періоду кінця 1944 року – початку літа 1945 року. Під час роботи над дисертацією автор в основному використовував документи архівного зберігання (92 посилання).

Важливими джерелами з вивчення воєнно-історичних питань, пов'язаних з Східно-Карпатською операцією, правомірно розглядати статuti, настанови, інформаційні бюлетені (тематичні збірники), навчальні посібники, брошури та монографії [93-97]. Для аналізу тактики дій німецьких військ в горах та деблокування угруповання стала корисною робота Е. Міддельдорфа "Тактика в російській кампанії", яка була написана на основі вимог статутних документів противника [98]. Для усвідомлення бойових можливостей техніки та озброєння важливим джерелом є тактико-технічні довідники [99].

Безпосередньо в роки німецько-радянської війни та після неї на базі матеріалів, що були узагальнені та надіслані штабами фронтів і армій, Генеральний штаб Збройних сил СРСР, штаби видів збройних сил, родів військ, центральні і головні управління Наркомату оборони, штаби об'єднань і з'єднань видавали збірники щодо вивчення досвіду війни, збірники тактичних прикладів, інформаційні бюлетені, пам'ятки. На превеликий жаль матеріали Східно-Карпатської операції увійшли тільки до одного збірника тактичних прикладів по вивченню досвіду війни і то частково [100]. Повчальний досвід дій радянських військ у різноманітних умовах обстановки, використання техніки й озброєння, навчально-методичні матеріали щодо організації бою, взаємодії військ та управління ними, нові види зброї і бойових засобів, які застосовував противник, стисло викладено в інформаційних бюлетенях, збірниках тактичних прикладів [74], [101-103].

Важливі аспекти Східно-Карпатської операції та розвитку подій на Закарпатті висвітлені в періодиці [104-110]. Поряд зі статтями та нарисами журналістів та літераторів тут знаходимо погляди й оцінки теоретиків та практиків воєнної справи, фахівців-істориків. Ці джерела містять

інформацію, що за часом свого походження близька до подій, про які йде мова. Стислі матеріали про Східно-Карпатську операцію і деякі аспекти воєнного мистецтва висвітлювались у газетах (центральных, фронтових і армійських), військових журналах ("Военная мысль", "Военный вестник", "Автобронетанковый журнал", "Вестник воздушного флота", "Связь Красной Армии", "Военно-инженерный журнал" тощо), а також у листівках, брошурах, пам'ятках, що виходили у діючій армії. Серед професійних журналістів, які були безпосередніми свідками бойових дій 4-го Українського фронту та залишили свої власні спостереження та оцінки подій, варто відзначити відомих російських публіцистів і письменників К. Симонова, Б. Польового [111]. Проникливість художнього бачення та літературний хист дозволили їм з особистою виразністю відтворити воєнні події та портрети їх учасників. З повідомленнями, статтями та нарисами, які висвітлюють питання Другої світової війни, дослідник мав можливість ознайомитись не тільки в періодиці 1944 р., а й у пізніших виданнях, збірках фронтових статей та нарисів.

Особливе місце в комплексі джерел дослідження розвитку воєнного мистецтва в Східно-Карпатській операції займають документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи, біографічні нариси, описи бойових шляхів об'єднань та з'єднань. Незважаючи на те, що мемуарна література про німецько-радянську війну досить численна, слід звернути увагу на те, що спадщина стосовно Східно-Карпатської операції в загальному обсязі спогадів про війну практично відсутня (незначна). Документи особистого походження різноманітні за своєю формою, що залежить від кругозору, загальної ерудиції і особистого досвіду автора, його здібності до історично-пізнавального відтворення подій і узагальнення матеріалу, характеру і обсягу використаних ним інших джерел. Деякі мемуари за формою близькі до науково-популярної дослідницької літератури, інші нагадують художні твори, треті можна назвати художньо-документальними.

Характерно, що учасники подій, пов'язаних з Східно-Карпатською операцією, різних рангів від обох воюючих сторін нерідко заявляють про своє щире прагнення правдиво відобразити історичну реальність, спираючись лише на достовірні факти. Проте аналіз змісту багатьох спогадів не підтверджує подібних авторських заповнень. Тому їх використання можливе тільки за умови критичного підходу й осмислення, порівняльного аналізу з іншими джерелами.

Серед мемуарів особливу вагу мають твори визначних воєначальників, за безпосереднього керівництва яких готувалась і проходила Східно-Карпатська операція. Передусім це спогади представника ставки, якому було доручено перевірити діяльність командувачів 1-го та 4-го Українських фронтів, маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова [112], заступника Начальника Генерального штабу Червоної армії С. М. Штеменка [92], командувача 1-м Українським фронтом І. С. Конєва [23], командувача 38-ї армією К. С. Москаленка [54], командувача 1-ю гвардійською армією А. А. Гречка [2] та командувача групою армій "Південь" фельдмаршала Е. Манштейна [113].

Мемуари військових керівників відзначаються великою масштабністю і глибиною у висвітленні питань планування, підготовки і здійснення операції, координації і забезпечення взаємодії різних родів військ, з'єднань і частин. Вони містять незафіксовані в інших джерелах згадки численних телефонних переговорів, усних бойових наказів та розпоряджень, тексти радіограм, багатьох інших документів, оригінали яких не збереглися.

Порівняльний аналіз перерахованих спогадів часом дозволяє виявити розбіжності та неточності у їх змісті. Зокрема, описуючи введення в бій 1-го гвардійського кавалерійського корпусу (гв. кк) в ніч на 12 вересня 1944 року І. Конєв свідчить, що "...корпус легко вривався у ворожий тил на глибину до 20 км" [23, с. 305]. А. Гречко згадує, що "...ввід корпусу проходив повільно під сильним вогнем противника. Кавалерійські частини понесли значні

втрата. Це був фактично не ввід в прорив, а увід усіх сил корпусу в битву з завданням прорватися в тил противника” [2, с. 138].

Колишній командувач 38-ю армією К. Москаленко описує події кінця жовтня 1944 р.: ”Спроби подальшого наступу наштовхнулися на опір противника, що різко посилювався...28 жовтня армія перейшла до оборони” [54, с. 482]. І. Конєв у своїх мемуарах подає дату припинення наступу 38-ї армії – 8 жовтня 1944 року [23, с. 319], хоча документи ЦАМО РФ свідчать, що 38-а армія 14-15 жовтня 1944 р. поновила наступ [114].

Книги та статті, які написані воєначальниками, суттєво доповнюються біографічними нарисами про їх діяльність [115-116]. Автори нарисів широко залучають документи Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК), Генерального штабу, військових рад фронтів і армій, що сприяє глибокому аналізу подій, підвищує їх достовірність. Заслугує на увагу та обставина, що в останні роки посилюється тенденція щодо критичного переосмислення діяльності радянського військового керівництва [117]. Часом навіть побіжно згадані в біографічних творах окремі епізоди та оцінки сприяють аргументації серйозних наукових висновків. Зокрема, підтвердженням факту раптового удару військ Червоної армії в районі Хуста є свідчення колишнього командира 17-го гвардійського стрілецького корпусу (гв. ск) генерала А. Гастиловича [118, с. 83-84]. 23 жовтня 1944 р. командувач 4-м Українським фронтом генерал І. Петров, знаючи ставлення до себе Члена Військової ради фронту генерала Л. Мехліса, який постійно доповідав Сталіну про його дії та кожний крок, особисто привів в район м. Хуста 237-у стрілецьку дивізію (сд), яка була укомплектована автомашинами “вілліс” і передав її командирю 17-го гв. ск. Це зайняло у генерала І. Петрова півтори доби, на протязі яких штаб фронту не знав про місце знаходження командувача та 237-ї сд – резерву 4-го Українського фронту. Як результат, натиск 237-ї сд з південного сходу на Мукачево став несподіваним для німців і примусив їх відійти з району Сваляви.

Окремої уваги заслуговує виконана з німецькою педантичною точністю робота Б. Мюллера-Гіллебранда. Начальник організаційного відділу штабу ОКХ подає максимум статистичної інформації про структуру та організацію сухопутних військ Німеччини [119, с. 3–10].

Сказане раніше про особливу цінність мемуарів визначних воєначальників не виключає й не применшує значення спогадів багатьох інших учасників Східно-Карпатської операції - офіцерів та рядових солдат, свідків подій з числа місцевого населення. У даному дослідженні використані десятки джерел такого плану. До аналізу залучені не тільки письмові свідчення, але й усні джерела. Розповіді про події листопада 1944 р. - січня 1945 р. брались до аналізу автором як у ході воєнно-історичної поїздки по місцях операції, так і під час спілкування із виявленими учасниками та свідками процесу розгортання заходів з приєднання Карпатської України до Радянської України, в процесі всієї роботи над темою дисертації.

Письмово занотовані свідчення учасників операції в ході дослідження були зведені у дві групи: авторські видання книг і статей та різноманітні збірники спогадів фронтовиків, колишніх партизан та громадян Закарпаття. Серед першої групи хотілося б відмітити книгу О. Довганича, З. Пашкуя, М. Трояна "Закарпаття в роки війни", в якій автори у публіцистичній формі висвітлюють хід бойових дій, детально оповідають про розвиток подій на Закарпатті після зайняття його військами Червоної армії [120]. Значна за обсягом, але, на жаль, недостатньо інформативна книга В. Русина "На крутих перевалах. Доли на зустріч" [121]. Цікаві деталі повідомляє у своїй книзі-спогадах В. Шандор [122]. Колишній командир 1-го Чехословацького армійського корпусу Л. Свобода розповідає про Карпатсько-Дуклінську операцію та бойові дії у складі військ 1-го Українського фронту [123].

Завдяки допомозі перекладачів до аналізу були залучені зарубіжні видання про події, що розгорталися на Закарпатті у листопаді 1944 р.-червні 1945 р. [124-125].

У другій групі були проаналізовані спогади учасників операції, що увійшли до збірників "У боях за Карпати" [126], "Герої визволення Прикарпаття" [127], "Вони визволяли Закарпаття" [128] та ін. Упорядниками збірників збережені спогади учасників та свідків операції: начальника оперативного управління 4-го Українського фронту В. Коровнікова, командувача 18-ю армією Е. Журавльова, командира 138 стрілецької дивізії В. Васильєва, командира 5-ї гвардійської танкової бригади І. Маруса, командира 841 стрілецького полку А. Круглякова, розвідника П. Лісового, командира партизанського загону А. Тканка та десятків інших.

Ще один напрямок залучення джерельної бази до аналізу за темою дослідження - роботи, змістом яких є розповідь про бойовий шлях з'єднань і частин [129-131]. На жаль, бойові дії не всіх з'єднань і навіть об'єднань стали предметом творчого пошуку науковців та літераторів. У ході дослідження здобувачем проаналізовано історичні формуляри ряду об'єднань і з'єднань Радянської Армії, що брали участь у Східно-Карпатській операції, а після війни входили до складу Прикарпатського військового округу та книги, присвячені їх бойовому шляху, а саме - 38-а армія, 66 та 128 мотострілецькі дивізії. У цих роботах подається опис подій німецько-радянської війни, в яких брали участь ті чи інші оперативні (бойові) одиниці, бойових дій і прикладів героїзму воїнів, досить яскраво показані труднощі війни та складність обстановки.

Таким чином, аналіз джерельної бази та наукових праць, в яких розглядаються питання Східно-Карпатської операції, свідчить про те, що в роботах військових істориків, мемуарних та іншого роду творах до сьогодні не здійснена комплексна об'єктивна оцінка результатів Східно-Карпатської операції, немає робіт, в яких узагальнений досвід застосування та взаємодії в ході операції видів збройних сил, родів військ та сил.

Недоліками праць радянського періоду є недостатньо повне та глибоке дослідження воєнного мистецтва німецьких військ, замовчування недоліків

та упущень з боку радянського командування в ході організації та проведення операції.

Питання впливу Східно-Карпатської операції на події у Закарпатті в листопаді 1944 р.-червні 1945 р. являє собою лише певний ступінь дослідження - з опорою на документи, що нині стали відомими, - того, як бачилося і вирішувалося питання про Підкарпатську Русь (Закарпатську Україну) у радянсько-чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни. Це базується на матеріалах Державних архівів Закарпатської та Львівської областей, частина яких вже опублікована в збірках документів, а частина виявлена дисертантом у фондах Російського державного архіву соціально-політичної історії. Багато важливих матеріалів, що мають відношення до теми дисертації, ще знаходяться на “особливому” зберіганні в Архіві зовнішньої політики РФ. Гостро відчувається брак документів Центрального архіву Міністерства оборони РФ, поки що важко доступного для дослідників, не говорячи вже про архівні фонди ФСБ РФ, абсолютно закритих для істориків. Цілковито відсутні дані про діяльність органів НКВС, НКДБ та радянської воєнної контррозвідки (СМЕРШ) на території Закарпаття, яка була зайнята Червоною армією.

Здійснений аналіз численних джерел і робіт наукового та популярного плану зумовив вибір дисертантом основних напрямів дослідження. На основі критичного порівняльного аналізу джерел та літератури обох воюючих сторін автор прагнув з максимально можливою достовірністю розкрити такі питання:

- найбільш суттєві умови та фактори, які впливали на прийняття рішення щодо проведення наступальної операції військ Червоної армії у гірсько-лісистій місцевості;

- організації планування, підготовки штабів та військ 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту, динаміки проведення операції, її результати;

- наслідки Східно-Карпатської операції, зокрема уточнити співвідношення сил та засобів сторін, реальні втрати воюючих сторін;
- новизну у формах і способах бойових дій, характерне та особливе у бойовому застосуванні загальновійськових об'єднань та здійсненні їх всебічного забезпечення в цій операції, як операції у гірсько-лісистій місцевості;
- значення Східно-Карпатської операції для розвитку подій на Закарпатті у листопаді 1944 р. - червні 1945 р, механізми та способи приєднання Карпатської України до Радянської України, його воєнні та політичні аспекти.

Для досягнення мети, вирішення завдань та реалізації напрямів дослідження автором була застосована методологія, тобто сукупність методів, способів наукового дослідження, які дозволили вивчити історичну реальність, узагальнити та класифікувати історичні факти для того, щоб здійснити всебічну історичну реконструкцію підготовки та проведення Східно-Карпатської операції, оцінити співвідношення сил та засобів, понесених втрат, ефективність застосування великих фронтових об'єднань в гірсько-лісистій місцевості, виявити та проаналізувати характерні риси та особливості, проведеної у вересні - жовтні 1944 р., однієї з унікальних операцій Другої світової війни, внесок набутого бойового досвіду в розвиток форм і способів збройної боротьби, визначити її вплив на процес приєднання Карпатської України до СРСР у складі Радянської України.

Основне завдання воєнно-історичного дослідження полягає в тому, щоб дати обґрунтовану відповідь на ще не вирішене воєнною історією питання [132]. На думку дисертанта, саме таким невирішеним дотепер воєнно-історичною наукою питанням є предмет дослідження, сформульований в темі.

Неупереджений аналіз документів та розвитку подій Східно-Карпатської операції дозволив дійти висновку та запропонувати автором корекцію у класифікації Карпатсько-Дуклінської операції.

Карпатсько-Дуклінська наступальна операція проводилася нібито тільки військами 38-ї армії (командувач-генерал-полковник К. Москаленко) посиленої з'єднаннями та частинами 1-го Українського фронту. Виходить, що це була армійська операція, оскільки інші армії фронту (на північ від Карпат) у той час вже не вели наступ, а перейшли до оборони.

Але зі складу 1-го Українського фронту до операції залучалися фронтова авіація, артилерія і цілий ряд фронтових резервів. У ній брали участь і з'єднання 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту. Тому Карпатсько-Дуклінська операція явно виходила за рамки армійської. Та і сама 38-а армія значно (у 2,7 раза) перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трьохкорпусної організації). До неї входили вісім корпусів: чотири стрілецьких (52, 67, 101-й і 1-й чехословацький), три танкових (4-й гвардійський, 25 і 31-й), один кавалерійський (1-й гвардійський) та цілий ряд окремих частин різних родів військ.

Про те, що Карпатсько-Дуклінська операція не відносилася до розряду армійських, свідчить і те, що директиви на підготовку і проведення операції розроблялися Ставкою Верховного Головнокомандування і були направлені на адресу командувачів військами 1-го і 4-го Українських фронтів. Штаби фронтів за вказівками командувачів у свою чергу розробляли директиви арміям. Загальне керівництво бойовими діями і операцією також здійснювали командувачі військами фронтів і їх штаби.

Це була своєрідна операція, проведена частиною сил двох суміжних фронтів. Найбільш підходить вона під визначення операції групи армій.

Завдяки використанню логічного методу дисертантом узагальнено досвід бойових дій військ, встановлено зміст їх бойових завдань, а також форми і способи їх вирішення. Крім того, визначені особливості бойового застосування армій, корпусів, з'єднань, родів військ при виконанні конкретних бойових завдань за надзвичайно складних географічних, метеорологічних умов та оперативно-тактичної обстановки.

Серед специфічних воєнно-історичних форм дослідницької роботи, завдяки воєнному комісару Закарпатської області полковнику М. А. Ферку, була застосована воєнно-історична польова поїздка по деяких місцях проведення Східно-Карпатської операції. Її результати дозволили зробити ряд нових припущень та висновків стосовно особливостей операції, застосування у ній видів та родів військ.

За допомогою методів наукового дослідження були підтверджені чи відхилені загальноприйняті положення, наукові гіпотези, встановлені особливості розвитку воєнного мистецтва в Східно-Карпатській операції 1944 року.

Підсумовуючи розглянуті в розділі питання, слід відмітити, що сучасна історична наука нагромадила невелику кількість робіт наукового та популярного характеру, які висвітлюють питання, пов'язані з Східно-Карпатською операцією, джерельно-історіографічний аналіз цієї операції в українській історичній науці ще не проводився.

Аналіз робіт загального характеру по історії Другої світової та німецько-радянської війни, місця України в ній, розвитку воєнного мистецтва періоду Другої світової війни показав, що у радянській та зарубіжній історіографії у переважній більшості публікацій так чи інакше висвітлювались деякі питання Східно-Карпатської операції. Зміст робіт значною мірою визначався часом їх виходу у світ та місцем написання. Ключовими питаннями, по яких існують суттєві розбіжності, а часом і абсолютно полярні позиції виступають: доцільність проведення, втрати сторін, співвідношення сил та засобів противників, питання розвитку воєнного мистецтва в цій операції.

Вивчення змісту невеликої кількості праць радянської історіографії, присвячених безпосередньо Східно-Карпатській операції, поряд з позитивними моментами дозволило виявити деякі негативні особливості, що були притаманні воєнно-історичним дослідженням того часу: відсутність повного, об'єктивного висвітлення ходу бойових дій, замовчування деяких

помилки у плануванні та проведенні операції, нехтування питаннями дослідження результативних прийомів та способів дій противника по веденню бойових дій в горах. Поза увагою дослідників залишився той факт, що в цій наступальній операції багато частин вели оборонні бої в оточенні. У радянській історіографії Карпатсько-Дуклінська операція розглядається як армійська операція, а не операція частини сил двох суміжних фронтів з надання допомоги Словацькому повстанню. Розглядається як самостійна операція і у відриві від Карпатсько-Ужгородської операції, що значно спотворює її сутність та значимість.

У дисертації використані опубліковані, а також раніше не опубліковані документи і матеріали, які автором вперше вводяться у науковий обіг.

Відтак, зрозумілою є потреба праці над поглибленим дослідженням історії Східно-Карпатської операції військ Червоної армії у Другій світовій війні.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ СХІДНО - КАРПАТСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ ВІЙСЬКАМИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

2.1. Стратегічна обстановка, положення та задуми воюючих сторін на вересень 1944 року

Міжнародне становище, що склалося на початок літньо-осінньої кампанії 1944 року у Другій світовій війні, визначалося в основному подіями, які мали місце взимку і весною цього року на Східному фронті.

Нові успіхи Червоної армії привели до подальшого зростання суперечностей в блоці держав "Осі". Навесні 1944 року Фінляндія і Румунія звернулися із запитом до радянського уряду стосовно умов перемир'я [133]. І хоча умови миру, сформульовані радянським урядом, не були прийняті урядами цих держав, сам факт звернення дуже стурбував гітлерівське керівництво. Менш слухняним став і третій сателіт Німеччини - Угорщина, яка приєдналася до гітлерівського блоку 20 листопада 1940 р. [38, с.123], що змусило гітлерівців у вересні 1944 року ввести до Угорщини додаткові війська і добитися сформування нового уряду, бажаного німцям [1, с.186-188].

В кінці серпня 1944 р. з війни на боці гітлерівської Німеччини вийшла Румунія, а на початку вересня - Болгарія і Фінляндія [38, с.582, 606, 608]. Німеччина, втративши майже всіх своїх союзників у Європі, опинилася фактично у повній міжнародній ізоляції. Все це свідчило про те, що блок держав навколо III Рейху знаходився на межі розпаду.

На початок 1944 року, політика навмисного затягування відкриття другого фронту з боку США та Великобританії в Європі вичерпала себе. Активні дії військ Червоної Армії влітку 1944 року дозволили союзникам, у досить сприятливих умовах, здійснити з 6 по 24 червня Нормандську десантну операцію (частина операції "Оверлод") і відкрити другий фронт у

Європі, а в серпні здійснити Південно - Французську операцію "Драгун" [134].

Відкриття другого фронту, було важливим явищем в ході збройної боротьби проти нацистського блоку. Однак слід відмітити, що військові дії англо-американських військ на Західноєвропейському ТВД розгорнулися тоді, коли сили нацистської Німеччини були виснажені. Там знаходилося 59 дивізій вермахту (36 піхотних, 7 резервних, 4 авіапольові, 9 танкових, 2 парашутні та моторизована) [135], тобто в декілька раз менше, ніж на радянсько-німецькому фронті, відповідно і бойові втрати німецьких військ убитими та пораненими в Західній Європі були також значно менші. Загальні втрати вермахту з початку боїв в Нормандії і до кінця серпня 1944 року склали близько 300 тис. чоловік [136] - менше, ніж тільки в одній Білоруській стратегічній операції Червоної Армії [137], а за той самий період втрати на Східному фронті склали 916860 чоловік [138].

До вересня 1944 року війська Червоної Армії звільнили від німецьких загарбників майже всю довоєнну територію СРСР, за винятком частини Прибалтики і Заполяр'я, а також Румунію, більшу частину Польщі та вийшли до кордонів Східної Пруссії, Чехословаччини і Болгарії.

Незважаючи на величезні труднощі воєнного часу, економіка Радянського Союзу, перш за все важка індустрія, зробила в 1944 році новий великий крок уперед за рахунок збільшення виробництва на Сході країни, а також відновлення промисловості у звільнених районах України.

Війна завдала величезних збитків народному господарству Української РСР. Загальновідомо, що понад 40% збитків СРСР у війні припадає на долю України, по чий території війна проходила двічі. Перший раз - у період наступу гітлерівців, коли Червона армія знищувала все, щоб не залишати ворогові, вдруге - в період відступу німців, коли вони застосовували тактику "випаленої землі" [139].

Величезні прямі матеріальні збитки (285 млрд. крб.), які нанесли окупанти Україні, складають лише частину того величезного збитку, який

принесла їй політика німецького нацизму. Якщо підрахувати втрати виробництва, кошторис знищеного та пограбованого, прямі воєнні і додаткові витрати, які викликала війна і перебудова господарства України, то виявляється, що гітлерівське "господарювання" обійшлося Україні в 1 трильйон 200 мільярдів рублів в цінах 1941 року [7, с. 201]. Було знищено понад 16 тис. промислових підприємств, 28 тис. колгоспів, 870 радгоспів. З України до Німеччини вивезено понад 12 млн. тонн сільськогосподарських продуктів [140]. Згідно німецьких даних на березень 1944 року з України вивезено 32 тис. товарних вагонів, в тому числі: 22400 вагонів зерна, олійних культур, різного насіння; 9000 вагонів сільськогосподарських та інших машин; 15000 вагонів предметів постачання і споживання [21, с. 623]. Для відбудови народного господарства УРСР потрібні були великі кошти й титанічна праця українського народу.

Радянська промисловість в другій половині 1944 року нарощувала темпи виробництва найважливіших видів озброєння, боєприпасів та інших матеріальних засобів, які характеризувалися більш високими кількісними і особливо якісними показниками (таб. 2.1). Це створювало сприятливі умови не тільки для забезпечення ними частин та з'єднань, але і для нагромадження необхідних резервів [141].

У 1944 році радянські заводи виробляли танків у 7-8 разів, гармат у 6 разів, мінометного озброєння майже у 8 разів, літаків та боєприпасів у 4 рази більше, ніж на початку війни [142].

Загальна чисельність збройних сил СРСР порівняно з 1 січня 1944 р. дещо збільшилася і досягла 11 млн. 211 тис. чоловік. 6 млн. 425 тис. чоловік (61 %) особового складу знаходилося в діючій армії і 3 млн. 738 тис. чоловік (39 %) в недіючих фронтах і військових округах [143, с. 664].

На 1 вересня 1944 року в діючих силах та резерві Ставки Верховного Головнокомандування було:

- фронтів - 12;
- армій: загальновійськових - 55, танкових - 6, повітряних - 13;

- корпусів: стрілецьких - 151, кавалерійських - 7, авіаційних - 36;
- дивізій: стрілецьких - 449, повітряно - десантних - 9, кавалерійських - 21, авіаційних - 137;
- бригад: стрілецьких - 7, лижних - 4, окремих танкових - 35, окремих механізованих - 1, окремих мотострілецьких - 1, укріплених районів - 21, інженерних - 98;
- полків: окремих танкових - 66, самохідно-артилерійських - 131, окремих авіаційних - 41, інженерних - 6 [144, с. 372].

Разом з Червоною Армією діяли 1-а армія Війська Польського, 1-й Чехословацький армійський корпус і чехословацький авіаційний полк, французький авіаційний полк "Нормандія-Неман", румунська добровольча дивізія, сформовані на території СРСР, завершувалося формування югославської піхотної бригади.

Бойовий і чисельний склад цих сил налічував особового складу - 104290 чол., танків і САУ - 163 од., гармат і мінометів - 1220 од., бойових літаків - 122 од. [143, с. 670].

Одже, Червона Армія розвивалася головним чином по лінії збільшення бойових можливостей існуючих об'єднань, з'єднань і частин, збільшення кількості і поліпшення якості бойової техніки.

Завдання, що стояли на цей період перед Червоною армією, полягали в завершенні очищення від гітлерівців української і білоруської територій, Ленінградської і Калининської областей, звільненні від німецьких загарбників народів Криму, Молдови, Карело-Фінської Республіки і республік Балтії.

Загальна характеристика ролі існуючої в СРСР системи в досягненні перемоги над гітлеризмом, в т.ч. шляхом мобілізації духовного потенціалу і зміцнення моральної витривалості, дана американськими фахівцями. Ще у березні 1943 року в США президентський комітет по протокольних стосунках з СРСР підготував меморандум для Р. Гопкінса - радника і спеціального помічника американського президента Ф. Рузвельта. "В Росії диктатура, можливо, найабсолютніша із усіх, які коли-небудь були в світі -

відзначали автори документу - Росія дуже пишається успіхами, які були досягнуті в умовах цієї диктатури. Безперечно, що без цієї диктатури Німеччина, очевидно, перемогла би в цій війні” [145].

Війна на території України не припинялася ні на годину - з 22 червня 1941 по 28 жовтня 1944 року. З цих 40 місяців 35 припадають на активні бойові дії регулярних військ. Особливо запеклі бої та битви відбувалися в більш ніж 100 її населених пунктах.

На території республіки відбулися найуспішніші наступальні операції 1944 р.: Донбаська та Нікопольсько-Криворізька, Кримська та Львівсько-Сандомирська; наймасштабніше на той час оточення великої маси військ противника - Корсунь-Шевченківська битва; унікальні в історії війни за складністю операції, пов'язані з форсуванням Дніпра та подоланням гірських масивів Карпат [18, с. 114].

Могутнім ударам в ході кампаній 1944 року, зокрема на землях України, піддалися в цілому 486 дивізій і 54 бригади нацистів, з яких 126 дивізій і 30 бригад були повністю знищені або полонені. Втрати гітлерівських військ склали більше 2,6 млн. чоловік (з них безповоротні з урахуванням взятих в полон - більше 1900 тис.), 48 тис. гармат і мінометів, понад 16 тис. танків і штурмових гармат, близько 17 тис. літаків [143, с. 654, 743-744].

У цілому, визволення України 1943-1944 рр., попри винятковий героїзм воїнів Червоної армії, було надзвичайно кровопролитним.

Червона армія з січня 1943 року по жовтень 1944 року, в ході однієї оборонної та одинадцяти наступальних операцій втратила 3,5 млн. чоловік. У середньому за добу в дні активних боїв втрати складали понад 70 тис. чоловік [32].

Вирішенню Збройними силами СРСР майбутніх завдань в літній кампанії 1944 року сприяла наявність величезної армії партизанів в тилу окупантів.

Незаперечним є той факт, що Українська Повстанська Армія внесла

значний внесок у нейтралізацію німецьких військових частин, що були на території України.

УПА діяло, спираючись тільки на допомогу українського народу. Вона не мала ззовні жодної, навіть морально-політичної підтримки, бо обидва воюючі блоки держав однаковою мірою не були зацікавлені в утворенні незалежної України.

Питання про чисельність УПА залишається одним із найсуперечливіших в історії повстанського руху. Але українські історики, які самі були в УПА, акцентують, що на весну 1944 року кількість борців налічувала 25-30 тисяч вояків [146].

Українська Повстанська Армія була тією збройною силою, що віддзеркалювала інтереси багатьох політично свідомих верств суспільства, ставила за мету відновлення української державності. Саме ОУН-УПА була єдиною військово-ідеологічною потугою, яка у надзвичайно важкий воєнний час сміливо боролася за незалежність України [147]. Отже, Українська Повстанська Армія була загальнонаціональною, народною армією.

У 1944 році радянська держава зазнавала немалих труднощів. Необхідно було все більше зусиль для відновлення народного господарства на територіях, які були звільнені. Зберігалось колосальне напруження у народному господарстві, особливо у сільськогосподарському виробництві, не вистачало робочої сили та сировини. Воєнні витрати складали більше половини річного державного бюджету, але на червень 1944 року СРСР мав наймогутнішу, найдосвідченішу армію, оснащену найдосконалішою, на той час, бойовою технікою. Радянські наступальні операції проводилися за стандартною схемою – безперервне повторювання атак, що захлинулися. Командири водили піхоту в атаку майже у зімкнутих лавах, не звертаючи уваги на великі втрати.

Й. Сталін та його оточення, менш за все прагнуло до визволення Європи, вони прагнули до іншого: прибрати її до своїх рук.

Німеччині, не дивлячись на граничне напруження воєнного

виробництва, а також проведення "тотальної" мобілізації не вдавалося підтримувати на бажаному рівні стан своєї армії. Її втрати в бойовій техніці та особовому складі на радянсько-німецькому фронті влітку та восени 1944 р. створювали ще більшу диспропорцію між втратами та поповненням.

Начальник Генерального штабу Сухопутних військ Німеччини генерал-полковник Гудеріан у довідці про втрати від 2 листопада 1944 р. змушений був визнати: "...в серпні, вересні, жовтні втрати сухопутних військ на Східному фронті склали 672 тис. чоловік, а війська отримали в цей же час поповнення (з урахуванням тих хто прийшов зі шпиталів) 201 тисячу чоловік включно і батальйони морської піхоти. Отже, чисельний склад Східного фронту тільки за три місяці скоротився майже на 500 тис. чоловік" [4, с. 503].

Але гітлерівська армія була ще могутньою силою (таб. 2.2) і її основні військові формування та засоби збройної боротьби як і раніше знаходилися на німецько-радянському фронті. За німецькими даними чисельність військ на Східному фронті Другої світової війни, на кінець серпня 1944 р., налічувала 2 млн. 700 тис. чоловік, а з урахуванням румунських, фінських та угорських частин – не менше 3 млн. 500 тис. чоловік [13]. Усі дивізії, які протистояли Червоній армії, були більш боєздатні, ніж ті, які знаходилися на Заході. Так, середня чисельність піхотної дивізії на німецько-радянському фронті досягала 12-13 тис. чол., в той час як на Заході вона не перевищувала 9 тис. чоловік [148].

На Східному фронті знаходилося 179 німецьких дивізій та 5 бригад, або 56 % всіх сухопутних військ Німеччини. Окрім вказаних з'єднань було задіяно 539 окремих піхотних і моторизованих батальйонів, 19 окремих танкових батальйонів, 29 бригад штурмових гармат, 435 окремих артилерійських (зокрема зенітних) і мінометних дивізіонів, 104 окремих саперних батальйонів і 13 батальйонів зв'язку [143, с. 677]. Крім німецьких військ воювали 49 дивізій та 18 бригад сателітів Німеччини [49, с. 217].

Величезні втрати гітлерівських військ змушували німецьке командування продовжувати тактику перекидання на Східний фронт із

Західної Європи найбільш боєздатних військ. Тодішній начальник оперативного відділу штабу німецьких військ на Заході генерал-лейтенант Б. Циммерман писав: "Можна сказати без перебільшення, що Східний фронт наполегливо викачував з німецьких армій, які знаходилися на Заході, усю боєздатну живу силу та бойову техніку".

Поза радянсько-німецьким фронтом було 145 дивізій або 44% всіх сухопутних військ, які були укомплектовані особовим складом старшим за віком, ненавченим або непридатним до служби в стройових частинах [149]. Гітлерівському командуванню вдалося збільшити число дивізій на Заході на початку 1944 р. до 51, а до середини 1944 р. – до 59 [150], але на поповнення танкових дивізій у Західній Європі направлялося лише 5-8 % танків, що вироблялися, у той час як на Східний фронт – до 90 % [151].

Проте німецьке командування ще не вважало війну програною. В листопаді 1943 року начальник штабу оперативного керівництва збройними силами Німеччини генерал-полковник Йодль в доповіді "Стратегічне становище на початок п'ятого року війни" заявив, що Німеччина "внаслідок розвитку воєнної обстановки, поступового використання великого воєнного потенціалу її противниками змушена була перейти до загальної стратегічної оборони" [152].

Таким чином, виходячи із економічного становища Німеччини та оперативно-стратегічної обстановки, що склалася на фронтах Другої світової війни, плани гітлерівського командування зводилися до того, щоб веденням стратегічної оборони на усьому німецько - радянському фронті виснажити бойову потужність військ Червоної армії та зірвати її наступ.

Влітку 1944 року Червона армія займала вигідне стратегічне положення, що дозволяло завдати удару по флангах основних стратегічних угруповань німців.

На західній ділянці - війська 3, 2 і 1-го Білоруських і 1-го Українського фронтів вийшли до кордонів Східної Пруссії, на річки Нарев і Вісла, захопивши важливі плацдарми на західних берегах цих річок в районах

Пултуська, Пулави, Сандомира. Проти них діяли група армій "Центр", а також 4-а танкова і 17-а армії групи армій "А", яка 23 вересня 1944 р. була перейменована з групи армій "Північна Україна".

На південно-західній ділянці - 4, 2 і 3-й Українські фронти підійшли до меж колишньої Чехословаччини, Угорщини і Югославії. Проти них діяли 1-а танкова і 1-а угорська армії з групи армій "А", об'єднані в армійську групу генерал-полковника Хейнріци, а також група армій "Південь" (8-а і 6-а німецькі, 2-а і 3-я угорські армії) перейменована з групи армій "Південна Україна". Діючи на 1000-кілометровому фронті, група армій "Південь" та армійська група "Хейнріци" були охоплені радянськими військами з півночі і півдня. В той же час балканське угруповання гітлерівських військ (група армій "Ф") опинилося перед загрозою перехоплення своїх комунікацій з півночі.

На західному театрі воєнних дій для Німеччини склалася несприятлива обстановка. Зазнавши значних втрат в боях за Нормандію і не маючи резервів для посилення військ в північній Франції, німецькі війська почали відхід по всьому фронту до своїх кордонів, на так звану лінію Зігфріда [112, с. 551].

Загальна стратегічна лінія поведінки гітлерівського командування формулювалася таким чином: "Наполегливо обороняючи кожну п'ядь землі на сході, відбити очікувану головну десантну операцію, а також по можливості всі інші десанти англосаксів на інших театрах воєнних дій з тим, щоб потім знову захопити ініціативу в свої руки і в подальшому, за допомогою військ, що звільнилися, досягти переможного результату війни".

Не дивлячись на очевидний авантюризм таких розрахунків і планів, вони були покладені в основу практичної діяльності німецького командування та військ. Станом на 1 червня 1944 року на німецько - радянському фронті співвідношення сил склалося на користь Червоної армії (таб. 2.3), але і загальний склад нацистських сил на вересень 1944 р. зменшився в порівнянні з 1 червня 1944 р. на 61,5 дивізії. Проте сили гітлерівців були ще великими.

До того ж німецьке командування вживало екстрених заходів до посилення своїх військ новими дивізіями, що перекидалися із заходу, маршевим поповненням, постачаннями озброєння, бойової техніки і боєприпасів. Особливо великі заходи в цьому напрямку були проведені у вересні 1944 р. Протягом цього місяця на Східний фронт гітлерівське командування перекинуло 26 дивізій, 5 бригад із Західної Європи і Балкан, а також сформувало 5 дивізій і 3 бригади [153].

Нищівна поразка німецьких військ в Білорусії створила сприятливі умови для наступу 1-го Українського фронту на львівсько-сандомирському напрямку.

Наступальні дії військ цього фронту розгорталися на території західних областей України. Ці області були включені гітлерівцями в так зване "Генерал-Губернаторство". Тут, як і на всій окупованій радянській території, населення зазнало всі жахи гітлерівського "нового порядку", політики масового винищення людей, що проводилася нацистами.

За три роки окупації Галичини загинуло понад один мільйон 200 тис. громадян (із них у Львівській та Дрогобицькій областях було ліквідовано близько 700 тис. мирних жителів і понад 200 тис. радянських військовополонених, в Станіславській області - 300 тис. чоловік, в Тернопільській – понад 260 тис. мирних жителів та близько 30 тис. військовополонених). Близько 450 тис. галичан було вивезено в гітлерівську Німеччину на рабську працю, чимало з них загинуло від непосильної праці, голоду і хвороб. З Львівської та Дрогобицької областей на каторжні роботи до Німеччини окупанти відправили понад 170 тисяч чоловік [7, с.153]. Тільки у Львові від рук гітлерівців та їх посібників з 8 листопада 1941 р. по 6 червня 1943 р. були знищені у гетто "Юденлаг" 136 тис. осіб, в літку 1941 р. утворено Янівський табір примусової праці, в якому одночасно перебувало 11 тис. євреїв, через концтабір для військовополонених "Шталаг-328" пройшли понад 140 тисяч бранців [154]. Львів був єдиним містом у світі, де перебували три концтабори смерті і, по суті, першим у смертоносному

списку міст Європи (окрім блокадного Ленінграду, де гинули люди, в основному, від голоду), населення якого загинуло насильницькою смертю. Якщо в Україні в часи минулої війни загинув кожний шостий громадянин, то в Галичині – кожний четвертий. Така страхітлива статистика гітлерівської окупації Галичини [155].

Метою майбутньої наступальної операції Червоної армії був розгром групи армій “Північна Україна“, завершення звільнення України і на першому етапі вихід на рубіж Хрубешув, Томашув, Яворів, Миколаїв, Галич [156]. Досягнення цієї мети створювало зручні умови для розвитку наступу в західному напрямку до річок Сан і Вісла та передгір’їв Карпат.

Почалася Львівсько-Сандомирська наступальна операція 13 липня, а вже 17 липня танкові частини 1-го Українського фронту форсували Західний Буг і вступили на польську землю. 27 липня війська Червоної армії вийшли на рубіж Вільколаз, Нісько, Дубецко, Перемишль, північніше Самбора, Ходоров, Калуш, Надвірна і продовжували просування в північно-західному і південно-західному напрямках.

Група армій "Північна Україна" виявилася розітнутою на дві частини: залишки 4-ї танкової армії генерала В. Нерінга відходили за Віслу, а війська 1-ї танкової армії генерала З. Рауса і 1-ї угорській армії генерала Б. Міклоша відкочувалися до Карпат.

Таким чином, війська 1-го Українського фронту до кінця липня 1944 р. діяли на двох напрямках: основні сили, що захопили важливий плацдарм на Віслі, націлювалися на берлінський стратегічний напрям; армії лівого крила розгорнули бої в Карпатах на підступах до східних кордонів Чехословаччини.

Оскільки, наступ в Карпатах вимагав спеціальної підготовки, спорядження і озброєння військ та особливих методів управління ними, директивою Ставки ВГК від 30 липня 1944 року на карпатському напрямку до 5 серпня був створений самостійний фронт - 4-й Український [157, ар. 40], до складу якого включено дві лівофлангові армії (1-а гвардійська та 18-а) і 8-

а повітряна армія 1-го Українського фронту. 15 серпня 1944 р. на лівому крилі 4-го Українського фронту сформовано 17-й окремий гвардійський стрілецький корпус. Командувачем фронтом призначено генерал-полковника І. Петрова, начальником штабу - генерал-лейтенанта Ф. Корженевича, членом Військової ради генерал-полковника Л. Мехліса.

Військам 4-го Українського фронту необхідно було, продовжуючи наступ в південно-західному напрямку, очистити від німців дрогобицький промисловий район і тим самим завершити звільнення Західної України, захопити перевали через Карпати, щоб надалі вийти на Середньо-Дунайську низовину.

Діючи в умовах пересіченої і лісної місцевості в передгір'ях Карпат, війська Червоної армії 5 серпня 1944 р. зайняли м. Стрий, 6 серпня штурмом оволоділи обласним центром України м. Дрогобич [21, с. 435], а 7 серпня було звільнено м. Борислав.

Беручи до уваги все зростаючий опір гітлерівців, велику втому радянських військ, а також складність бойових дій в умовах гірсько-лісної місцевості, Ставка ВГК наказала військам 4-го Українського фронту тимчасово перейти до оборони і почати ретельну підготовку наступальної операції з подоланням Східних Карпат [157, ар. 109]. 29 серпня 1944 року фронт перейшов до оборони досягнутого рубежу: Санок – Сколе – Надвірна – Красноільск [158].

1-й Український фронт, ведучи бої за розширення Сандомирського плацдарму, вийшов на рубіж Щуцин - Дембіца - східніше Красно.

Таким чином, на кінець серпня 1944 р., в ході напружених боїв війська 1-го і 4-го Українських фронтів завершили звільнення західних районів Радянської України.

Після важких літніх поразок на німецько-радянському фронті гітлерівське командування стало безумовно дотримуватися курсу на затягування війни з метою виграшу часу, приділяючи особливу увагу зміцненню становища на флангах Східного фронту, зокрема, утриманню в

своїх руках території Чехословаччини, Угорщини та республік Балтії, політична, економічна і стратегічна значимість яких в даних умовах зроста. Одержуючи нагороду з рук Гітлера, генерал-фельдмаршал Манштейн почув невеселе визнання фюрера про те, що на сході пройшов час операцій великого масштабу. “Тут важливо просто наполегливо утримувати позиції. Початок цього нового методу управління військами повинен бути пов'язаний з новим ім'ям і новим девізом” [113, с. 545].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такий висновок. В оперативно-стратегічній обстановці, яка склалася на осінь 1944 року на німецько-радянському фронті Другої світової війни задуми протилежних сторін були наступні:

- гітлерівське командування планувало - ударами в південній частині Прибалтики зміцнити зв'язок групи армій "Південь" з групою армій "Центр", а ударами в західній частині Румунії розгромити війська Червоної армії, які вийшли туди, відкинути їх за Південні Карпати з метою створення стійкої оборони на рубежі Східних Карпат, Південних Карпат та Східно-Сербських гір;

- радянське Верховне Головнокомандування у тій стратегічній обстановці, коли головне угруповання військ Червоної армії на західному напрямку просунулося далеко на захід і вийшло на підступи до Східної Пруссії і на рубіж р. Вісла, а флангові угруповання дещо відставали, ухвалило рішення продовжувати наступальні операції в Прибалтиці і на південно-західній ділянці фронту, а на західній ділянці - закріпитися і почати підготовку до наступних оперативно-стратегічних операцій.

2.2. Словацьке національне повстання - передумова проведення Східно-Карпатської операції

Після того як 18 серпня 1939 р. був укладений договір про військовий союз між Німеччиною і Словаччиною, що остаточно перетворив Словаччину на військовий додаток нацистської Німеччини, вона була втягнута у війну на

боці Німеччини і взяла участь в нападі на Польщу. У листопаді 1940 р. Словаччина приєдналася до “Потрійного пакту“, а 22 червня 1941 року оголосила війну Радянському Союзу [159, с. 227].

Важким був шлях словацького народу у роки Другої світової війни.

У перший період, коли сили народів Чехословаччини були роздроблені розчленуванням країни і серйозно деморалізовані мюнхенським договором, в умовах жорстокої реакції найбільш поширеними формами боротьби словаків були диверсії і саботаж на військовому виробництві. Застосовувалися також демонстрації протесту, страйки, активна протидія онімечуванню.

Згодом в національно-визвольній боротьбі словацького народу розпочався новий етап. Він характеризувався зародженням і розгортанням найбільш дієвої форми боротьби проти німецьких окупантів - партизанського руху.

У березні 1942 р. у Словаччині був утворений Словацький народно - революційний комітет, у ряді районів почали виникати бойові дружини, які об'єднувалися в групи, а потім в загони. Командирами загонів були А. Маркуш і Л. Екснар [4, с. 315]. Боротьбу проти нацистів вели і патріоти Закарпатської України під керівництвом О. Борканюка, який в березні 1942 року був схоплений угорською поліцією і страчений (68, с. 509).

Весною та влітку 1943 р. партизанська боротьба і саботаж посилилися. Виникли нові партизанські загони і групи в яких разом з чехами і словаками билися росіяни, українці, поляки, серби, французи, німці. У грудні цього року була утворена Словацька Національна Рада (СНР), як єдиний керівний орган національно - визвольного руху у Словаччині. На чолі Ради стояла президія, куди на паритетних умовах входили представники всіх партій. Словацька Національна Рада почала підготовку загальнонародного повстання [160, с. 136].

Влітку 1944 р. різко посилилася національно-визвольна боротьба словацького народу. Словацька армія поступово переставала бути зняряддям

Й. Тісо. У армії утворилося декілька груп опозиційно настроєних офіцерів (Я. Голіан, В. Тальській, Я. Імро, М. Ферьєнчик, Д. Киш-Калина).

Емігрантський уряд Е. Бенеша хотів використати обстановку, що склалася, в своїх інтересах. Ще 12 травня 1944 р. він призначив підполковника Я. Голіана керівником Військового центру (ВЦ). Словацька Національна Рада схвалила це призначення, оскільки Голіан погодився виконувати його директиви [159, с. 235].

При розробці плану збройного повстання СНР на засіданні 29 червня 1944 р. ухвалила рішення про встановлення зв'язку з радянським командуванням і координацію своїх дій з діями Червоної армії. З цією метою делегація у складі К. Шмідке (від СНР) і підполковника М. Ферьєнчика (від ВЦ) 4 серпня 1944 року вилетіла до Москви. 7 і 8 серпня делегація мала бесіди з представниками Генерального штабу Червоної армії, радянських державних органів [92, с.328]. Були узгоджені плани повстання. Їх суть полягала в наступному. При спробі німців окупувати Словаччину народ повинен виступити всіма силами (у тому числі і силами словацької армії), звільнити і утримати, по можливості, велику частину словацької території, організувати на ній тимчасову народну владу і вести на території, ще зайнятій окупантами, партизанську боротьбу до повного звільнення Словаччини Червоною армією. У разі швидкого вступу на територію радянських військ негайно починається національне повстання, скидається братиславський уряд, виганяються німецькі і угорські окупанти і забезпечується участь словацьких сил у звільненні решти частини Чехословаччини. 10 серпня результати зустрічі доповіли Й. Сталіну.

У планах СНР Східній Словаччині відводилося важливе місце. Саме сюди були перекинуті дві словацькі дивізії, які повинні були захищати ділянку Словацьких Карпат протяжністю 110 км від Червоної армії. На цьому ґрунтувався план СНР і ВЦ, який полягав в тому, щоб переконати словацькі дивізії перейти на бік повстанців, зустрітися з Червоною армією, що наступала і відкрити їй прохід через Карпати до Словаччини і Дунайської

низовини, з'єднавши таким чином повстання словацького народу з діями радянських військ. Такий план був цілком реальним, оскільки в серпні 1944 року Червона армія знаходилася за 30-40 км від словацьких частин [161].

Таким чином, у середині серпня Ставка ВГК СРСР мала можливість розраховувати на те, що у разі переходу Червоної армії у наступ через Карпати для зайняття Східної Словаччини їй буде надана істотна допомога зустрічним ударом сильного 30 - тисячного Східно-Словацького корпусу з району Пряшів у напрямку до Дуклінського і Лупковського перевалів.

Проте, коли в Москві ще йшли переговори, в Словаччині стрімко наростали визвольні виступи словацького народу, випереджаючи всі плани політичних і військових керівників.

Територію центральних і північних районів Східної Словаччини швидко звільняли партизани, сили яких зростали. У середині серпня партизани контролювали цілі райони, там проходила мобілізація в партизанські загони, народні суди здійснювали правосуддя над зрадниками, створювалися нові органи влади. Вже тоді в Словаччині діяли 7 партизанських з'єднань, в яких билося 12 - 14 тис. чоловік [162].

Хвиля визвольного руху загрожувала змести уряд Й. Тісо. Наляканий реальною загрозою народного повстання 12 серпня 1944 р. уряд запровадив надзвичайний стан, а потім зробив новий зрадницький крок: 23 серпня звернувся до А. Гітлера з проханням негайно ввести війська до Словаччини. Дізнавшись про рух гітлерівських військ до Словаччини, партизани самі перейшли в наступ. 25-26 серпня були зайняті міста Врутки (20 км на південний схід від Жіліни), Ружомберок, Попрад, Левоча, Зволень і ряд інших міст [52, с. 50]. Партизани підірвали Тренчанський і Кралеванський тунелі, що ускладнило рух німецьких ешелонів через Центральну Словаччину. Тільки з 20 по 29 серпня вони провели з німцями більше боїв, ніж за весь попередній період національно-визвольної боротьби. Всюди, зустрічаючи активну підтримку населення, повстанські загони виганяли

окупантів і розширювали зону дій. Владу брали у свої руки національні комітети. На території Словаччини йшла справжня партизанська війна.

29 серпня міністр оборони уряду Тісо оповістив по радіо країну про вступ до Словаччини німецьких військ для “відновлення порядку”. Опівдні того ж дня стало відомо про рух з півночі, з боку Чадци у напрямі р. Жіліни колон гітлерівських карателів. З усіх боків до Словаччини були введені поліцейські війська, а також зняті з фронту 357-а піхотна дивізія і військові частини деяких з'єднань групи армій “Північна Україна” чисельністю близько 20 тис. чоловік. Німецькі війська перейшли в наступ на партизан, які зав'язали з ними наполегливі бої [160, с. 140-142].

Цього ж дня Словацька Національна Рада звернулася до населення по радіо з м. Банська-Бистриці із закликом почати повстання та закликала весь народ до відкритої збройної боротьби.

Почалося Словацьке національне повстання яке з перших днів стало загальнонародним. На бік повстанців переходили деякі частини словацької армії і гарнізони ряду міст, таких як Турч, Св. Мартін, Банська-Бистриця, Брезно (35 км південно-східніше від Банська-Бистриці), аеродрому “Три дуби” (7 км на північ від Зволена). У ніч на 30 серпня партизани зайняли Банську-Бистрицю, яка стала центром повстання. Тут знаходилися Словацька Національна Рада, Військовий центр, партизанський штаб. До вечора 30 серпня під контролем повстанців і партизан було дві третини території Словаччини, повстання охопило три чверті території країни - понад 20 тис. кв. км з населенням 1,7 млн. чоловік [163].

1 вересня Словацька Національна Рада оголосила про взяття в свої руки законодавчої та виконавчої влади і прийняла Декларацію Словацької Національної Ради [164].

Влада на місцях перейшла до рук місцевих національних комітетів, які негайно почали здійснювати революційні заходи. Усувалася стара влада, були заарештовані гітлерівці та їх місцеві ватажки, створювалася цивільна міліція, організувалося відновлення підприємств, постачання населення.

Рада оголосила мобілізацію в армію чоловіків у віці від 18 до 40 років. За рахунок призову були поповнені військові частини, що перейшли на бік народу. Повстання, що виросло з партизанського руху, відразу вийшло за рамки чисто воєнного перевороту.

СНР покладала велику надію на словацький корпус (дві дивізії) в Східній Словаччині. Проте з початком словацького народного повстання командир корпусу генерал Малар - ставленик емігрантського уряду і “військового міністра” Чатлоша - не вжив ніяких заходів до зосередження військ і приведення їх в бойову готовність. Ні він, ні Чатлош нічого не зробили для налагодження безпосереднього зв'язку з командуванням Червоної армії. Більш того, Малар говорив солдатам, що повстання є передчасним, і не тільки переконував їх не брати участь в повстанні, але навіть пропонував здати зброю німцям.

У день початку повстання, 29 серпня 1944 р., полковник В. Тальський - заступник командира Східно-Словацького корпусу оголосив про свій намір почати виступ. На наступний ранок В. Тальський скликав в Пряшові нараду, на якій доповів, що взаємодія з Червоною армією відсутня і тому необхідно почекати з виступом до узгодження організаційних питань. Цілий день 30 серпня пройшов у бездіяльності, корпус був розосереджений, управління відсутнє. У ніч на 31 серпня В. Тальський, не повідомивши штаб корпусу, несподівано відлетів в радянський тил. Командир корпусу, який знаходився у Братиславі, передав по радіо, що дії німецьких військ не будуть направлені проти словацьких з'єднань. У штабі корпусу і в штабах дивізій всі були дезорієнтовані і нічого не робили для підготовки активних дій. В райони Гиральтовце, Пряшова і Медзілабарце прибула охоронна дивізія, а також німецька піхотна дивізія, яка була знята з фронту. Вони діяли рішуче і швидко. Захоплені зненацька, зражені своїм керівництвом, словацькі солдати не змогли чинити організований опір. Частина офіцерів словацьких з'єднань перейшла на сторону німців. Зв'язок між частинами був відсутній. Солдати

не знали, що робити. Протягом 1 і 2 вересня корпус був роззброєний. Частина людей пішла до партизанів, інші були направлені в табори. Так в результаті зради перестав існувати Східно-Словацький корпус.

31 серпня на аеродромах Калинів та Львів, в смузі 1-го Українського фронту, приземлилися 19 літаків з офіцерами і солдатами словацької армії [165]. Всього цього дня на радянські аеродроми прибуло 22 літаки з 12 офіцерами і 54 рядовими, які піднялися з аеродрому в Пряшові. За одержаними від офіцерів, що прилетіли, повідомленнями стало зрозуміло - в Словаччині почалися активні дії повстанських груп і партизанських загонів [52, с. 53]. Полковник В. Тальський, який прибув у складі групи словацьких військових, 1 вересня був прийнятий командувачем військами 1-го Українського фронту маршалом І. Конєвим. Про бесіду, що відбулася, командувач фронтом доповів по телефону Верховному Головнокомандувачу Й. Сталіну, а в 3 години 20 хвилини 2 вересня направив письмове донесення, у якому, зокрема, вказувалося про доцільність проведення сумісної операції лівим флангом 1-го Українського фронту і правим флангом 4-го Українського фронту для виходу на словацьку територію у район Стропков, Медзілабарце. Таку операцію можна почати через 7 днів [166].

31 серпня посол Чехословаччини у Радянському Союзі З. Фірлінгер, а 1 вересня голова Чехословацької військової місії в Москві генерал Г. Піка від імені міністра національної оборони Чехословацької республіки і глави Військового центру при Словацькій Національній Раді звернувся до радянського уряду з проханням надати військову допомогу повстанцям [167, с. 181-186].

У ніч на 2 вересня відбулося засідання Державного Комітету оборони СРСР, на якому було ухвалене рішення про швидке надання допомоги Словацькому повстанню. Разом з тим, було ясно, що швидкий успіх в Карпатах навряд чи можливий і тому прорив оборони німців коштуватиме великої крові. Але, не дивлячись на все це, Й. Сталін наказав Генеральному

штабу організувати постачання повстанців озброєнням і боєприпасами та підготувати директиву 1-му Українському фронту про проведення наступальної операції в Карпатах з урахуванням міркувань маршала І. Конєва [92, с. 333].

Про роззброєння німцями Східно-Словацького корпусу, який повинен був виконати дуже важливе завдання по захопленню перевалів через Карпати для забезпечення просування військ Червоної армії на допомогу повстанцям, радянському військово-політичному керівництву ще не було відомо.

2 вересня 1944 року о 18 годині командувач 1-м Українським фронтом маршал І. Конєв одержав директиву Ставки ВГК про підготовку та проведення операції із завданням виходу на словацький кордон та з'єднання із словацькими партизанами. 3 вересня о 24-й годині відповідну директиву одержав і командувач 4-м Українським фронтом генерал-полковник І. Петров [168, ар. 17, 48].

Під час Словацького національного повстання чехословацьким патріотам було відправлено тільки з центральної бази Наркомату оборони СРСР 2050 гвинтівок, 1702 автомати, 461 кулемет, сотні протитанкових рушниць, десятки зенітних кулеметів та інше озброєння [169].

В кінці серпня з словацької 42-тисячної армії тилу, що розпалася, на сторону повстанців відразу ж перейшло 18 тис. солдатів і офіцерів. Проведена на початку вересня мобілізація і матеріальна допомога, що надійшла з СРСР, дозволили збільшити особовий склад повстанської армії до 47 тис. чоловік. На її озброєнні було 40 тис гвинтівок, 1500 легких і 200 важких кулеметів, 200 автоматів, 1600 гармат і мінометів, 12 танків, 20 літаків [1, с. 159]. Крім того, восени 1944 р. в Словаччині налічувалося близько 100 партизанських формувань [2, с. 31].

У другій половині вересня німецьке командування перекинуло у Словаччину танки, літаки і відкликані з фронту військові частини, гітлерівці мали до 30 тис. солдатів і офіцерів.

Більше ніж 60 тис. повсталих солдатів і офіцерів словацької армії і близько 20 тис. партизан впродовж двох місяців протистояли натиску німецьких військ [170].

Отже, за чисельністю сили повстанців помітно перевершували гітлерівців. Але створена 12 вересня 1944 року Рада Оборони Словаччини на чолі з Я. Голіаном, а пізніше - з Вієстом не забезпечувала кваліфікованого керівництва бойовими діями повстанських військ, недостатньо координувала їх з планами і задумами Головного штабу партизанського руху, який очолював К. Шмідке [1, с. 159]. Тому ефективними бойові дії партизан назвати не можна.

Така була обстановка у Словаччині перед початком бойових дій військ Червоної армії.

Таким чином, словацьке повстання певною мірою допомогло Червоній армії подолати Карпати. Тому, що у той самий час, коли гітлерівці не знали, звідки перекидати сили, щоб утримати фронти, що розвалюються, в Румунії, Угорщині, Польщі і на Заході, у них в тилу утворилося ще одне поле битви. Повстання позбавило гітлерівські резерви словацької армії, і в перебігу декількох місяців - з перших же днів, коли воно почалося, сковувало вісім дивізій, яких дуже бракувало німцям на інших фронтах. Повстання повністю вимкнуло всю, таку важливу для гітлерівського командування, транспортну мережу Словаччини, в якій вони мали потребу не тільки для постачання Східного і Балканського фронтів, але і для масового відходу німецьких військ, що почався на той час, з Балкан [171].

Отже, головним фактором який вплинув на проведення Східно-Карапатської операції стало Словацьке національне повстання. Тому, що політичне керівництво СРСР не володіючи оперативною інформацією про обстановку, яка склалася у Словаччині, на кінець серпня 1944 року, ігноруючи думку Генерального штабу Червоної армії про доцільність наступу через гори, намагалася якомога швидше оволодіти Угорською

рівниною з метою подальшого впливу на долю народів Центрально-Східної Європи та вивести з війни Словаччину і Угорщину.

2.3. Планування операції та підготовка військ до наступу в особливих умовах

Історія вчить, що гори можна долати достатньо швидко. Пригадаймо наступ російських військ взимку 1877 р. через Балкани, коли вони подолали Балканський хребет за 4-5 діб [172]. Порівняно високі темпи наступу в горах відбулися і у першій світовій війні на італійському фронті [28, с. 356]. Травень 1940 р. дав ще один приклад швидкого подолання гірських районів сучасними військами (наступ німецьких з'єднань в Арденнах) [10, с. 79].

Величезною дугою, протяжністю близько півтори тисячі кілометрів, прикривають Карпатські гори Угорську низовину з півночі, сходу і південного сходу. Цей гірський масив в стратегічному відношенні є могутнім природним рубежем на підступах до Чехословаччини і Угорщини [173, ар. 8].

Східні, або Українські Карпати за умовами рельєфу поділяються на три частини: західний район Східних Карпат - Низькі Бескиди, центральна частина - Бещади, що тягнуться від Лупковського перевалу до Ужокського перевалу, і третя, найбільш висока частина Східних Карпат - Горгани - розташовується між Ужокським перевалом і верхів'ями річки Чорний Черемош [174].

Нищівний розгром гітлерівців під Яссами та Кишиневом та вихід Румунії з війни на боці Німеччини створили сприятливі умови для успішного просування військ 2-го Українського фронту (командувач – маршал Р. Малиновський) та виходу їх на територію Чехословаччини з півдня, в обхід Східних Карпат.

В той же час захоплення військами Червоної армії важливих плацдармів на Віслі створювали сприятливі умови для обходу Східних Карпат з півночі.

Як згадує колишній заступник Начальника Генерального штабу Червоної армії в роки Другої світової війни генерал армії С. Штеменко: "Радянське командування не збиралося тоді форсувати Карпатський хребет прямим ударом. Дії в лоб коштували би нам дуже дорого. Гори слід було обійти. Ця ідея і закладалася в задум майбутніх операцій у Карпатах, де передбачалося діяти невеликими силами" [92, с. 324].

Але 2 вересня 1944 р. Ставка ВГК, розглянувши пропозиції маршала І. Конєва щодо організації допомоги повстанцям, віддала директиву 1-му Українському фронту з підготовки і проведення операції на стику 1-го і 4-го Українських фронтів з метою нанесення удару з району Кросно, Сянок в загальному напрямку на Пряшов, виходу на словацький кордон та з'єднання із словацькими військами. До проведення операції дозволялося залучити 1-й Чехословацький армійський корпус [168, ар. 48].

3 вересня 1944 року штаб 1-го Українського фронту надав до Генерального штабу Червоної армії план операції, згідно якого виконання поставленого завдання покладалося на 38-у армію.

Операцію планувалося закінчити на п'яту добу виходом військ 38-й А в район Стар. Любовня, Люботин, Пряшів, тобто на глибину 90-95 км. Наступу армії повинні були сприяти з території Словаччини 1-а і 2-а піхотні дивізії Східно-Словацького корпусу, а також партизанські загони. Одночасно командувач фронтом маршал І. Конєв просив залучити до операції чотири правофлангові дивізії 4-го Українського фронту або ж передати ці дивізії до складу 1-го Українського фронту [175, ар. 81-83].

3 вересня 1944 р. Ставка затвердила наданий план, вимагаючи почати наступ 38-армії не пізніше 8 вересня і того ж дня була віддана вказівка 4-му Українському фронту: "8 вересня ц.р. організувати наступ правим флангом фронту з району Санок у напрямі Команча (5 км на північ від Радошице) силами одного стрілецького корпусу з метою вийти на кордон Словаччини і з'єднатися із словацькими військами та партизанами, що ведуть боротьбу проти німецьких загарбників. Свої дії погоджувати з діями 38-й армії 1-го

Українського фронту” [176, ар. 129, 130]. Таким чином, перед лівим флангом 1-го та правим флангом 4-го Українських фронтів стояло тяжке завдання - з боями подолати Східні Карпати.

5 вересня 1944 року Ставка наказала 2-му Українському фронту (командувач - маршал Р. Малиновський) - “ударом з півдня через Брашов та Сибіу в напрямі на Клуж наступом 40-ї армії та 7-ї гвардійської армії зі сходу подолати Трансильванські Альпи, південну частину Карпатського хребта та вийти на рубіж Сату-Маре, Клуж, Дева, Турну-Северін. Виходом в район Сату-Маре допомогти 4-му Українському фронту перейти через Карпати та оволодіти районом Ужгород, Чоп, Мукачево [176, ар. 138, 139].

З викладеного видно, що разом з наступом військ суміжних флангів 1-го і 4-го Українських фронтів планувався наступ військ лівого крила 4-го Українського фронту, якому повинні були допомогти війська 2-го Українського фронту.

Німецьке керівництво прагнуло за будь-яку ціну утримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування чітко уявляло, що подолання військами 1-го Українського фронту найбільш вузької частини Головного Карпатського хребта привело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину і до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів з Чехословаччини. Крім того, входження військ Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини.

Подолання природнього рубежу, яким є Східні Карпати, ускладнювалося створеною німецько-угорськими військами могутньою обороною. Вона складалася з оборонного рубежу, що проходив по передньому краю оборони, з низки проміжних рубежів на найважливіших напрямках та системи оборонних укріплень, по Головному Карпатському хребту.

Оснoву оборони Кaрпaт склaдaли глiбoкo eшeлoнoвaнi (дo 60 км) укpіплeнi рaйoни нa нaпpямкaх мoжливoгo нaступу вiйськ Чepвoнoї aрмії, пpикpиті в пpоміжкaх iнжeнepними спopудaми пoльoвoгo типу [1, с. 164-165].

Пo лінії дepжaвнoгo кopдoну уздoвж Гoлoвнoгo Кaрпaтськoгo хpебтa бyлa мoгyтня систeмa дoвгoтpивaлих фopтифікaційних спopуд, дoпoвнeних спopудaми і зaгopoжaми пoльoвoгo типу. Усі гiрські пepexoди, щo мoжyть слyжити шлyхaми pухy, oсoбливo вaжливі пepевaли, бyли пepекpиті мoгyтніми вyзлaми oбopони, aбсoлютнo нeпpистyпними з фpoнтy [177]. Тiльки шлyхoм oбxoдy і вихoдy в тил вyзлiв oбopони їх мoжливo бyлo poзгpoмити. Ця лінія мoгyтніх пpикopдoнних укpіплeнь нaзивaлaся “лінією Aрпaдa”.

Всьoгo ж нa oбopонній “лінії Aрпaдa” тiльки y мeжaх 4-гo Укpаїнськoгo фpoнтy нiмeцькo-yгopськими вiйськaми бyлo пoбyдoвaнo 99 oпopних пyнктів, 759 дoвгoтpивaлих зaлізoбeтoнних спopуд, 394 дepевoзeмляних спopуди, 439 відкpитих вoгнeвих мaйдaнчикiв, 400 км тpаншeй і стрілецьких oкoпiв, встaнoвлeнo пpoтитaнкoвих і пpoтипiхoтних пepешкoд (poвiв, eскapпiв, зaвaлiв і т. д.) пpoтяжністю 135 км [178, ap. 174] [179, ap. 6, 13, 34, 35].

Хaрaктepистикa Кaрпaтськoгo ТВД і oбopони нiмeцькo-yгopських вiйськ дaє пeвнe yявлeння пpo тi виняткoвi тpyднoщі, якi бyли пoв'язaнi з пoдoлaнням цьoгo мoгyтньoгo рyбeжy.

Гiтлepiвцi зoсepeдили тyт вeликe yгpyпyвaння вiйськ тa, викopистoвyючи систeмy пaрaлeльних хpебтiв Кaрпaтських гiр, пoбyдoвaли нa усiх нaйвaжливiших нaпpямкaх глiбoкy і сильнy oбopoнy.

Пpo пpoтивникa. Нa вepесeнь 1944 poкy пepед 38-ю aрмією 1-гo Укpаїнськoгo фpoнтy тa пepед 4-м Укpаїнським фpoнтoм oбopoнялaся aрмієвa гpупa “Хeнpиці” (1-a тaнкoвa aрмія нiмцiв тa 1-a yгopськa aрмія), якa нa 8 вepесня 1944 poкy склaдaлaся з 24-гo тaнкoвoгo кopпyсy, п'яти

німецьких дивізій (96, 168, 254-а піхотні та 100-а, 101-а легкопіхотні), семи угорських піхотних дивізій (6, 7, 10, 13, 16, 24 і 27), двох гірськострілецьких бригад угорців (1-а та 2-а), одинадцятьох окремих батальйонів, трьох артилерійських полків резерву головного командування (РГК), батальйон штурмових гармат, чотирьох протитанкових артилерійських дивізіонів [180]. У складі німецько-угорського угруповання налічувалося близько 106 тис. чоловік та 1790 гармат і мінометів, до 25 танків і штурмових гармат [181, ар. 3]. На цьому напрямку гітлерівські війська мали біля 450 бойових літаків [1, с. 165].

Сили, що протистояли військам Червоної армії розподілялися по фронті нерівномірно. На кросно-дуклінському напрямі, безпосередньо перед 38-ю армією 1-го Українського фронту оборонялися 545-а, 208-а і 68-а піхотні дивізії, що входили до складу 11-го армійського корпусу СС 17-ї армії та 24-го танкового корпусу 1-ї танкової армії німців, 1-й учбово-саперний батальйон РГК, 1004-й охоронний батальйон, 2-а рота 611-го охоронного полку та один піхотний батальйон 96-ї піхотної дивізії [23, с. 290].

Найщільніше був насичений військами його лівий фланг, перед 1-ю гвардійською армією (командувач генерал-полковник А. Гречко) 4-го Українського фронту. На цій ділянці з п'яти німецьких дивізій було зосереджено чотири дивізії (96, 168 і 254-а піхотні та 101-а легкопіхотна) та дві угорські дивізії (6-а та 13-а піхотні) [181, ар. 2].

На напрямку Ужгород та Хуст знаходилися угорські з'єднання, посилені частинами 100-ї легкопіхотної дивізії німців, які зазнали великих втрат у попередніх боях з військами Червоної армії і мали значний некомплект. Проте протягом серпня і на початку вересня вони поповнили діючі частини живою силою, переважно за рахунок особового складу, що видужав після поранень. В результаті чисельність дивізій була доведена до 60 % штатного складу [181, ар. 3].

Можна зробити висновок, що до початку наступу військ 4-го Українського фронту гітлерівці мали в першій лінії та в тактичній глибині досить великі сили, у той же час, значних оперативних резервів у них не було.

Завдання військ 38-ї та 1-ї гвардійської армій на наступальну операцію.

Для підготовки наступальної операції 1-го і 4-го Українських фронтів Червоної армії, пов'язаної безпосередньо з подоланням Східних Карпат, Верховне Головнокомандування провело низку найважливіших заходів.

Згідно директиви командувача 1-м Українським фронтом [175, ар. 87-89] 38-й армії з резерву фронту додатково перепідпорядкували декілька об'єднань, з'єднань і частин.

38-а армія (командувач - генерал-полковник К. Москаленко) мала не зовсім звичайний склад. До неї входили вісім корпусів: чотири стрілецьких (52, 67, 101 та 1-й чехословацький армійський), три танкових (4-й гвардійський, 25 та 31) та один кавалерійський (1-й гвардійський) корпуси, 17-а артилерійська дивізія, 18-а та 32-а гвардійські мінометні бригади, 83-й гвардійський мінометний полк а також цілий ряд окремих частин різних родів військ. Отже, армія за своїм складом значно (у 2,7 рази) перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трьохкорпусної організації) [182].

Ставка ВГК додатково підсилила і 4-й Український фронт, передавши з свого резерву 3-й гірськострілецький корпус (три дивізії), під командуванням генерал-майора А. Веденіна, частини якого отримали досвід дій у гірських умовах Кавказу, Криму та мали спеціальне спорядження. Фронт одержав на посилення два полки реактивної артилерії, два гаубичні артилерійські полки, чотири гірськов'ючні мінометні полки, одну зенітну артилерійську дивізію, шість винищувально-протитанкових артилерійських полків, одну штурмову інженерно-саперну бригаду та два понтонні батальйони [157, ар. 41] [183], дві танкові бригади, два самохідно-артилерійські полки і дві гірські інженерно-саперні бригади. 31 серпня - 1 вересня 1944 року були дані

вказівки про передислокацію в смугу 4-го Українського фронту 2-го, 3-го гвардійських та 5-го, 6-го авіаційних корпусів дальньої дії.

Відповідно до проведених перегруповань загальне співвідношення сил до 8 вересня 1944 року в смузі 38-ї армії 1-го Українського і 4-го Українського фронтів характеризувалося таким чином, що при великій кількості дивізій війська Червоної армії поступалися німцям та угорцям в кількості особового складу (таб. 2.4). Справа в тому, що чисельність стрілецьких дивізій 38-ї армії коливалася від 4,5 до 5 тис. чоловік, 4-го Українського фронту - від 4,5 до 6 тис. чоловік, стрілецькі роти - 45-60 чоловік [184]. Дивізії ж противника налічували в своєму складі до 10 тис. чоловік, а бригади - 4,5 до 5,5 тис. чоловік.

4-5 вересня війська 1-го і 4-го Українських фронтів почали підготовку операції, яка пізніше одержала назву Карпатсько-Дуклінської і стала складовою частиною Східно-Карпатської наступальної операції.

Від 4-го Українського фронту до операції залучалася 1-а гв. армія, якій було поставлено завдання - "прорвати оборону противника на ділянці Сянок, Залуж та, здійснюючи наступ в напрямку м. Буковсько (15 км південно-західніше Сянок), Команьча, на кінець другого дня операції вийти на рубіж Новотанець (13 км південно-західніше Сянок), Щавне (10 км південно-східніше Радошице), оволодіти шосейною дорогою Щавне-Кросно. В подальшому вийти на кордон Словаччини, маючи на меті з'єднання з словацькими військами та партизанами, які ведуть боротьбу проти німецьких загарбників. Готовність до дій вранці 8.9.44 р.

Рештою сил армії продовжувати міцно утримувати займаний рубіж і вести бойову розвідку противника" [185].

Згідно директиви командувача 1-м Українським фронтом маршала І. Конєва від 4 вересня 1944 р. в основі задуму операції, що проводилася 38-ю армією полягала ідея швидкого розгрому угруповання німців у передгір'ях Карпат; потім силами рухомої групи (1-го гв. кавалерійського і 25-го танкового корпусів) та другого ешелону армії розвивати успіх через

Карпатський хребет і на третю - четверту добу з'єднатися із словацькими партизанами. При цьому враховувалося, що на третій день операції розпочнуть наступ з району північніше Стропков 1-а і 2-а словацькі дивізії назустріч з'єднанням 38-ї армії і цим самим відкриють останнім основні перевали та полегшать їх просування. [175, ар. 87-89]. Операцію передбачалося закінчити на п'яту добу виходом 38-ї армії на рубіж Стар. Любовня, Люботин, Пряшов, тобто на глибину 90-95 км.

Напрямок головного удару, вибраний уздовж шосе м. Дукля, Дуклінський перевал, виводив наступаючі війська по найкоротшому шляху до Словаччини і позбавляв 1-у танкову армію німців основних шляхів, що пов'язували її з лівофланговим угрупованням військ "Північна Україна".

Вивчаючи ухвалені рішення командувачів військами 1-го Українського фронту і 38-ї армії виникає питання: чи спроможна була 38-а А в такий короткий термін (три - п'ять діб) подолати з боями Карпатський хребет для з'єднання з повстанцями Словаччини і з дивізіями словацької армії?

Адже при загальній передбачуваній глибині операції 90 км середньодобовий темп просування стрілецьких корпусів планувався 18 км, 1-го гв. кк - 40 км, а 25-го тк - 25 км. Тривалість операції планувалася всього 5 діб, причому 1-му гв. кк необхідно було просунути від рубежу введення у прорив на 80 км і виконати кінцеве завдання до закінчення третього дня операції, а 25-у тк - просунути від рубежу введення у прорив на 75 км і виконати кінцеве завдання до закінчення четвертого дня операції. В кінці операції кавалерійський корпус повинен був відірватися від стрілецьких частин на 50 км, а танковий корпус - на 20 км [23, с. 291].

Безумовно, сплановані темпи наступу для 1944 року були в принципі реальні та досяжні. Але для того, щоб їх забезпечити від початку і до кінця операції, необхідне виконання принаймні декілька основних умов.

По-перше, розгромити противника ще в тактичній зоні його оборони, у жодному випадку не допускаючи відходу значних і організованих його сил в гори, де місцевість відразу ж давала тим, хто обороняється, цілий ряд

переваг. Стрімко прорватися рухомими з'єднаннями по відкритій місцевості до гір (приблизно до рубежу Івля, м. Дукля і південніше) раніше, ніж там з'являться які-небудь сили противника. Запорукою успіху слугувала раптовість первинного удару. Успіх на рівнині в перший день міг в значній мірі зумовити подальший успішний хід операції в горах.

По-друге, забезпечити безперервність наступу рухомих військ в оперативній глибині, щоб темпи маневру Червоної армії випереджали будь-які контрзаходи противника.

По-третє, зустрічним наступом двох словацьких дивізій відкрити Червоній армії основні гірські перевали [50, с. 52-53].

Таким чином, командувачі 1-го та 4-го Українських фронтів поставили своїм військам завдання яке, завідомо, неможливо було виконати.

Для дії військ в умовах гірського театру Карпат була потрібна всебічна і ретельна підготовка усього особового складу, бойової техніки, озброєння, транспорту і засобів зв'язку.

Аналізуючи факти, можна зробити висновок - Генеральний штаб Червоної армії та командувач 1-го Українського фронту маршал І. Конєв, який знаходився на піднесеному настрої після проведеної Львівсько-Сандомирської операції, не врахували того, що складний характер місцевості та потужна оборона німецько-угорських військ укрив ускладнять дії військ, здійснення маневру силами і засобами. Але і в ті короткі терміни, які були виділені на підготовку операції, почалося планування, вибір напрямку головного удару, підготовка органів управління та військ, організація бойового, технічного та тилового забезпечення [1, с. 165).

Підготовка військ та штабів. У скрутному становищі знаходилися командування, штаби, органи тилу і війська 38-ї армії 1-го Українського фронту, які на протязі всього серпня вели бої і не мали часу для підготовки до дій в складних гірських умовах. В останні числа серпня армія одержала з Дрогобицької області більше 6 тис. чоловік поповнення [186, ар. 81, 86, 87]. Обстановка вимагала ввести поповнення через п'ять днів у бій.

У директиві командувача 1-м Українським фронтом від 30 серпня про перехід військ армії до оборони особлива увага зверталася на оперативну побудову військ, організацію бою та взаємодію, артилерійську та авіаційну підтримку, інженерне забезпечення бою. Одночасно давалася вказівка і про початок занять з бойової підготовки [23, с. 265, 293].

У артилерійських частинах і підрозділах проводилися роботи з покращення результативності стрільби розрахунків, батарей, дивізіонів, з підготовки офіцерів-артилеристів. Але особовий склад артилерійських частин і підрозділів, що не мав бойового досвіду, не встиг одержати перед початком операції необхідну підготовку для дій в горах.

Стан бронетанкових військ 38-ї армії перед початком операції був наступним. 25-й тк брав участь у Львівсько-Сандомирській наступальній операції і з 15 липня по 25 серпня 1944 року пройшов з боями більше 600 км. 12-й окремий танковий полк прориву та 349-й гв. тяжкий самохідний полк вели в серпні безперервні бойові дії в складі 38-ї армії. Частина особового складу танкових підрозділів мала досвід ведення боїв, але більшість екіпажів танків та самохідно-артилерійських установок склалися з нещодавно прибулого поповнення, що пройшло тримісячну підготовку. За короткий термін навчання такі екіпажі не встигли повністю освоїти матеріальну частину танка та озброєння. Механіки-водії практично не були достатньо знайомі з методами водіння танків в гірсько-лісистій місцевості. Значне число машин стояло на ремонті. Проте навіть і після ремонту не вся матеріальна частина знаходилася в задовільному стані.

Підготовка танкових підрозділів проводилася з метою злагодження екіпажів та навчання їх наступальному бою у взаємодії з іншими родами військ у складних умовах гірсько-ліистої місцевості, а також ретельного освоєння матеріальної частини.

Повчально вирішувалося завдання підготовки бронетанкових військ 1-ї гв. армії до прориву оборони противника. Вперше в німецько-радянській війні досвідним шляхом встановили граничні нормативи прохідності танків і

САУ в конкретних умовах Карпат. Досвід був проведений в тилу своїх військ на спеціально обладнаній ділянці місцевості, подібній в основному з районом майбутніх бойових дій [187]. Були визначені гранично можливі висота підйому кожної марки танка та САУ, крутизна спуску, бічний нахил, можливість руху танків та САУ по гірських стежках і лісових масивах з великою кількістю бурелому. Проведенням стрільби з різних положень танків визначили мертві простори і способи перекриття їх іншими вогневими засобами. Результати дослідів оформлялися в короткі інструкції, що стали основою для підготовки особового складу усіх танкових частин і підрозділів армії до бойових дій в Карпатах [188]. Для підвищення прохідності танків у горах у ряді випадків практикувалася установка шпор на гусеницях, завдяки чому збільшувалося їх зчеплення з ґрунтом і полегшувався підйом в гори [189].

В цілому треба відзначити, що війська 38-ї армії не встигли підготуватися до бойових дій в гірсько-лісистій місцевості.

Підготовка військ і штабів 4-го Українського фронту до наступальних дій у Східних Карпатах, частково, почалася ще у середині серпня 1944 року.

13 серпня оперативним донесенням № 0037/оп командувач 4-м Українським фронтом доповів у Генеральний штаб Червоної армії про необхідність проведення перегрупування військ, підвезення боєприпасів, організацію тилових частин підсилення (дорожні батальйони і гужтранспортні роти). Генерал І. Петров звертав увагу Ставки ВГК на те, що “...поповнення дивізій піхотою є найбільш необхідним заходом. Оскільки із доукомплектуванням піхотою стр. дивізій у фронті є проблеми, прошу нарядити фронту 20000 навченого поповнення за рахунок центральних округів. Власних резервів фронт не має, бо госпіталі порожні, а 35000 поранених, що були у фронтових госпіталях, свого часу передані іншим фронтам.

20000 поповнення, яке мобілізується для фронту за рахунок місцевих ресурсів, поступить в запасні полки не раніше 25.8.44, це поповнення не

навчене і влити його у війська перед операцією не можливо” [190].

У цей період Військова рада 4-го Українського фронту видала Організаційні вказівки щодо підготовки військ до дій в горах та Інструкцію військам, що діють в гірсько-лісистій місцевості [175, ар. 51-82] [191]. Вказівки і Інструкція стали практичним керівництвом для командування, штабів і тилів при організації бойової підготовки особового складу, оснащенні військ спеціальним майном та спорядженням, а також при підготовці озброєння і транспорту для дії в гірських умовах.

Інструкцію військам відредагував сам командувач 4-м Українським фронтом генерал - полковник І. Петров, який мав великий досвід ведення бойових дій в гірських умовах, вніс в неї багато дуже важливих доповнень [115, с. 449].

Для підготовки з'єднань та частин 1-ї гв. армії до наступу 27 серпня 1944 р. штабом 4-го Українського фронту відправлена директива № 0027/11 “Про організацію бойової підготовки у військах”, де одним з розділів ставилось чітке завдання, щодо підвищення гірської підготовки [192]. Всі ці документи мали позитивне значення.

Підготовка до операції вимагала здійснення цілої системи нових заходів у вкрай стислі терміни. За четверо діб необхідно було провести перегрупування сил і засобів, підготовку артилерії, авіації та інженерних військ, організацію управління і зв'язку, зосередження матеріальних засобів, тренування та мобілізацію особового складу на виконання поставленого завдання.

Колишній командувач 18-ю армією генерал-лейтенант Є. Журавльов згадує: “У склад 18-ї армії входили лише окремі частини і підрозділи, підготовлені для дій в горах. Основна маса військ була "рівнинної" організації. Перед нами стояло завдання навчити особовий склад діяти в умовах гірського рельєфу. Офіцери штабу під безпосереднім керівництвом начальника штабу армії генерал-лейтенанта Ф. Озерова провели в кожному з'єднанні та в кожній частині інструктивні заняття з підготовки штабів до

наступу” [128, с. 28]. Найближчі тили армії перетворилися на величезний навчальний полігон. По 11-12 годин на добу підрозділи відпрацьовували окремі види бою в горах. По черзі змінюючи частини переднього краю з частинами, що знаходилися в резерві, вся армія пройшла на практичних заняттях добру школу бойових дій в горах [128, с. 64]. Військова рада фронту вимагала навчати усі війська у складі підрозділів від взводу до батальйону із засобами підсилення діям по захопленню висот вдень та вночі; застосовуючи як фронтальний наступ, так і обходи та охоплення; пересування по стежках та без доріг, лісистими ущелинами, схилами та хребтами гір з подоланням крутих підйомів. В ході навчань велика увага приділялася самостійним діям рот та батальйонів [193]. За рахунок місцевого населення збільшили чисельність гужового транспорту, особливо в'ючного. Наприклад, тільки Дрогобицька область мобілізувала для 4-го Українського фронту до 31.8.44 р. – 506 коней, а до 10.9.44 р. – ще 300 коней [186, ар. 87]. Особовий склад підрозділів своїми силами і засобами виготовив різне устаткування, що полегшує дії підрозділів в горах: в'юки, волокуші, гальма, пристосування для піднощиків боєприпасів, спеціальні “кішки” для взуття, альпенштоки і т.п. Одночасно війська навчалися пересуванню по крутих лісистих схилах, орієнтуванні, штурмі вершин, прийомах водіння коней з в'юками по стежках [127, с. 80]. У 18-й армії 4-го Українського фронту в період наближення до Карпат було багато бійців - добровольців з Прикарпаття і Закарпаття. Це були самовіддані бійці, які всією душею рвалися в рідний край, де у них залишилися рідні і близькі [127, с. 67]. У 327 гірськострілецькому полку 128 гірськострілецької дивізії провели заходи з таких тем: “Особливості руху по гірських стежках, без стежок, через гірські річки. Обов'язки в'юковожатого”, “Як орієнтуватися в Карпатах”, “Особливості ведення вогню в горах з карабіна, кулемета, міномета, гармати”, “Гранатний бій у горах”, “Що потрібно від радиста, телефоніста, посильного у горах” і т.п. [194].

Таким чином, не дивлячись на короткий термін підготовки до операції, війська 4-го Українського фронту ліпше підготувалися та отримали

мінімальну практику для дій у гірсько-лісистій місцевості.

Підготовка танкових частин та з'єднань. У складі бронетанкових військ до початку операції знаходилися: у 38-й армії - 25-й танковий корпус з 86-и танками та САУ, 12-й гв. танковий та 349-й гв. тяжкий самохідно-артилерійський полк з 22-а бронеодинацями [54, с. 441], у 1-й гв. армії - 1-й гв. важкий танковий полк та 1511-й самохідно-артилерійський полк, всього 74 танки всіх видів [195, ар. 42]. Про наявність танків у танкових частинах, що входили до складу 4-го Українського фронту свідчать архівні дані - на 8.09.44 р. в 31-й танковій бригаді було 64 танки, у 1511 самохідно-артилерійському полку - 21 СУ-76, у 1-м гв. окремому важкому танковому полку - 8 танків [196].

Бронетанковим частинам належало брати участь у прориві тактичної зони оборони німецько-угорських військ у передгір'ях та у розвитку тактичного успіху в оперативній глибині в умовах гірсько-ліистої місцевості.

Для вирішення першого завдання командування в основному підготувало особовий склад та матеріальну частину. У 38-й армії для безпосередньої підтримки піхоти задіяли 22 танки та самохідно-артилерійські установки. За рішенням командувача армією генерал-полковника К. Москаленка, для безпосередньої підтримки піхоти додатково залучили 111-а танкову бригаду 25-го тк (25 танків та САУ). Але і це давало тільки 5,8 танка та САУ на 1 км фронту прориву. Така кількість, якщо врахувати, що кожна дивізія мала 2-х кілометрову ділянку прориву, не зіграла істотної ролі при прориві оборони німців. У 1-й гв. армії для безпосередньої підтримки піхоти використовувалися 1511-й самохідно-артилерійський полк і одна танкова рота 31-ї гв. танкової бригади (7 танків) [52, с. 63].

Для виконання другого завдання війська підготувалися гірше, оскільки частина танків та САУ виділялися для безпосередньої підтримки піхоти.

Таким чином, для розвитку успіху в глибині оборони німецько-угорських військ 38-ї армії залишалися тільки 33 танки і 28 САУ, 1-й гв. армії - 57 танків.

Головні сили 31-ї танкової бригади 4-го Українського фронту призначалися для дій з метою розвитку успіху 107-го стрілецького корпусу.

Слід також відзначити, що велика частина танкових підрозділів 1-го та 4-го Українських фронтів була укомплектована танками, що вийшли з ремонту і далеко не вся матеріальна частина виявилася придатна для ведення бою в умовах гірсько-лісної місцевості [52, с. 64].

Інженерне забезпечення. В організації інженерного забезпечення важливе значення мало будівництво та відновлення доріг і мостів як у вихідному районі, так і в ході операції. Найбільшої затрати праці вимагали дорожньо-мостові роботи та роботи по розвитку дорожньої мережі у військовому та армійському тилу. Наприклад, у Дрогобицькій області налічувався 241 міст, але на момент звільнення від німецько-угорських військ всі мости і значна частина доріг були зруйновані. За серпень - вересень місяць 1944 р. відновлено 163 мости (зокрема три великих), для цих робіт залучалося 90 % всіх інженерно-саперних сил 1-ї гв. армії [197]. Інженерні частини 38-ї армії з 28 серпня по 7 вересня обладнали 112 км доріг, відновили та відремонтували 1264 погонних метрів мостів. При будівництві мостів через р. Сян - один мостобудівний батальйон працював з темпом - 10-19 погонних метрів на добу [198, с. 329]. Недостатня механізація робіт та кам'янистий ґрунт не дозволили виконати всі дорожні і дорожньо-мостові роботи, передбачені планом підготовки операції [50, с. 61].

24-26 вересня 1944 р. угорські війська, що відступали з м. Турки, висадили залізничну станцію, залізничні колії, три великі тунелі і п'ять залізничних мостів [199]. За чотири дні перебування у вихідному районі інженерно-саперні підрозділи 1-ї гв. армії встигли побудувати 20 км нових доріг та 8 мостів, відремонтувати 11 мостів та 80 км доріг.

З особовим складом проводилися посилені заняття по розмінуванню місцевості в умовах гір, розгородженню лісових завалів та забезпечення штурму сильно укріплених опорних пунктів німецько-угорських військ.

Велика увага приділялася і інженерній розвідці. В тил противника було заслано 16 інженерних груп загальною чисельністю 60 чоловік.

Проте, інженерне забезпечення на період розвитку операції планувалося у загальних рисах, без урахування особливостей гірсько-лісної місцевості.

Розвідка. Правильне угруповання військ впливає з правильного рішення командира; правильне рішення впливає з правильної оцінки обстановки, а правильна оцінка обстановки ґрунтується на необхідній і всебічній розвідці та на ретельному вивченні всіх її даних в їх взаємозв'язку [200].

Виконання бойових завдань органами розвідки здійснювалася в умовах, які визначалися надзвичайно стислими термінами, відведеними на підготовку операції. Важливого значення набувала розвідка місцевості - гірських доріг, перевалів, тіснин, обхідних шляхів, укріплених районів і опорних пунктів противника. Важкими були умови розвідки системи вогню оборони гітлерівців, оскільки їх вогневі точки іноді знаходилися у складках пересічної місцевості. Шляхом взаємного обміну даними розвідки із загальновійськовими розвідниками, фахівцями родів військ досягалася єдина думка і уявлення про оборону противника на ділянці прориву [173, ар. 23].

У зв'язку з осередковим характером оборони німецько - угорських військ розширили свої дії розвідувальні та пошукові групи Червоної армії. В тил гітлерівців було скеровано до 20 груп розвідників 38-ї армії та 50 груп розвідників 1-ї гв. армії [52, с. 64].

Не дивлячись на слабкі сторони їх дій (пасивне ведення розвідки, нестача радіостанцій) угруповання німецько - угорських військ було розкрито з точністю до батальйону.

Важливе місце в підготовці операції відводилося повітряній розвідці. Дані аерофотозйомки доповнили матеріали, одержані наземною розвідкою.

Таким чином, "усіма видами розвідки на ділянці прориву оборони на південь від Сянок розкрито систему вогню та інженерно-оборонних споруд противника, передній край головної смуги оборони та угруповання артилерійських і мінометних засобів противника встановлено вірно" [173, ар. 23].

Організація управління. При організації управління військами необхідно було враховувати специфіку дій військ в гірсько-лісистій місцевості і обмежений час, виділений для організації управління військами.

Незважаючи на відсутність часу при розробці оперативної документації, штаби широко застосовували графічні документи. Так, командири корпусів одержали карти - наказ на перегрупування, схеми - завдання корпусів та інші графічні документи.

Командувач 1-м Українським фронтом маршал І. Конєв вимагав: "...ретельного вивчення місцевості. Потрібно мати на увазі, що карти району дій неточні. Відмовитися в умовах гірсько-лісисті місцевості в управлінні боєм від командних пунктів на вершинах висот. Мати на увазі, що при веденні бою в горах ніщо не зможе замінити особистої присутності старшого начальника в районі дій бойових порядків підрозділу, частини" [175, ар. 144-147].

Дротяний зв'язок в стрілецьких корпусах та в стрілецьких дивізіях здійснювався по осі та по напрямках і дублювався рухомими засобами: автотранспортом, кінними та пішими посильними, а також літаками - для зв'язку штаба фронту з корпусами.

Управляти військами, що володіють високою маневреністю, а також вимагають великої розосередженості при веденні бойових дій як по фронту, так і в глибину, в більшості випадків можна тільки за допомогою радіо [201], тому радіозв'язок здійснювався в мережах радіостанцій малої та середньої потужності.

Організація тилу та матеріальне забезпечення операції. Організації матеріально-технічного забезпечення серйозно перешкоджала відсутність досвіду роботи постачальних органів армійського тилу в гірських умовах. За декілька днів тиловим установам належало зробити дуже багато для матеріального забезпечення військ. Потрібно було створити незнижувані запаси: боєприпасів - 2-2,5 боєкомплекту (при нормах 2,5-3,0 б/к на фронтову наступальну операцію) [198, с. 339]; паливно-мастильних матеріалів в артилерійських частинах - 3 заправки, в стрілецьких частинах - 2 заправки; продфуражу - 20 дободач. Належало значно поліпшити армійські та військові дороги, звільнити від поранених та хворих медсанбати, армійські госпіталі і т.д. Крім того, ретельно організувати дорожню службу, абсолютно необхідну в умовах бойових дій в гірсько-лісистій місцевості.

Внаслідок обмежених термінів підготовки операції, малих запасів боєприпасів на фронтових складах та труднощів у підвезенні, тиловим органам не вдалося довести забезпеченість військ до визначених командуванням розмірів.

Полкова артилерія до початку операції в цілому мала достатньо мін та снарядів, а для дивізійної артилерії, особливо для 122-мм гаубиць, боєприпасів не вистачало (при добовій нормі витрати 0,1-0,15 боєкомплекту) [202, с. 292]. Але в умовах гірсько-ліистої місцевості потреба саме в цих снарядах зростала. Необхідно відзначити, що артилерія забезпечувалася боєприпасами відповідно до умов ведення боїв на рівнинній місцевості. У горах же снарядів витрачається значно більше, ніж на рівнині. Звідси висновок: забезпеченість армії боєприпасами по основних калібрах була недостатньою.

Відчувалися проблеми з постачанням автобензину. Паливно-мастильних матеріалів 1-а гв. армія мала 2,2 заправки (з них 1,1 заправки у військах), 38-а А - 1,1 заправки [203] [204]. Отже, запаси ПММ (при добовій нормі витрати 0,2-0,25 заправки) [202, с. 292] були незначні, якщо взяти до уваги необхідність підвищеної витрати пального та різних мастил у гірських

умовах, тим більше, що в ході операції, робота автотранспорту по своїй напрузі перевершила всі передбачувані норми.

Планування витрати боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів та продовольства ґрунтувалося на розрахунку, що операція триватиме п'ять діб і тому створили запасів лише 2,8 боєкомплекту боєприпасів (8400 тонн), а пального - 3,4 заправки [50, с. 74]. У рівнинних умовах така кількість боєприпасів і пального достатня, щоб забезпечити операцію, а для гірського району цього було замало. Особливо відчувався брак авіаційного пального, що значно ускладнювало бойове використання авіації, яка діяла в смузі наступаючих військ.

Отже, перед початком операції війська, які готувалися до наступу, не були забезпечені належним чином. Витрата матеріальних засобів планувалася без врахування їх неминучого збільшення у горах, а також без можливого зростання в ході операції опору військ, що оборонялися.

Станції постачання армій знаходилися приблизно за 100-150 км від військ, але обидві армії мали у своєму розпорядженні обмежену кількість автотранспорту. Щоб одночасно перевезти всі вантажі 38-ї армії, необхідно було мати 4284 машини, вона ж мала два автотранспортні батальйони, що налічували 273 автомашини загальною вантажопідйомністю 605 т. Щодня бракувало близько 763 автомашини. [50 с. 75]. У 1-й гв. армії налічувалося 2012 автомобілів різних марок за більшої потреби [195, ар. 42]. Годі й говорити, які серйозні труднощі викликала нестача автотранспорту у підвезенні та евакуації.

Серйозним недоліком підготовки тилу була відсутність предметів гірського оснащення (гірсько-в'ючного транспорту, в'ючних кухонь, носилок і т. п.); автомобільний транспорт не був підготовлений до дій в горах. Особовий склад тилкових частин не проходив спеціального навчання діям у гірських умовах. Не планувалося використання засобів, що виправдали себе у 1942 р. в горах Кавказу - канатних підвісних доріг, спеціальних гірських

возів, волокуш і т.д. Наприклад, до кінця операції в 101-у ск не було жодного в'юка [205].

При організації підвезення та евакуації не повністю були враховані: особливості місцевості, які вимагали збільшення армійської ланки підвезення; перевантаження військового транспорту; відсутність в смузі 38-й армії залізниці, що ускладнювало постачання військ.

В цілому необхідно відзначити, що підготовка тилу до операції велася без належного урахування особливостей майбутніх дій в горах, без достатнього використання досвіду проведення наступальних операцій в гірсько-лісистій місцевості.

Авіаційне забезпечення. Перед авіаційними частинами, що залучалися до операції постало завдання - детально вивчити Карпати, як театр воєнних дій. Умови бойових дій авіації у горах істотно відрізнялися від бойових дій на рівнинній місцевості. Вони характеризувалися трьома основними чинниками: рельєфом місцевості, нестійкою погодою та слаборозвиненою аеродромною мережею [206].

Гірський рельєф місцевості обмежував можливість застосування авіації на малих висотах, ускладнював її маневр, пошук цілі та ведення повітряної розвідки. Бойова діяльність авіації в гірських умовах вимагала від льотного складу високої підготовки, особливо техніки пілотування.

Перегрупування. Відповідно до рішень, що прийняли командувачі 38-ю та 1-ю гв. арміями, війська на протязі 4-7 вересня здійснили перегрупування, яке почалося о 22 годині 3 вересня 1944 року [50, с 78].

Перегрупування ускладнювалося відсутністю доріг, придатних для руху значної маси військ. Дорожні частини армій ще не встигли пристосувати ґрунтові дороги для крізного руху, тому перегрупування уздовж фронту проходило лише по двох основних рокадних маршрутах.

У 38-й армії дев'ять стрілецьких дивізій здійснили марш протяжністю від 11 до 50 км і до ранку 6 вересня зайняли вихідні положення. До цього ж

часу у вихідні райони вийшли рухомі з'єднання - 25-й танковий та 1-й гв. кавалерійський корпуси, а також 1-й Чехословацький армійський корпус.

Вельми значне і складне перегрупування здійснювали також війська 1-ї гв. армії 4-го Українського фронту. Багатьом дивізіям довелося здати свої ділянки на передньому краю, здійснити марш і знову зайняти нові позиції в безпосередньому зіткненні з противником. До ранку 8 вересня з'єднання гвардійської армії зайняли вихідні райони [207].

Результатом завершення всіх заходів щодо зосередження військ стало створення угруповання сил і засобів, що повністю відповідало задуму операції та рішенню командувачів фронтами і арміями.

В цілому, на протязі чотирьох діб була проведена велика робота по плануванню та організації бойових дій, підготовці та забезпеченню військ.

Все вище сказане дає змогу зробити висновок, що на кінець серпня 1944 р. на південно-західному оперативно-стратегічному напрямку німецько-радянського фронту оперативне положення 1, 2 та щойно сформованого 4 Українських фронтів передбачало обхід Карпатських гір, але початок Словацького національного повстання дав поштовх воєнно-політичному керівництву СРСР до наступу Червоної армії через Карпати.

Динамічність підготовки операції диктувалася суто політичними умовами. Внаслідок цього вона планувалася без ретельного вивчення сильних та слабких сторін противника, можливого характеру його дій; без реальної оцінки складу, положення та можливостей своїх військ; характеру місцевості та її впливу на ведення майбутніх бойових дій, що в подальшому виявилось у ході боротьби у Карпатах.

РОЗДІЛ 3

ВЕДЕННЯ ФРОНТОВОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ В ГІРСЬКО-ЛІСИСТІЙ МІСЦЕВОСТІ (ВЕРЕСЕНЬ - ЖОВТЕНЬ 1944 Р.)

3.1. Хід бойових дій Червоної армії за вихід до Головного Карпатського хребта

Наступом 38-ї армії 1-го Українського фронту та 1-ї гвардійської армії 4-го Українського фронту (Карпатсько-Дуклінська операція) почалися дії Червоної армії в Карпатах. Дещо пізніше, частина сил 4-го Українського фронту, вели бойові дії на мукачівському та ужгородському напрямках (Карпатсько-Ужгородська операція). У сукупності всі ці дії в Карпатах склали своєрідну операцію двох фронтів (Східно-Карпатська) у гірсько-лісистій місцевості.

Східно-Карпатська операція може бути розділена на три етапи. Перший, з 8 по 14 вересня 1944 р. - важкі бої з прориву першої смуги оборони у передгір'ях Карпат. Другий, з 15 по 30 вересня 1944 р. - вихід до Головного Карпатського хребта і третій, з 1 по 28 жовтня 1944 р. - боротьба за подолання Головного Карпатського хребта і вихід в долини річок Віслока і Ондава.

38-а армія. 7 вересня 1944 року в смузі 38-ї армії була проведена розвідка боєм силами розвідувальних загонів, завдання яким ставилося з розрахунком, що їх дії повинні перерости в загальний наступ [208]. О 8 годині 45 хвилин після 125-и хвилинної артилерійської та авіаційної підготовки перейшли в наступ головні сили армії - з'єднання 52-го стрілецького корпусу (ск) під командуванням генерал-майора С. Бушева, 101-го ск генерал-лейтенанта А. Бондарева і 67-го ск генерал-майора І. Шмиго.

Частини піхоти і танків прорвали передній край німецької оборони і почали розвивати наступ в глибину, їх підтримувала вогнем артилерія.

Успішному наступу наземних військ сприяли активні дії авіації, особливо штурмової. Перший удар штурмовиків був завданий о 8 годині 30 хвилин по вогневих позиціях артилерії гітлерівських військ. О 8 годині 45 хвилин штурмовики атакували опорні пункти німців на заході від Кросно і в самому місті, а також в районі Ясло [209, ар. 21]. У смузі 67-го ск вдало діяли дві групи штурмовиків 8-ї гв. штурмової авіадивізії (командир дивізії-підполковник В. Шундріков) [210].

Перша позиція була пройдена легко, без опору. Але так сталося тільки на вузькій ділянці фронту (8 км) в центрі смуги наступу 38-ї армії, де було зосереджене могутнє ударне угруповання. На решті ділянок наступу слабкі артилерійські сили та розтягнуті на широкому фронті (68 км) стрілецькі з'єднання не володіли достатніми можливостями для прориву оборони і успіху не досягли.

Ще о 9 годині 35 хвилин командувач армією генерал-полковник К. Москаленко, враховуючи недостачу танків безпосередньої підтримки піхоти в передових частинах, віддав наказ ввести в бій передові загони 25-го танкового корпусу (командир корпусу генерал-майор танкових військ Ф. Анікушкін) для активної підтримки стрілецьких частин першого ешелону головного угруповання і одночасно почати висування головних сил корпусу. Відповідно до цього передові загони 162-ї танкової та 20-ї мотострілецької бригад швидко вийшли вперед і спільно із стрілецькими дивізіями почали розвивати успіх.

Наказ на висування до рубежу введення в прорив був відданий також 1-у гв. кавалерійському корпусу та 1-у Чехословацькому армійському корпусу.

Потрібно сказати, що умови висування цих корпусів були малосприятливими, оскільки прорив німецької оборони було здійснено на порівняно неширокій ділянці фронту.

Головні сили 1-го гв. кк лише о 16 годині почали вихід з вичікувальних районів. Кавалерійські дивізії (перший ешелон корпусу) неодноразово виявлялися на загальних маршрутах з Чехословацьким армійським корпусом.

На кінець дня кавалерійські частини зосередилися за 8-13 км від перших ешелонів стрілецьких частин. Діючи дуже повільно, корпус не зміг увійти до прориву. Його похідні порядки розтягнулися на значну глибину.

25-й тк лише у другій половині першого дня операції повільно рушив по двох маршрутах слід за з'єднаннями першого ешелону 38-ї армії. Головні сили корпусу через слабе управління з боку його командира генерал-майора танкових військ Ф. Анікушкина до кінця 8 вересня не змогли переправитися через р. Ясюлька і на протязі дня залишалися на північному її березі.

Також у другій половині дня 8 вересня 1944 р. почав висування з району зосередження і 1-й Чехословацький армійський корпус під командуванням генерала Я. Кратохвіла [209, ар. 24], воно здійснювалося не за планом. 3-я чехословацька бригада, яка повинна була розгортатися праворуч 1-ї чехословацької бригади, до кінця 8-го вересня опинилася зліва, в районі Вроцанка, і тут одним своїм батальйоном вступила в бій вздовж річки Ясюлька, відокремлено від 1-ї бригади. Корпус діяв на дуже вузькому фронті і не зміг захопити гірський хребет на південь від Хоркувка, Махнувка [50, с. 89].

В ході висування і подальших бойових дій командир 1-го Чехословацького армійського корпусу генерал Я. Кратохвіл виявився нездатним управляти військами, тим більше в складній обстановці. Тому наказом командувача 1-м Українським фронтом його усунули з посади і командиром корпусу 10 вересня призначено генерала Л. Свободу [211].

67-й стрілецький корпус, що діяв на лівому фланзі 38-ї А, не зміг з ходу захопити м. Кросно [209, ар. 24]. Бій прийняв затяжний характер і тільки через чотири дні, на ранок 11 вересня частини 140-ї стрілецькій дивізії (командир дивізії-генерал-майор О. Кисельов) ліквідували останні осередки опору гітлерівців і повністю очистили місто [209, ар. 36].

Корпус не мав другого ешелону і не зміг підсилити удар. Це позбавило частини і з'єднання 38-ї армії кращих доріг в смузі прориву. Корпуси рухомої групи і другого ешелону армії, що висувалися, вимушені були рухатися услід

за першим ешелонам, що привело до перевантаження доріг та до сковування маневру [54, с. 448].

Це свідчить про відсутність чіткого планування та організації маршу з боку командування та штабу 38-ї армії. Уповільнення маршу зірвало план одночасного введення в битву вказаних корпусів, а це, у свою чергу, привело до втрати темпу розвитку операції з ранку наступного дня.

Протягом першого дня бойових дій війська ударного угруповання армії просунулися вперед від 6 до 12 км. Тим часом німецьке командування, опам'ятавшись, вже на вечір 8 вересня підсилило опір.

Командувач 1-м Українським фронтом, маршал І. Конєв, ще увечері 7 вересня направив наступну телеграму партизанським командирам В. Кокіну, М. Шукаєву, В. Ягупову, що діяли у Словаччині: “ Для надання сприяння частинам Червоної армії, що наступають з районів Кросно і Сянок, наказую:

1. Головними силами партизанських загонів наступати на північ і вийти 10 вересня ц.р. на словацький кордон в районах Черемха, Вишні Комарник, перевал Дукля, гора Черемха, Нижн. Полянка.

2. Утримувати в своїх руках шосейні дороги, що йдуть на Пряшів від Сянок, Кросно та Ясло” [23, с. 302].

Далі пропонувалося зв'язатися з частинами 1-ї і 2-ї словацьких дивізій та виконувати вказані завдання спільно з ними.

8 вересня, на виконання наказу командувача 1-м Українським фронтом, з'єднання під командуванням М. Шукаєва виступило в рейд у напрямку перевалу Дукля із завданням сприяння наступу військ 38-ї армії. 14 вересня партизани досягли району Міроля (15 км північно-східніше Стропкова). Проте гітлерівці мали тут велике скупчення військ, тому 15 вересня з'єднання повернуло назад, почавши активні дії на шляхах сполучення в оперативній глибині німецьких військ.

Партизанське з'єднання імені В. Чапаєва під командуванням В. Ягупова на початку вересня в результаті триденних боїв вибило німців з ряду населених пунктів на схід від Пряшова [52, с. 72].

Бої партизанських з'єднань під командуванням М. Шукаєва і В. Ягупова мали в цілому позитивне значення. Проте через віддаленість районів їх дій від лінії фронту вони не сприяли наступу Червоної армії.

Що стосується дивізій Східно-Словацького корпусу, то вони не змогли виступити назустріч наступаючим військам, оскільки були ще 2 вересня 1944 року роззброєні німцями, про що говорилося у попередньому розділі.

Таким чином, один з важливих елементів плану операції - удар Східно - Словацького корпусу і партизан в тил німцям з метою захоплення перевалів через Карпати і забезпечення безперешкодного наступу Червоної армії в глиб Словаччини не був здійснений.

Німці, користуючись свободою маневру в своєму тилу, вже з 9 вересня 1944 р. почали перекидати до ділянки прориву з'єднань 38-ї армії нові сили. До 14 вересня в смугу цієї армії додатково прибули 1-а і 8-а танкові дивізії, полк 544-ї піхотної дивізії, полк 359-ї піхотної дивізії, полк 208-ї піхотної дивізії, полк 101-ї легкопіхотної дивізії та 311-а бригада штурмових гармат ([52, с.73]. Сили тих, що оборонялися на ділянці головного удару 38-ї армії збільшилися з трьох до семи дивізій, зокрема двох танкових.

Бої прийняли затяжний характер. Але внаслідок рішучих дій чехословацьких частин, 163-ї стрілецької дивізії та 111-ї танкової бригади 38-ї армії, 11 вересня вдалося створити пролом в обороні німецьких військ між селами Лиса Гура і Глойсце (обидві розташовані в 5-8 км на північно-західніше Дуклі), шириною у 2 км. Тут командувач 1-м Українським фронтом ввів в бій 1-й гв. кк під командуванням генерал-лейтенанта В. Баранова.

У наполегливих і кровопролитних боях частини корпусу в ніч на 12 вересня прорвалися в глибину німецької оборони і вже до ранку наступного дня просунулися вперед на 18-20 км.

Оскільки частини кавалерійського корпусу прорвалися в тил без своїх танків і майже без артилерії (декілька 45-мм гармат і 82-мм мінометів), то під натиском танків і піхоти гітлерівців корпус був змушений припинити свій

наступ, а потім перейти до оборони, фактично потрапивши в напівоточення. Більше того, 1-й та 8-й танковим дивізіям німців вдалося закрити прорив і частини 1-го гв. кавалерійського корпусу були відрізані від головних сил 38-ї армії в районі південно-західніше Тіляви. Продовольство, фураж та боєприпаси з 16 вересня доставлялися авіацією [23, с. 304]. Тільки на ранок 24 вересня корпусу вдалося вирватися з оточення і з'єднатися з іншими військами 38-ї армії.

На жаль корпус не зіграв велику роль на першому етапі операції, його командування не виконало завдання командувача 1-м Українським фронтом, не організувало належним чином бойові дії військ. Корпус не маневрував, не знаходив слабких місць в обороні гітлерівців і не здійснював сміливих рейдів.

Таким чином, первинний успіх 1-го гв. кавалерійського корпусу не вніс перелому в хід бойових дій в смузі 38-ї армії. На кінець 14 вересня (за 7 днів бойових дій), просування військ 38-ї армії 1-го Українського фронту на головному напрямку склали 23 км, а ширина прориву близько 30 км.

1-а гвардійська армія. 9 вересня о 8 годині 30 хвилин після 50-хвилинної артилерійської підготовки [173, ар. 28-32] почався наступ 1-ї гв. армії 4-го Українського фронту. На напрямку головного удару - м. Буковсько, оборону німців атакували з'єднання 107-го ск під командуванням генерал-лейтенанта Д. Гордєєва, а на допоміжному - частини 276-ї стрілецької дивізії 30-го ск (командир корпусу генерал-майор Р. Лазько) [212, ар. 41-42]. Вже в перші години після початку атаки гітлерівці чинили запеклий опір. Проте частини корпусу зламали їх оборону і на кінець дня просунулися на 5-6 км. За рішенням командувача армією генерал-полковника А. Гречка в другій половині дня на напрямку головного удару в бій введено два танкових батальйони 31-ї гвардійської танкової бригади та 155-а стрілецьку дивізію (командир дивізії-полковник М. Батлук). Але на кінець дня танкова бригада втратила 14 танків і була виведена з бою [184, ар. 79-80].

Наступу військ сильно заважала погода, що різко погіршилася. 9

вересня пішов сильний дощ, небо затягнулося хмарами. Зливи розмили гірські дороги та стежки. Авіація діяти не могла, тому на протязі першого дня наступу в смузі 1-ї гв. армії було зроблено всього лише 38 літаковильотів [213].

10 вересня наступ 129-ї гвардійської і 167-ї стрілецьких дивізій (командири дивізій- генерал-майор Т. Грінченко та полковник І. Дряхов), що почався після 30-хвилинної артилерійської підготовки, успіху не мав [2, с. 79].

Ось які висновки зробив штаб 1-ї гв. армії на 10 вересня 1944 року: “На правому фланзі армії противник наполегливою обороною частин 96 пд прагне за будь-яку ціну затримати наші війська і не допустити їх прориву у південному напрямі.

На решті ділянок фронту противник продовжує утримувати займаний рубіж і удосконалювати його в інженерному відношенні.

За рахунок введення в першу лінію угорських частин противник виводить в резерв і перекидає на інші ділянки фронту німецькі частини і з'єднання. Не виключена можливість перекидання противником в район активних бойових дій окремих частин і з'єднань з сусідніх ділянок фронту з Чехословаччини” [212, ар. 46].

У ніч на 11 вересня в смузі 155-ї стрілецької дивізії була введена 141-а стрілецька дивізія (командир дивізії-полковник І. Похомов), а наступного дня і 30-а стрілецька дивізія (командир дивізії-генерал-майор В. Янковський).

На протязі 10-13 вересня 1944 року різко зріс опір гітлерівців з рубежу висот північніше м. Буковсько, Белхувка, Небещани, Пораж, Велеполе, де у противника був наперед підготовлений проміжний рубіж [173, ар. 28-32].

Силами 96-ї піхотної дивізії і підтягнутих в період 8-14 вересня частин 254-ї і 168-ї піхотних дивізій, довівши угруповання своїх сил на ділянці Прусек, Лукове, Монастирець до трьох з половиною дивізій, використовуючи приховані підступи, лісові масиви німці вдавалися до шалених контратак, причому на багатьох напрямках, доводячи їх до 15 в день

у супроводі 7-10 танків і самохідних установок.

У зв'язку з деяким відставанням лівого флангу 38-ї армії 1-го Українського фронту 107-й ск 4-го Українського фронту був вимушений виділити значні сили для забезпечення свого правого флангу. Так вже 13 вересня 129-а гвардійська стрілецька дивізія, а в подальшому і інші з'єднання 1-ї гв. армії були змушені розпиляти свої сили і діяти на широкому фронті [195, ар. 7].

Проте командувач 4-м Українським фронтом 13 вересня провів складне і перспективне для подальшого розвитку операції перегрупування, в результаті якого 1-а гв. армія дістала можливість наступати всіма силами, тоді як до цього 18-й гв. стрілецький корпус займав оборону [214, ар. 52].

Ведучи запеклі бої, 1-а гв. армія 4-го Українського фронту на кінець 13 вересня розширила фронт наступу до 30 км і просунулася в глибину на 10-12 км, досягнувши рубежу Белхувка, на північ від Каменне, Мокре і захопила висоти 600, 674 і 649 [173, ар. 28-32]. З оволодінням цього рубежу армія дістала можливість розвивати наступ і вийти на польсько-чехословацький кордон.

Таким чином, за сім днів напружених боїв війська 38-ї армії і 1-ї гв. армії просунулися на 12-23 км. Вони вклинилися в оборону німецьких з'єднань, проте повністю виконати поставлені перед ними завдання не змогли.

Це сталося через такі причини.

По-перше, передбачене планом операції захоплення Дуклінського і Лупковського перевалів силами словацьких дивізій та партизанських загонів не було здійснене. Це не тільки не створило загрози тилам німецьких військ, що оборонялися, але й дозволило їм швидко нарощувати свої сили в смузі 38-ї та 1-ї гв. армій за рахунок маневру з інших ділянок і створити сильне угруповання своїх військ на напрямках, що ведуть до Дуклінського і Лупковського перевалів.

По-друге, короткі терміни підготовки операції не дозволили вирішити

багато завдань, зокрема, підготувати і навчити особовий склад всіх родів військ до дій в горах, підготувати матеріальну частину до ведення бойових дій в гірських умовах, підвезти необхідну кількість боєприпасів та пального. Тобто, підготовка операції була проведена поспішно.

По-третє, відносно малочисельний склад стрілецьких (чисельність стрілецьких дивізій 4,5-5 тис. чоловік) і танкових військ (182 танки і САУ) не дозволив створити достатньо високу щільність для прориву оборони німецьких військ у високих темпах і успішного виконання завдання першого дня наступу.

По-четверте, вимушене послаблення ударних угруповань обох армій для забезпечення флангів.

По-п'яте, в перший день операції висування та введення в бій других ешелонів і резервів в смугах наступу обох армій проходили повільно, оскільки гірський характер місцевості та наполегливий опір військ, що оборонялися, на флангах прориву, особливо в районі Кросно, не дозволили повною мірою використати маневренні можливості кавалерійських і танкових з'єднань Червоної армії для швидкого просування їх вперед і нарощування сили удару військ першого ешелону.

По-шосте, гітлерівці до початку наступу розташовували в смугах 38-ї і 1-ї гв. армій досить великі сили, які вже з вечора першого дня операції (8 вересня) почали швидко збільшуватися. Уже до ранку другого дня операції німецьке командування збільшило своє угруповання перед наступаючими військами на 75 %, а до кінця першого етапу операції чисельність військ в смузі 38-ї армії зросла у живій силі на 122 %, артилерії і мінометах на 114 %, танках і штурмових гарматах на 115 % [50, с. 111].

Обстановка, що склалася на 14 вересня в смугах 38-ї та 1-ї гв. армій виразно показувала, що продовження атак в колишньому угрупованні і на колишніх напрямках не дасть успіху. Обидві армії, не дивлячись на те, що вони ввели в битву усі свої сили, вже не володіли необхідною перевагою над гітлерівцями, які з 8 по 14 вересня додатково перекинули до ділянки прориву

понад 8 дивізій. Були потрібні нові рішення і введення в битву свіжих сил.

1-й Український фронт. Командувач 1-м Українським фронтом маршал І. Конєв дійшов висновку, що подальші фронтальні атаки уздовж шосе Кросно - Дукля не забезпечать виконання поставленого завдання. Тому він наказав перенести головні зусилля з правого флангу 38-ї армії на лівий і завдати удару на Риманув, Ясьліська, Тилява з тим, щоб вийти в тил німецьким військам, що оборонялися в районі Дуклі і з'єднатися з 1-м гв. кк, відрізанним від головних сил армії в районі на південний захід від Тиляви.

Для виконання поставленого завдання командувач фронтом передав з свого резерву у склад 38-ї армії 4-й гв. танковий корпус (59 танків і 9 САУ). 15 вересня до складу армії увійшли 359-а сд (командир дивізії-полковник П. Косолапов) і 37-а винищувально-протитанкова бригада, 17 вересня - 31-й танковий корпус (72 танки і 18 САУ), а 19 вересня - 127-а сд (командир дивізії-генерал-майор С. Младенцев) і 12-а мінометна бригада [52, с.76].

Реалізації цього задуму мав сприяти і наступ 1-ї гв. армії 4-го Українського фронту. Вона завдавала одночасно з 38-ї армією удар на своєму правому фланзі в районі р. Сянок спочатку одним 107-м, два дні опісля - 30-м, а з 14 вересня і 11-м стрілецькими корпусами [100, с. 147].

Таке нарощування сил було викликано тим, що одного корпусу, тобто 107-го, виявилось недостатньо для виконання завдання.

Отже, весь перший тиждень операції дії обох армій проводилися ізольовано. І лише на 15 вересня, коли вони злилися в один удар не тільки за метою, але і за місцем та часом, виникли умови для більш тісної взаємодії.

Неузгодженість дій, втрата часу і щонайповніша плутанина під час висування других ешелонів, велика кількість жертв серед воїнів Червоної армії та чехословацького корпусу показало правоту маршала І. Конєва, який пропонував Й. Сталіну на час проведення Карпатсько-Дуклінської операції перепідпорядкувати 1-у гв. армію військам його фронту [215].

З ранку 15 вересня розгорнулися активні наступальні дії на лівому фланзі 38-ї армії в смузі 67-го ск, де був введений в бій 4-й гв. тк під

командуванням генерал-лейтенанта танкових військ П. Полубоярова. Проте атаки корпусу не дали бажаного результату. Тоді в цей район перегруповали 31-й тк, що знаходився в резерві фронту, під командуванням генерал-майора танкових військ В. Григорьєва.

18 вересня обидва танкові корпуси атакували гітлерівців в районі Сеняви (5 км південно-східніше Риманува), прорвалися по вузькому гірському проходу вглиб оборони і тим самим змусили їх почати відводити свої війська з рубежу Дукля, Риманув. Скориставшись цим, з'єднання 38-ї армії і 1-го Чехословацького армійського корпусу атакували німців з півночі.

20 вересня частини 4-го гв. тк спільними зусиллями з чехословацькими танкістами взяли важливий опорний пункт німецьких військ - Дукля, його війська, відкинуті з цього району, закріпилися уздовж гірського хребта на південь від населених пунктів Дукля, Шкляри, Поляни, Суровічне.

Одним з центральних опорних пунктів в системі оборони гітлерівців на південь від Дуклі була Гирова гора (висота 693 м). Тут вони мали довготривалі оборонні споруди. В боях за Гирову гору відважно билися воїни 1-ї піхотної і танкової бригад 1-го Чехословацького армійського корпусу, які штурмом оволоділи цим сильним опорним пунктом німців, але зазнали великих втрат [123, с. 297].

В результаті важких боїв, що тривали з 15 по 24 вересня, війська 38-ї А просунулися ще на 20 км і вийшли на безпосередні підступи до Головного Карпатського хребта, уздовж якого проходив кордон Словаччини.

4-й Український фронт. Командування 4-го Українського фронту, оцінюючи положення на ділянці прориву 1-ї гв. армії, що склалося на 13 вересня, також дійшло висновку про необхідність прийняття нових рішень.

Вони містилися в міркуваннях, що були подані 13 вересня 1944 р. до Ставки ВГК. Військова рада фронту пропонувала операцію, яка почалася діями однієї 1-ї гв. армії, розгорнути у фронтову операцію з метою подолання Карпатського хребта і виходу головних сил на рубіж Чемерне, Міхальовце, Ужгород. У зв'язку з тим, що операція планувалася в умовах триваючого

наступу, напрям головного удару 1-ї гв. армії, після виконання завдання, переміщався на Сянок, Балігруд, Сніну, Міхальовце.

18-а армія (командувач - генерал-лейтенант Є. Журавльов) силами 95-го ск повинна була завдати удару на Ужок і далі на Ужгород. 17-му окремому гв. ск належало наступати на Жаб'є, Ворохта, Керешмезе [184, ар. 53-56].

Для проведення операції Військова рада фронту просила Ставку ВГК “додатково виділити 2,2 тис. тонн пального, оскільки головне угруповання фронту зосереджено на правому фланзі, шляхи ґрунтового підвезення від головної залізничної станції Стрий досягають 180 км; 20 тис. снарядів для 122-мм гаубиць та виділити бригаду артилерії великої потужності і бригаду 152-мм гармат-гаубиць для руйнування потужних укріплень противника на кордоні Словаччини (лінія Арпада)” [216].

Після досить тривалого, чотириденного мовчання Ставка ВГК 17 вересня направила наступну відповідь на ці пропозиції:

“1. Напрямок наступу головного угруповання фронту Вами значно відхиляється на схід, внаслідок чого втрачається взаємодія з 38 А 1-го Українського фронту. Основним напрямком вважати Команьча, Гуменне, Міхальовце.

2. Взаємодію з 38 А 1-го Українського фронту здійснювати постійно, а не переносити її на період після подолання Головного хребта. Можливості для такої взаємодії є і відмовлятися від неї невірно.

3. На кордон Польщі з Чехословаччиною вийти не пізніше 19.9.44 р. і оволодіти рубежем Ганушовце, Чемерне, Гуменне, Стакчин не пізніше 30.9.

4. Артилерія БМ не буде Вам дана, оскільки в ній немає необхідності. Гаубичні снаряди 122 мм і пальне будуть відпущені.

5. Сил і засобів у Вас цілком достатньо для успішного виконання завдання, і Ставка вимагає від Вас рішучих наступальних дій, щоб не пізніше 3.10 оволодіти районом Міхальовце” [217].

Командування фронту прийняло до виконання вказівки Ставки і план

фронтової наступальної операції уточнило. 1-а гв. армія головного удару завдала у напрямку Команча, Радошице, Гуменне. Для наступу через головний хребет Карпат вона повинна була до 19 вересня 1944 р. зосередитися на вихідному рубежі і нанести удар своїм правим флангом (силами не менше шести дивізій і всіх засобів посилення) для подальшого наступу на Медзілабарце, Гуменне та на кінець 29 вересня оволодіти Ганушовце, Черемне, Гуменне, Стакчин. Для взаємодії з 38-ю армією планувався наступ однієї посиленої стрілецької дивізії в напрямку на Стропков, Ганушовце, а у напрямку Балігруд, Цисна - не більше двох дивізій.

Відповідно до уточненого плану змінилися завдання для 18-ї армії, яка міцно утримуючи займаний рубіж від Нанови до Осмолоди мала завдати допоміжного удару у напрямку Устрики Дольне, Чарна, Дзвиняч Гурни.

Аналізуючи зміну планів наступу 4-го Українського фронту можна зробити наступні висновки:

1. Вибір командуванням фронту двох напрямків нанесення головного удару - на Ужгород і Мукачево - пояснювався недостатньою наявністю сил і засобів для нанесення одночасних ударів на всіх трьох напрямках і оперативною вигідністю ужгородського і мукачевського напрямів. Ці напрями, у разі успіху Червоної армії, розтинали гітлерівський фронт на дві частини (ізолювали 1-у угорську армію від 1-ї танкової армії німців) і виводили наступаючі війська на Угорську рівнину.

2. Подальше планування Східно-Карпатської операції здійснювалося з урахуванням:

- а). необхідності взаємодії з 38-ю армією 1-го Українського фронту, яка наступала в напрямку Кросно, Пряшів, що визначало напрямом переміщення головного удару до правого флангу фронту;

- б). успішної дії військ 2-го Українського фронту, які своїм виходом на Угорську рівнину з півдня підривали стійкість 1-ї угорської армії і створювали умови для легшого подолання Карпат в центрі через Ужокський та Верецький перевали і на лівому фланзі через Яблонівський перевал.

Особливістю планування було здійснення його в умовах обстановки, що постійно змінювалася.

Процес підтягування сил, що раніше намітився, з лівого крила фронту в смугу 1-ї гв. армії, де німці вже зуміли створити щільне угруповання військ, ще більше посилювався. Слідом за 3-м гірськострілецьким корпусом, знятим з лівого флангу 18-ї армії і перегрупованим в смугу 1-ї гв. армії, ближче до правого флангу фронту перегруповувалася і 317-а сд (командир дивізії-полковник М. Жердієнко), яку вивели зі складу 17-го гв. стрілецького корпусу. Незабаром зі складу того ж корпусу виводиться і 2-а гв. повітряно-десантна дивізія (командир дивізії-полковник С. Чорний) із завданням до 26 вересня зосередитися у резерві фронту, в районі Надвірної [218, ар. 107].

Таким чином, війська лівого крила 4-го Українського фронту значно послаблялися.

Тим часом становище 1-й угорської армії, що оборонялася проти лівого крила 4-го Українського фронту, з кожним днем ставало більш нестійким, оскільки у фланг і тил їй все глибше виходили війська 2-го Українського фронту.

Згідно наказу командувача 1-ю гв. армією від 16 вересня [212, ар. 86] з введенням в бій 11-го ск під командуванням генерал-майора М. Запорожченка, війська армії продовжували наступ. З ранку 17 вересня 107-й ск завдав удару у напрямку Гурни, здолавши опір німців і оволодів Пшибишувом.

Вихід корпусу на цей рубіж ставив гітлерівців в несприятливі умови, позбавляючи їх вигідного рубежу, на якому вони мали можливість організувати оборону і затримати просування військ Червоної армії до перевалів Головного Карпатського хребта та польсько-чехословацького кордону. Одночасно це підсилювало загрозу перехоплення 1-ю гв. армією дороги Ясьліська - Медзілабарце, що мала для німців важливе значення, як рокадна дорога, у передгір'ях Карпат [195, ар. 7-8].

Наступаючи в умовах різко пересіченої місцевості, бездоріжжя і

суцільних лісових масивів, війська 1-ї гв. армії здолали запеклий опір нацистів і 20 вересня вийшли на польсько-чехословацький кордон в районі Каленова (5 км північно-східніше Медзілабарце).

Першими на землю Чехословаччини вступили воїни 242-ї гірськострілецької дивізії під командуванням генерал-майора В. Лісінова і 129-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Т. Гринченка [219, ар. 108].

На світанку 21 вересня у стик між 242-ю та 129-ю дивізіями була введена 128-а гв. гірськострілецька дивізія під командуванням генерал-майора М. Колдубова. До 12 години того ж дня її частини підійшли до населеного пункту Каленов, де зустріли сильний опір німців.

18 вересня 1944 р. розпочала наступ частиною сил 18-а армія, а 20 вересня перейшла в атаку вже головними силами, у складі двох стрілецьких корпусів (шість стрілецьких дивізій) і засобів посилення. Їй протистояли п'ять піхотних дивізій угорців і одна легкопіхотна дивізія німців [218, ар. 108]. Подолавши оборону противника, 25 вересня 1944 р. кордон Словаччини перетнули і війська 18-ї армії. На територію Словаччини вступили частини 66-й гвардійської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора С. Фролова, в районі населеного пункту Береги - Гурне [220].

Узгоджені дії ударного угруповання 18-ї армії з військами 1-ї гв. армії, а так само успішний наступ 17-го гв. ск на керешмезському напрямку змусили угорсько - німецькі війська відійти на решті ділянок фронту [218, ар. 115], що дало можливість всім частинам 18-ї армії вийти до Головного Карпатського хребта та пройти з боями за 10 днів від 25 до 40 км [218, ар. 118].

На лівому крилі 4-го Українського фронту на самостійному, окремому напрямі наступав 17-й гв. ск генерал-майора А. Гастиловича (чотири дивізії) у напрямку Керешмезе (Ясиня).

Долаючи наполегливий опір угорсько-німецьких військ, частини та з'єднання корпусу просувалися вперед, відбивши 22 вересня 12 контратак. На

кінець цього ж дня оволоділи Ворохтою, а згодом і Татарським перевалом. Наступного дня зломили опір угорців і повністю очистили дорогу Микуличин - Ворохта. 26 вересня 8-а стрілецька дивізія (командир дивізії-генерал-майор О. Смірнов) оволоділа другим перевалом - Яблунівським.

На кінець 27 вересня частини та з'єднання 17-го гв. ск перейшли Головний Карпатський хребет і підійшли до переднього краю основної смуги оборони гітлерівців. Належало подолати керешмезський вузол оборони - одне з найпотужніших гірських укріплень лінії "Арпада", який мав 19 опорних пунктів, витягнутих у безперервну лінію. Кожний з них складався з двох-трьох вогневих точок з відкритими майданчиками, залізобетонного та дерево-земляного сховища, а деякі, крім того, мали артилерійські позиції та командні пункти [179, ар. 3, 11, 25].

Колишній командир корпусу генерал - полковник А. Гастілович згадує: "Треба було подолати Керешмезе (Ясиня) - одну з найпотужніших гірських фортець укріпленої лінії "Арпад", яка замикала єдину дорогу на південь. Колишні чехословацькі укріплення угорці підсилили новими спорудами. На площі приблизно в 50 кв. км у противника було до 50 довготривалих вогневих точок, врізаних в скелі. Крім того, тут була споруджена велика кількість добре замаскованих довготривалих земляних вогневих точок. Весь укріплений район оточували траншеї, дротяні загорожі, були бетоновані стрілецькі чарунки та мінні поля. Танконебезпечні напрямки противник перегородив ровами та залізобетонними надобб'ями.

Ще перед Керешмезе наші передові підрозділи натрапили на електрофіковані загорожі. На залізобетонних надобб'ях з гумовими ізоляторами були натягнуті оголені дроти. Німці підвезли сюди дві могутні електростанції та пустили по дротах струм напругою в три тисячі вольт. Сюди були стягнуті всі ті невеличкі резерви, які могли бути стягнуті з сусідніх ділянок фронту. Тут були обладнані спеціальні печерні сховища для військ і влаштовані великі склади боєприпасів" [221].

Однак угорців вже ніщо не могло врятувати. Керешмезе був взятий 28

вересня 1944 року. Відразу ж почався обхід через хребти наступного довготривалого вузла - міста Рахово.

В перебігу двадцяти днів бойових дій 17-й гв. ск, просунувся своїм правим флангом на глибину 30-40 км, а лівим - на 60-100 км, оволодів найважливішим у південній частині східних Карпат Яблунівським перевалом і звільнив від нацистів значний район Закарпаття [218, ар. 131]. У цих боях гітлерівці втратили понад 4000 тис. солдатів і офіцерів, з них полоненими 600 чоловік і близько 3500 убитими. Частини корпусу захопили 34 гармати, 200 кулеметів і 10 мінометів [218, ар. 134].

На 30 вересня 1944 р. війська 1-ї гвардійської та 38-ї армій безпосередньо вийшли до Головного Карпатського хребта, а в деяких місцях подолали його [218, ар. 114].

До труднощів наступального бою в гірсько-лісистій місцевості додалося різке погіршення метеоумов: густі тумани вранці та вечорами, суцільна низька хмарність, безперервні дощі. Дороги стали майже не прохідними [173, ар. 29]. У вересні 1944 року на території Карпатської України було 16 днів з опадами та туманами [222, ар. 4].

Авіація бездіяла. Наприклад, 565 штурмовий авіаційний полк 29 вересня 1944 року виконав один бойовий виліт в район Сніна, 7 жовтня 1944 року – два бойових вильота до району Смольник, що на Руському перевалі [223].

Німецьке командування не хотіло змиритися з проривом укріплень лінії “Арпада”. Воно підтягувало до місць проривів свіжі піхотні і танкові частини і прагнуло будь-якою ціною, відкинути війська Червоної армії назад за висоти Головного Карпатського хребта.

З метою ліквідації загрози прориву військ Червоної армії до Словаччини гітлерівці протягом другої половини вересня продовжували підсилювати свої війська. З 15 по 30 вересня в смугу 38-ї та 1-ї гвардійської армій додатково були перекинуті 24-а танкова, 97-а піхотна, 1-а лижна дивізії, 152-й танковий батальйон і 3-я мінометна бригада. На протязі 26, 27

вересня німці перекинули з ділянки 18-ї армії до району Велика Поляна та Руське 100-й лижний та 101 гірський полки [218, ар. 101].

Бомбардувальна авіація Червоної армії, прагнучи порушити шляхи сполучення гітлерівців, завдала удару по важливих залізничних вузлах в їх оперативному тилу. Частини і з'єднання дальньої дії в період з 14 по 21 вересня неодноразово бомбардували залізничні вузли Чоп, Дебрецен, Сату-Маре, Будапешт [224, с. 165-168]. Так одночасно з участю в Карпатсько-Дуклінській операції війська 4-го Українського фронту проводили Карпатсько-Ужгородську операцію.

Таким чином, протягом другого етапу операції 38-а армія 1-го Українського фронту і 4-й Український фронт просунулися на глибину 20 - 25 км та вийшли до Головного Карпатського хребта. Перша і друга оборонні смуги угорсько-німецьких військ були прорвані. Війська 1-ї гвардійської та 18-ї армій у ряді місць перетнули польсько-чехословацький кордон та вступили на територію Словаччини, що мало важливе військове і політичне значення.

Необхідно відзначити, виключно стійку оборону частин і підрозділів німецької армії, не дивлячись на великі втрати особового складу і техніки. Це пояснюється тим, що головним воєнним керівництвом Німеччини, командуваннями з'єднань, частин був відданий наказ (від офіцерів та унтер офіцерів була взята підписка стійкості) битися до останнього солдата, до останнього патрона і не допустити прориву радянських в південному та південно-західному напрямі. Гітлерівське керівництво ставило своїм завданням ліквідувати загрозу виходу Червоної армії на територію Чехословаччини. Німці, не маючи резервів в останні дні другої декади вересня, кидали в бій наспіх сформовані підрозділи з особового складу тилових служб, рот одужаних, а також використовували піхоту, як спеціальні підрозділи [212, ар. 101-102].

Підсумовуючи другий етап операції можна зробити наступні висновки:

1. Дії німецьких резервних частин і навіть таких підрозділів як рота і

взвод, посилених однією або декількома гарматами, які займали ущелини в глибині оборони, уповільнювали темп наступу Червоної армії, даючи можливість своєму командуванню підтягувати резерви або організувати оборону на наступному рубежі силами частин, що відійшли.

2. Щільність та інтенсивність артилерійського вогню Червоної армії була невисокою з тієї причини, що значна частина артилерії систематично відставала від бойових порядків піхоти або вимушена була вести вогонь з далеких дистанцій. Негативно позначився на інтенсивності артилерійського вогню жорсткий ліміт снарядів, підвезення яких у гірських умовах пов'язане з великими труднощами. Середньодобова витрата снарядів і мін була дуже низькою.

3. Через брак транспортних засобів частини і підрозділи не одержували потрібної кількості боєприпасів і майже весь час відчували нестачу, оскільки фронтові бази знаходилися на значній відстані.

4. Дії танків і САУ були обмежені умовами місцевості. Вони в основному використовувалися невеликими групами і значного тактичного ефекту не дали. Масоване застосування танків приводило до втрати матеріальної частини, невиправданих втрат особового складу і уповільненню темпів наступу.

5. Чим ближче підходили війська Червоної армії до перевалів, тим яснішими ставали помилки, допущені при плануванні і, зокрема, при визначенні темпів просування військ, намічених рубежів, термінів проведення операції. Відчутніше давали себе знати наслідки обмеженої підготовки, відсутність досвіду наступу в особливих, надзвичайно складних умовах гірсько-лісистій місцевості.

Колишній командувач 38-ю армією маршал К. Москаленко згадує: "Такого високого фізичного навантаження на особовий склад та інтенсивності використання технічних засобів і транспорту, якими відрізнялася Карпатсько-Дуклінська операція, ми не знали в минулі роки війни. Навіть форсування Дніпра і операції в період весняного бездоріжжя,

мабуть, вимагали меншої затрати мускульної сили воїнів“ [54, с. 472].

3.2. Подолання військами 4-го Українського фронту Головного Карпатського хребта

Запеклі бої на протязі вересня 1944 року відзначилися деякими успіхами 38-ї армії 1-го Українського фронту та військ 4-го Українського фронту. Але перед наступаючими військами встало більш складне завдання - попереду височіли грізні кручі Головного Карпатського хребта з системою оборонних споруд лінії “Арпада”. Потрібен був неймовірної сили героїчний ривок, щоб збити ворога з висот Головного Карпатського хребта та зламати його оборону з могутніми вузлами довготривалих споруд.

У військовій історії не було подібного рішення бойової задачі такої складності. А виконувати її потрібно було без значної паузи, щоб німецько-угорські війська не зуміли ще міцніше осісти в підготовлених оборонних спорудах.

26 вересня командувач 38-ю армією прийняв рішення, прикриваючись з правого флангу 52-м ск, головного удару завдати в напрямку Мшана, Зборів силами 101, 67 і 1-го Чехословацького армійського корпусів.

Проти 38-ї армії діяли: 24, 68, 75, 208, 545 піхотні дивізії, 1-а лижно-егерська дивізія та два охоронні батальйони з саперним батальйоном РГК [225].

29 вересня 1944 р. командування 4-го Українського фронту також прийняло рішення на подальше ведення операції та доповіло Верховному Головнокомандувачу: “Перше: перед 4-м Українським фронтом противник діє в наступному угрупованні:

На ділянці 1 гв. А від Чертижне до Уліч обороняється шість пд німців (1 тд, 357, 97, 254, 168, 100 пд) та залишки 96 пд. Найбільша щільність угруповання в районі Мікова, Медзілабарце, Вілаг, Чабіне.

На ділянці 18 А обороняється одна пд німців (101 гсд), п'ять пд угорців (6, 13, 7, 16, 24 пд). Щільність оборони по всьому фронту однакова.

На ділянці 17 ск обороняються 10 пд і 1 гсбр угорців.

На напрямку головного удару фронту в двох групах зосереджено тринадцять сд, що активно діють, та три резервних з переважанням сил в районі Зубраче, Руніна, Нов. Седлица. На другорядних напрямках ужгородському і сигетському діють по одному ск двохдивізійного складу.

Повільний темп просування військ пояснюється тим, що піхота вимушена часто наступати обходом по гірських стежках та по цілині без супроводу артилерії, просування ж останньої затримується прокладкою колонних шляхів та розробкою стежок під в'ючний і колісний рух. Крім того, мають місце недоліки в управлінні військами і у взаємодії з артилерією.

По термінах виконання: до 3.10.44 військам вийти в район Міхальовце, але оволодіти останнім не встигнуть. Погіршення погоди, труднощі в протягуванні артилерії затримують піхоту“ [226].

При цьому командувач фронтом генерал-полковник І. Петров просив Ставку продовжити термін виходу і оволодіння Міхальовце до 9-10 жовтня і підсилити фронт одним автополком та 10000 чол. навченого маршевого поповнення [227].

До початку боїв за Головний Карпатський хребет на напрямі головного удару 4-го Українського фронту зосереджувалися зусилля шістнадцяти дивізій, на ужгородському і сигетському напрямках діяло по одному стрілецькому корпусу. Разом у військах фронту на 28 вересня 1944 р. налічувалося 1108 гармат важкого та середнього калібру, 348 гармат ПТО, 1246 мінометів і 80 танків [218, ар. 141].

Відповідно до рішення, яке було затверджене Ставкою, 1 жовтня військам фронту були поставлені завдання: “1-й гв. А продовжувати наступ, завдаючи головного удару... у напрямку Стакчина... і на кінець 5 жовтня 1944 р. вийти в район Сніна, Колониця, Стакчин; в подальшому наступати в напрямку Виш. Рібниця, Міхальовце; на правому фланзі силами двох корпусів продовжувати наступ у напрямку Медзілабарце, Ниж. Чабіне і на

кінець 5 жовтня вийти в район Виш. Радвань, Папіна, в подальшому розвивати наступ на Гуменне.

18-й А продовжувати наступ, завдаючи головного удару у напрямку Вежа, Кленова, Собранце із завданням на кінець 5 жовтня вийти в район Кальне, Кленова, Брезовец, в подальшому розвивати наступ у напрямку Собранце.

95-му ск наступати у напрямку Сваляви, а надалі на Ужгород“ [214, ар. 123-124].

“17-му окремому гвардійському ск продовжувати наступ у напрямку Рахів, Сігет, із завданням оволодіти Сігетом і в подальшому наступати на Мукачево“ [214, ар. 132].

Таким чином, головні зусилля фронту відповідно до цього рішення дещо зміщувалися на південь, на суміжні фланги 1-ї гвардійської та 18-ї армій.

Створення ударного угруповання в смузі 1-ї гв. армії ускладнювалося тим, що до 1 жовтня 1944 року війська безперервно вели бойові дії, майже всі дивізії знаходилися в першому ешелоні, але помітних успіхів не добилися.

Згідно одержаного наказу командувач 1-ю гв. армією поставив військам завдання, де визначив готовність до дій - 13.00 2 жовтня 1944 року [228, ар. 9].

Слід зазначити, що 27 вересня знову почалися дощі, які значно ускладнювали і без того тяжкі умови наступальних дій Червоної армії.

38-а армія 1-го Українського фронту. 30 вересня відновили наступ війська 38-ї армії, метою якого було подолання Головного Карпатського хребта та вихід на територію Словаччини [229].

1 жовтня частини 211-ї та 241-ї стрілецьких дивізій 67-го ск перетнули польсько-чехословацький кордон в районі населеного пункту Шарбов (5 км північно-західніше від перевалу Дукля) та вступили на територію Чехословаччини [230].

Для розвитку успіху, що намітився, командувач 38-ю армією

перегрупував в смугу цих дивізій 31-й тк. У тяжких боях частини 211-ї сд під командуванням полковника Р. Томіловського, 241-ї сд полковника Т. Андрієнка і танкісти 31-го тк оволоділи низкою великих опорних пунктів і на вечір 3 жовтня вийшли в район Вишня Писана (6 км на південно-захід від перевалу Дукля), створивши загрозу флангу гітлерівців, що оборонялися в районі Дуклінського перевалу. В цей же час частини 359-ї сд під командуванням полковника П. Косолапова та 1-го Чехословацького армійського корпусу, провівши ряд перегруповань, посилили натиск на гітлерівців, що оборонялися, з фронту. Під натиском наступаючих військ німці відступили.

6 жовтня бійці 1-го Чехословацького армійського корпусу при безпосередньому сприянні військ 67-го стрілецького та 31-го танкового корпусів оволоділи Дуклінським перевалом і вступили на свою землю [114, ар. 19].

7 жовтня 1944 р. 38-а армія поновила наступ і продовжувала вести наполегливі та жорстокі бої [114, ар. 22]. Воювати в Карпатах знесиленим і невідготовленим військам було важко. Розмоклий ґрунт майже повністю паралізував рух техніки і транспорту.

Наступ 38-ї армії розвивався дуже повільно і 8 жовтня повністю зупинився.

Командувач 1-м Українським фронтом маршал І. Конєв доповів про це в Ставку ВГК та вказав на досягнуті успіхи і головні причини повільних темпів наступу. У своїх мемуарах він згадує: "Я доповів, що війська армії організаційно опинилися не пристосовані до ведення наступальних бойових дій в гірсько-лісистій місцевості, а танкові з'єднання в горах втратили маневреність та пробивну силу, оскільки вимушені були наступати тільки вздовж доріг колонами. Крім цього, в районі дій різко погіршилася погода: стояли тумани, йшли безперервні дощі. Всі ґрунтові дороги вийшли з ладу. Підвезення боєприпасів, спорядження та продовольства порушилося. За місяць війська армії просунулися на 50 кілометрів, і дісталися вони дорогою

ціною” [23, с. 319].

14 та 15 жовтня війська 38-ї армії поновлювали наступ, але успіху знову не мали [114]. Обстановка ставала все більш складною. Щоб не втягуватися в затяжні бої, командування 38-ї армії щоразу змінювало напрямки ударів. Але і німецьке командування, маневруючи резервами, кидало їх всюди, де Червона армія переходила в наступ.

В цілому положення виглядало так: вирішального успіху військам 38-ї армії не вдалося досягти у зв'язку з тим, що вони не володіли перевагою сил, а часта зміна напрямку ударів не змогла прискорити виконання поставлених завдань. Проте армія сковувала німецькі сили та тримала їх в напрузі і це стало одним із завдань Карпатсько-Дуклінської операції.

Так продовжувалося до кінця жовтня. Спроби наступати далі наштовхувалися на опір німців, які використовували раніше підготовлений рубіж.

До 28 жовтня 38-а армія та 1-й Чехословацький армійський корпус просунулися на 15-20 км на захід і південний захід від Дуклінського перевалу, досягнувши лінії Ясло, Чертижне, що на стику з 4-м Українським фронтом, яка проходила через Важице і далі на схід від Дембовець та Змігруд Нови, на захід від Глойсце, Поляни та Капішова [114]. Погода знову різко погіршала і 38-а армія 1-го Українського фронту 28 жовтня 1944 року остаточно перейшла до оборони досягнутого рубежу.

Так закінчилася Карпатсько-Дуклінська операція.

В результаті боїв німецько-угорські війська втратили 52 тис. чоловік, 837 гармат і мінометів, 185 танків і штурмових гармат [231].

Успіхи, досягнуті в запеклих боях на карпатських перевалах, дісталися військам 38-ї армії 1-го Українського фронту та 1-ї гв. армії 4-го Українського фронту дорогою ціною. У горах, лісах і ущелинах загинуло смертю хоробрих, поранено, понівечено та пропало без вісті 90000 чоловік. 1-й Чехословацький армійський корпус втратив 6500 чоловік [4, с. 325].

1-а гвардійська армія. 2 жовтня командуванням 4-го Українського

фронту та 1-ї гв. армії вживалися термінові заходи для проведення наміченого перегрупування військ і створення ударного угруповання на напрямку головного удару на Стакчин, з тим щоб зайняти охоплююче положення щодо німецьких військ в районі Руське і Руського перевалу.

У цьому районі гітлерівці побудували свою оборону не у вигляді самостійних опорних пунктів, а створили на перевалі систему оборони, що складалася ще з двох опорних пунктів на висотах. Головним опорним пунктом оборони вибрали сам Руський перевал (на дорозі Ростоки Гурне - Руське). Він складався з лінії траншей, розташованих на передніх схилах хребта з розвиненою системою вогню. По всьому передньому краю німці встановили дротяні загорожі у вигляді спіралі Бруно, а перед ними відритий ескарп повного профілю. Перед ескарпом розташовувалися протипіхотні мінні поля, що прикривали шосе і лісові ділянки. Узлісся лісу, що примикав до флангів опорного пункту, частково були вирубали, а частково використали для завалів [222, ар. 7].

Згідно оперативної директиви 4-го Українського фронту № 0074/оп 3 жовтня війська 1-ї гв. армії перейшли в наступ, але через слабку артилерійську підтримку успіху не мали [214, ар. 122-124]. Німці чекали цього удару і зустріли війська, що наступали, сильним вогнем і контратаками.

Через неуспішність бойових дій наступ стрілецьких корпусів зупинився. Необхідно було детальніше організувати бій, уточнити завдання частинам і відновити взаємодію з артилерією.

4 жовтня військам 1-ї гв. армії були уточнені бойові завдання і вранці 5 жовтня після короткої артилерійської підготовки з'єднання і частини знову перейшли в наступ [228, ар. 21-22].

На протязі 6 жовтня гітлерівці одержали підкріплення, безперервно контратакували, але в ніч на 7 жовтня 520-й стрілецький полк 167 стрілецької дивізії оволодів безіменною висотою, що північно-західніше від моста на шосе Велика-Поляна - Руське, контролюючи дорогу на цій ділянці. Це мало

велике значення для ходу всієї операції по оволодінню Руським перевалом.

Внаслідок п'ятиденних боїв 167-а стрілецька дивізія оволоділа одним з найважливіших перевалів в Карпатах - Руським, німці були збиті з хребта Східні Бескиди.

Не дивлячись на великі втрати особового складу і негоду, командувач 1-ю гв. армією на виконання наказу з Москви змушений був наполегливо продовжувати наступ двома корпусами у напрямку Стакчин, одночасно готуючи удар в центрі. 10 жовтня генерал-полковник А. Гречко віддав бойовий наказ, де визначив завдання військам і терміни готовності до наступу [228, ар. 44-45]. 1-а гв. армія зосереджувала на головному напрямку три стрілецькі корпуси, які повинні були завдати удару на двох самостійних ділянках.

12 жовтня 1-а гв. армія перейшла в наступ на обох ділянках, але зустрів завзятий опір суттєвого успіху не добила. Однак 18 жовтня 1944 року, все ж таки подолавши Головний Карпатський хребет на фронті 30 км, війська армії оволоділи районом Руського перевалу і наступ ударного угруповання припинили. Всі три стрілецькі корпуси переходили до оборони на досягнутих рубежах, створюючи бойові порядки в один ешелон.

Як підсумок двадцяти двох днів найтяжких боїв 1-ї гв. армії слід відзначити, що в складних умовах лісистих Карпат з'єднання і частини, використовуючи рідкі гірські стежки, а часто прокладаючи нові шляхи власними силами і засобами, поставленого завдання повністю не виконали. За цей час війська армії, розпочавши наступ на правому фланзі на вузькій ділянці фронту в 4 км силами одного корпусу та розширюючи потім фронт наступу у бік лівого флангу, введенням в бій нових з'єднань з боями пройшли від 35 до 50 км та вийшли до Головного Карпатського хребта, при середньодобовому темпі наступу 2-2,5 км [218, ар. 102].

18-а армія. Наступаючи на широкому фронті, війська 18-ї А та 17-го гв. ск збивали гітлерівців з проміжних рубежів і все ближче підходили до перевалів Головного Карпатського хребта.

18-а армія до кінця вересня вийшла до Головного Карпатського хребта в смузі понад 100 км по фронту. В угрупованні військ було яскраво відображено два райони зосередження основних сил. 18-й гв. ск під командуванням генерал-майора І. Афоніна діяв на правому фланзі із завданням наступати в обхід Ужокського перевалу. 95-й ск генерал-майора І. Мельникова діяв на лівому фланзі, в районі Верецьких перевалів завдаючи удару на Сваляву.

1 жовтня командувач 18-ю армією поставив завдання військам на продовження наступу. В цей же день бійці Червоної армії стрімкою атакою звільнили від гітлерівців залізничні станції Форещанка та Славськ.

4 жовтня після 30-хвилинної артилерійської підготовки по основних вузлах опору німців з'єднання і частини 18-ї армії продовжили наступ [214, ар. 173].

8 жовтня 1944 року німецько-угорські війська залишили останній населений пункт на території України - станцію Лавочне Дрогобицької області. Через два дні передові підрозділи 18-ї армії вийшли на державний радянсько-чехословацький кордон, де рядовий М. П. Кушніренко встановив червоний прапор [25, с. 341].

Але подальші шестиденні наступальні бої правифлангового 18-го гв. ск відчутних результатів не дали.

16 жовтня частини цього гвардійського корпусу після артилерійської підготовки перейшли в наступ, розгромили ар'єргарди німецько-угорських військ і, долаючи на окремих ділянках дротяні загорожі та мінні поля просунулися в центрі і на лівому фланзі на 10 км.

Згідно бойового розпорядження командувача 4-м Українським фронтом № 0087/оп, з метою підвищення темпів переслідування гітлерівців 14 жовтня у 18-й армії була створена армійська рухома група [214, ар. 200]. До її складу увійшли 5-а гв. танкова бригада (20 середніх і 32 легких танка), 875-й самохідно-артилерійський полк (19 СУ-76), армійські курси молодших лейтенантів, армійський загороджувальний загін, розвідувальна рота

армійського запасного полку, винищувально-протитанковий і зенітно-артилерійські полки. Командиром рухомої групи призначено полковника І. Хомича [232].

Спочатку група була введена в смузі 18-го гв. ск і вже 16 жовтня вона з боями оволоділа Ужокським перевалом та вийшла в район Ставни [233]. Потім командувач армією вирішив перегрупувати рухому групу на південь, і поставив їй завдання розвивати успіх у напрямку Свалява, Мукачево [234]. У повідомленні Радінформбюро у зв'язку з цим говорилося: “Німці закріпилися в горах, прилеглих до дороги, і прострілювали всі підступи до своїх позицій. Пробираючись по гірських стежках, радянські бійці вийшли в тил противника і штурмом оволоділи великим населеним пунктом та залізничною станцією Свалява” [224, с.225].

З більшим успіхом розвивалися бойові дії на лівому фланзі 18-ї армії в районі Верецьких перевалів, де діяв 95-й ск. Він оволодів першою смугою оборони, захопив важливу рокадну дорогу, що йде з Ужок на Полісту, Нижні Верецькі та Воловець і створив передумови для прориву укріпленої смуги на Середнє-Верецькому перевалі.

У той же час, частини 18-ї армії, що діяли на стику з 17-м гв. ск, хоча і оволоділи Ужокським і Верецькими перевалами, але зійти з Карпат у долину р. Тиси не змогли, через завзятий опір угорсько-німецьких військ на південних схилах Головного Карпатського хребта і його відрогах.

Основним підсумком 18-денних боїв 18-ї армії є подолання Головного Карпатського хребта у всій смузі наступу, оволодіння найважливішими перевалами - Ужокським та Верецькими і просування за лінію Головного хребта на 5-18 км. Загальним результатом наступальних дій за період з 19 вересня по 17 жовтня 1944 року стало те, що війська з боями пройшли від 50 до 60 км, очистили територію у 6092 кв. км, звільнили 527 населених пунктів, 28 залізничних станцій, знищили 13000 чол. особового складу, 263 од. кулеметів, 30 од. мінометів, 19 од. гармат, 5 складів з боєприпасами [235].

Найбільший успіх випав на долю лівого флангу 4-го Українського фронту. Цьому сприяли дії 2-го Українського фронту, війська якого своїм могутнім наступом у північно-західному напрямі створили загрозу комунікаціям та тилам 1-ї угорської армії, а також швидке просування 17-го гв. ск в напрямку на Сигет.

17-й гвардійський стрілецький корпус. Після оволодіння Керешмезе 17-й гв. ск одержав завдання наступати у напрямку Рахово, Сигет. Враховуючи характер місцевості та інженерних укріплень - рахівський вузол оборони був неприступним з фронту, командир корпусу генерал Гастилович вирішив оволодіти ним обхідним маневром.

Для прикриття 92-х км, де не намічались активні бойові дії 17-го гв. ск було витрачено 24 тис. протитанкових і 115 тис. протипіхотних мін, не рахуючи фугасів і вибухових пасток [236].

У наполегливих боях, що продовжувалися два тижні, німецько-угорські війська були виснажені, понесли великі втрати і тому не втримали в своїх руках Керешмезський укріплений район.

15 жовтня передові частини 17-го гв. ск знищили загоны прикриття і перейшли до переслідування гітлерівських військ, які почали відведення своїх з'єднань та частин. 16 жовтня гвардійський корпус оволодів великим вузлом оборони угорсько-німецьких військ - Раховом, повернув фронт наступу на захід і північний захід уздовж правого берега р. Тиса. Переслідуючи гітлерівців, 18 жовтня корпус зайняв Сигет (Північна Трансільванія).

На 17 жовтня 1944 року в смузі 4-го Українського фронту діяли 1-а танкова армія німців, 1-а армія угорців, разом 12 дивізій і бригад та 10 окремих батальонів, які налічували 78200 чоловік особового складу, 586 гармат, 528 мінометів, 395 гармат протитанкової оборони [181, ар. 11].

Таким чином, 17-й гв. ск на протязі першої половини жовтня 1944 року подолав могутній Керешмезський укріплений район і почав переслідування німецько-угорських військ з метою виходу на Угорську

рівнину.

Слід зазначити, що в ході запеклих битв за оволодіння перевалами Головного Карпатського хребта основні зусилля 4-го Українського фронту перемістилися з правого крила в центр. Важливе значення набули ужгородський та мукачевський напрями, бо тут в першій половині жовтня позначився найбільший успіх в просуванні військ фронту. Це було обумовлено тим, що німецьке командування, зосередивши великі сили в смузі 38-ї та 1-ї гв. армій, послабило оборону перед лівим крилом 4-го Українського фронту.

У зв'язку з цим командування 4-го Українського фронту прийняло рішення розвивати успіх, що намітився в смузі 95-го стрілецького корпусу 18-ї армії, а успіх 17-го гв. ск на Керешмезьському напрямку прискорив відхід угорських частин [218, ар. 119]. Діюча тут 1-а угорська армія, посилена 100-ю та 101-ю легкопіхотними дивізіями німців, під загрозою удару в тил з боку 2-го Українського фронту поспішно відступила на рубіж Ужгород, Мукачево.

Відступаючі німецько-угорські війська опинилися під ударами партизан з тилу, які діяли в Закарпатській Україні. З'єднання А. Тканко, загони В. Русина, М. Прищепи, Д. Уста та ін. нападали на штаби, вузли зв'язку, склади, а також дрібні угорські і німецькі гарнізони [237]. 23 жовтня бійці з'єднання В. П. Русина в бою з рештками трьох піхотних полків 14-ї угорської (Дебреценської) дивізії знищили близько 200 і взяли в полон 318 солдатів і офіцерів. Відзначилися загони Логойди, Мишка... Загін Усти - Прищепи розгромив 4-й гірсько-в'ючний мінометний угорський батальйон і у зустрічному бою заподіяв значних втрат гірськоартилерійському батальйону [25, с.341].

На початок жовтня 1944 року на території Словаччини діяли 3 партизанських з'єднання, 6 бригад та 20 окремих загонів загальною чисельністю 15845 чоловік [52, с. 86]. За вересень - жовтень вони підірвали 70 військових ешелонів, знищили 619 автомашин, висадили 84 залізничних і шосейних мостів.

Удари партизан істотним чином позначалися на стійкості оборони нацистів і сприяли наступу військ 4-го Українського фронту.

21 жовтня, під особистим керівництвом командувача 4-м Українським фронтом генерал-полковника І. Петрова, в смугу 17-го гв. ск прибула 237-а стрілецька дивізія полковника М. Тетенка, укомплектована автомашинами “віліс” [120, с.155]. Вже 23 жовтня вона, наступаючи в південно-східному напрямку, досягла Липичи (15 км на від Хуста).

24 жовтня 1944 року частини 17-го гв. ск оволоділи містом і важливою залізничною станцією Хуст [238], продовжили наступ в напрямку на Мукачево [214, ар. 205], а 25 жовтня вийшли на рубіж Сельце, Севлюш, що означало вихід з гір в Угорську долину.

Так закінчилося подолання Карпат - однієї з найважливіших природних перешкод, що вставала на шляху Червоної армії.

У цьому районі 17-й гв. ск вперше зіткнувся з лівим сусідом - правофланговими частинами 2-го Українського фронту. За десять днів переслідування німецько-угорських військ 17-й гв. стрілецький корпус пройшов 130 км і продовжував наступ на Берегово і Чоп.

24 жовтня 1944 року військам 18-ї армії, згідно бойового розпорядження 4-го Українського фронту № 0095/оп уточнили завдання, а вранці 25 жовтня на новому напрямку вступили в бій частини армійської рухомої групи 18-ї армії та 30-го ск [214, ар. 204]. О 10 годині передовий загін рухомої групи, взаємодіючи з 351-ю стрілецькою дивізією (командир-генерал-майор І. Дударев), вибив противника з населеного пункту Клячаново (передмістя Мукачева) і просувався далі на південний захід [222, ар. 52]. Німецько-угорські війська заздалегідь підготували до вибуху місто Мукачево, але їм вдалося вивести з ладу тільки електростанцію, нафтоперегінний завод і пошкодити деякі інші підприємства.

О 7 годині наступного дня, стрімкою атакою з північного сходу і південного сходу частини рухомої групи спільно з 237-ю та 351-ю стрілецькими дивізіями, звільнили велике місто Закарпатської України -

Мукачево [239].

Після звільнення Мукачева головним завданням 18-ї армії стало звільнення центру Закарпаття - Ужгороду. Діючи по напрямках, що сходяться, 18-й гв. ск по дорозі Перечин - Ужгород, а рухома група армії і 30-й ск вздовж дороги Мукачево - Ужгород 27 жовтня стрімким ударом звільнили Ужгород. 151-а, 351-а стрілецькі дивізії та 15-а штурмова інженерно-саперна бригада протягом доби пройшли від 20 до 35 км [240].

Карпатсько-Ужгородська операція, яка мала велике стратегічне значення завершилася, вперше в історії війн Карпатські гори подолали великі маси військ на широкому фронті.

В подальшому, основні зусилля 18-ї армії були направлені на перехоплення вузлів комунікацій і доріг, рокад, що йдуть з півночі, а також на розвиток удару у бік Пряшова і Кошице. Відповідно до цього 28 жовтня військам поставлені завдання на продовження наступу - силами 18-го гв. ск у взаємодії з армійською рухомою групою в загальному напрямку на Михальовце, а 30-му ск - в загальному напрямі на Требишів.

Продовжуючи наступ, війська армії просунулися на 10-12 км на північно-захід і захід від Ужгороду та, долаючи зростаючий опір німецько-угорських військ, 29 жовтня звільнили Чоп [241] і з'єднавшись з військами 2-го Українського фронту підійшли до раніше підготовленого проміжного рубежу оборони гітлерівців. Німецьке командування, підтягнувши свіжі війська, провело ряд контратак силою до трьох полків піхоти, 40 танків та самохідних гармат. Гітлерівці прагнули відкинути наступаючі війська 4-го Українського фронту і знову оволодіти районом Ужгороду. На окремих ділянках вони потіснили частини Червоної армії, але спроба відбити адміністративний та культурний центр Закарпатської України була зірвана.

Вихід лівого крила 4-го Українського фронту в долину річок Тиса і Ондава та загроза шляхам сполучення угорців і німців у північній частині Східних Карпат, вплинули на стійкість їх оборони перед фронтом 1-ї гв. армії. 26 жовтня 1944 р. війська гвардійської армії, підсиливши натиск з

фронту, перейшли в наступ який виявився невдалим [214, ар.203]. В той же час успіх військ лівого крила дозволив решті об'єднань перейти в наступ на широкому фронті (60 км) від Медзілабарце до Старина.

До 28 жовтня війська 1-ї гв. армії вийшли на рубіж Чертижне, Старина, Убреж та на кінець 31 жовтня 1944 року своїм лівим флангом спустилися з гір і перенесли бойові дії на рівнину [173, ар. 32].

Таким чином, до кінця жовтня 1944 року війська 4-го Українського фронту подолали Східні Карпати і вийшли в долини річок Віслока і Ондави [242].

Східно-Карпатська операція військ двох Українських фронтів, яка розпочалася 8 вересня, закінчилася 28 жовтня 1944 року.

Все вище сказане дає можливість зробити висновок, що прийняття Й. Сталіним політичного рішення щодо проведення наступальної операції в надзвичайно складних умовах гірсько-лісистої місцевості та її підготовки в найкоротші терміни поставило перед командуванням 1-го та 4-го Українських фронтів низку дуже складних проблем: підготовка штабів та військ для дій в горах; організація прориву укріпленої оборони німецько-угорських військ; узгодження дій із партизанами та словацькою армією; поповнення військ особовим складом; підготовка тилових частин; зосередження матеріальних засобів. Природно, що протягом чотирьох діб відведених на підготовку ці питання повною мірою не можливо було вирішити.

Проте наступ 38-ї армії 1-го Українського фронту і військ 4-го Українського фронту мав певне стратегічне значення. В ході Східно-Карпатської операції, майже повністю розгромлена 1-а угорська армія і завдано значної поразки 1-й танковій армії гітлерівців. За вересень – жовтень 1944 р. німецько-угорські частини і з'єднання втратили: 66240 чоловік убитими і пораненими; 28000 чоловік потрапило у полон, 3500 кулеметів, 900 мінометів, 550 гармат, 46 танків, 20000 гвинтівок і автоматів, 200 автомашин [218, ар. 190]. Втрати німецько-угорських військ перед 4-м

Українським фронтом показані у таблицях 3.1 та 3.2. 20 жовтня 1944 р. армійська група “Хейнріци” була розформована, а 1-а угорська армія підпорядкована 8-й німецькій армії.

Головний успіх військ двох Українських фронтів у Східно-Карпатській операції був досягнутий на центральних ужгородському та мукачевському напрямках і на лівому фланзі - сигетському напрямку. Як результат, на карпатсько-празькому напрямі створилася абсолютно нова ситуація, що сприяла подальшому наступу у глиб території Чехословаччини. Гітлерівські війська позбулися важливого стратегічного рубежу, що прикривав Чехословаччину зі сходу.

Вперше в історії війн така могутня природна перешкода, як Карпатські гори, була подолана великими масами військ на широкому фронті, понад 300 км, на всю їх глибину за порівняно короткий термін - 51 добу.

Східно - Карпатська операція стала рідкісним прикладом бойового використання в горах військ звичайної організації, оснащених усіма видами сучасної (на той час) бойової техніки. Це підтверджують цифри. Всього в наступі 38-й армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту у вересні - жовтні 1944 року брало участь: 11 стрілецьких корпусів, три танкових і кавалерійський корпуси, 6-8 авіаційних корпусів [144, с.257, 263, 292].

Разом з цим досвід операції показав, що війська звичайної організації при наступі у горах недоцільно застосовувати без спеціальної підготовки, відповідного матеріально-технічного забезпечення, що привело в даній операції до невиправдано великих людських жертв.

За вересень - жовтень 1944 року війська 1-го Українського, що брали участь у цих боях, і 4-го Українського фронтів втратили 26843 чоловік убитими, 99368 чоловік пораненими (зокрема втрати 1-го Українського фронту склали 13264 убитими і 48750 пораненими). Втрати 1-го Чехословацького корпусу за цей період склали 1630 чоловік убитими і 4069 пораненими (табл. 3.3).

Середньодобові втрати склали:

- 38-а армія 1-го Українського фронту - 1216 чол.
- 4-й Український фронт - 1259 чол.
- 1-й Чехословацький армійський корпус - 112 чол.

Виконання неймовірно важкого завдання з подолання Східних Карпат стало результатом героїзму і військової майстерності воїнів Червоної армії і 1-го Чехословацького армійського корпусу. Кілька разів Москва салютувала військам 1-го і 4-го Українських фронтів, що звільняли міста і села Закарпатської України та Словаччини.

Тисячі генералів, офіцерів, сержантів і рядових були нагороджені орденами і медалями, а 30 воїнів за героїзм, мужність і відвагу удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 57 з'єднань та частин отримали почесні найменування “Карпатських”, “Мукачівських” та “Ужгородських” [243] [244, ар. 210, 211], 24 частини нагороджені бойовими орденами Радянського Союзу [244, ар. 251].

Звичайно, людство оцінило благородство і жертвовність народів СРСР. Однак, втрати були надзвичайно великі. У країнах Європи і Азії, повністю або частково визволених від окупантів Червоною армією, лежать тлінні останки понад 1 млн. радянських воїнів [245].

РОЗДІЛ 4

ВПЛИВ РЕЗУЛЬТАТІВ СХІДНО-КАРПАТСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ НА ПРИЄДНАННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

4.1. Становище Закарпатського краю в період угорської окупації

Питання возз'єднання Закарпаття з Україною принципово було поставлено самими закарпатцями відразу після першої світової війни, коли виникла Україна як самостійна держава.

Загалом закономірний процес возз'єднання пройшов три етапи. Перший - в 1918 - 1919 рр., коли Всенародні Збори делегатів від міст і сіл усього Закарпаття, що відбулися 21 січня 1919 року у Хусті однодушно проголосили злуку всього Закарпаття, включно з Пряшівщиною, з Українською Соборною Державою [24, с. 17]. Другий етап охоплює 1938 - 1939 рр., коли на Закарпатті виникла Карпато-Українська держава, метою якої було возз'єднатися з усім українським народом. Третій етап охоплює 1944-1945 роки, коли Закарпаття було зайняте Червоною армією і настала реальна можливість для приєднання краю до Радянської України. Перші два етапи були невдалими, бо західні політики розділили Україну між чотирма державами. Хортистська Угорщина під впливом Німеччини в листопаді 1938 року за рішенням Віденського арбітражу загарбала частину території Закарпаття з промисловими центрами - Ужгородом, Мукачевим і Береговим [246], а в березні 1939 року окупувала все Закарпаття.

Територія Підкарпатської Русі (ПР) складала 12617 кв. км, на українській етнографічній території проживало за даними 1930 р. 616 тисяч чоловік. З них 438 тис. (71,1 %) - українці, 85 тис. (13,8 %) - євреї, 40 тис. (6,5 %) - угорці, 29 тис. (4,7 %) - чехи і словаки, 24 тис. (3,9 %) - румуни та німці [247]. За деякими даними у 1937 році у ПР проживало 725 тис. чоловік. В довідках про Закарпатську Україну, які складені Відділом Міжнародної

інформації ЦК ВКП(б) у 1944-1945 рр., приводяться такі цифри: приблизно з 750 тис. мешканців ПР налічувалося близько півмільйона “карпатських українців (русинів)”, по сто тисяч угорців та євреїв, а також п’ятдесят тисяч чехів, німців і румун [248, ар. 70] [249, ар. 38].

Вся система угорського державного управління підтримувалась озброєними загонами жандармерії, поліції і контррозвідки. За шість років свого панування на Закарпатті угорці замордували в тюрмах і концентраційних таборах смерті 183395 чоловік, з яких по-звірячому закатували, повісили і розстріляли 114982 чоловіки [250, арк. 1-2].

В економічному відношенні Закарпаття залишалось відсталим аграрно-сировинним придатком Угорщини. Згідно з даними угорської статистики 1939 року на Закарпатті діяло 7079 напівкустарних промислово-ремісничих підприємств з потужністю в 16506 кінських сил, де працювало 20988 робітників. Із загальної кількості підприємств 93,9 % становили підприємства, з чисельністю до 5 чоловік, 1,1 % - до 20 чоловік і лише 0,16 % - понад 200 робітників.

Величезні скорочення відбулися на хімзаводах. Перечинський окружний начальник, наприклад, в листопаді 1939 року вказує, що на хімзаводі “Бантлін”, де раніше працювало близько 800 робітників, тепер залишилося 23 службовці, 270 постійних та 100-150 сезонних робітників [251, с. 6]. А на Рахівщині, у Великому Бичкові, на хімзаводі фірми “Клотільда”, на лісопильних заводах, а також залізообробному заводі в Кобилецький Полянні на початку 1940 року працювало всього 700 чоловік, в той час як в попередні роки тільки на одному Великобичківському хімзаводі налічувалося більше 700 чоловік [252].

Угорський уряд підтримував розвиток тільки тих галузей промисловості Закарпаття, в сировині яких відчувала потребу промисловість Угорщини - лісодобувній, деревообробній, лісохімічній, соледобувній. Сировина або напівфабрикати вивозилися для переробки на промислові підприємства міст Будапешта, Дебрецена, Сигета та ін.

На протязі 1938-1939 р. окупанти вирубали і вивезли у формі кругляка за безцінь 1333172 кубометри лісу, в 1939-1940 році – 2978705. Протягом 1940-1943 рр. з однієї тільки Марамороської експозитури, на території якої було 365322 кат. угрів (1 кат. угр.=0,57 га) лісу, вивезено 2382595 кубометрів деревини. Якщо рахувати в середніх цінах 1940 року це, коштувало 47631900 пенге [253-255]. Вивозили сіль, вироби хімзаводів, мармур, сільськогосподарську продукцію і т. д. В 1944 році працювали лише ті підприємства краю, які обслуговували потреби фронту (лісохімічної, деревообробної, лісодобувної, частково харчової промисловості), і то не на повну потужність.

За весь період свого панування окупанти не побудували жодного підприємства для переробки сировини, а існуючі поступово демонтували і відправляли в Угорщину. В 1944 році, відступаючи перед Червоною армією, угорсько-німецькі війська знищили і частково пошкодили 86 промислових підприємств, 220 шкільних будинків, 190 паровозів, 16 мотовозів, 320 пасажирських вагонів, 2800 товарних вагонів, вивезли та знищили 200 лісопильних рам, тисячі одиниць верстатного устаткування, машин [256]. Збитки, заподіяні окупантами промисловості, транспорту і зв'язку, становили 319668448 радянських карбованців.

Не кращим було і становище сільського господарства краю, в якому було задіяно 66, 2 % населення. Місцевість Закарпаття гірсько-лісиста. Із 1231 тис. га всієї земельної площі орна земля становила 245,8 тис. га і майже повністю належала земельним власникам, фірмі “Латориця” та католицькій церкві. Тільки ужгородський монастир василіан володів 817 кат. угрів лісу та 868 кат. угрів орної землі і виноградників в Ужгороді, Росвигові, Імстичеві, Хусті, Берегові, Лавках, Бобовищах [251, с. 9].

У 1941 році Тересвянський окружний начальник повідомляв органи управління “...Місцеве населення на 80 % не забезпечене посівним зерном і наступної весни посіви проводити не може” [257].

Про жахливу картину безпросвітнього життя закарпатців не могла замовчувати навіть Карпатська сільськогосподарська комора, яка у звіті за 1942 рік свідчила, що в гірських селах жебрацтво і голод майже щоденний гість. “Ліжка були із дощок, покладених на чотири колики, забиті в землю. На таке ліжко мостили лушпіння з квасолі, вівсяну солому і кілька ганчірок із старої одежі. Подушок і ковдр зовсім не було. Спали, звичайно, в одязі, в якому ходили щоденно, а вкривалися піджаками” [258].

Маючи дані про середню величину податків на душу населення, можна приблизно встановити, що населення Закарпаття сплачувало щорічно понад 124 млн. пенге різних прямих і непрямих податків. Так, жителі Мукачева в 1941 році сплачували 1600 тис. пенге, а в 1943 р. – 2500 тисяч, населення Берегова в 1941 році сплачувало податків у сумі 1033614 пенге, а в 1942 р. – 1226320 пенге [251, с. 11]. Така економічна політика Угорщини спустошувала край, населення терпіло голод, нестатки.

В лютому 1945 року декретом та постановою Народних комітетів Закарпатської України була організована надзвичайна комісія під керівництвом члена Народного комітету Закарпатської України І. М. Копловича, для розслідування та встановлення злочинів і шкод, спричинених угорськими загарбниками на території Закарпатської України [259]. Надзвичайна комісія 27 серпня 1945 року прийняла та затвердила про завдані збитки, які понесли:

1. державна залізниця	- 352000000 пенге
2. державні шосейні дороги	- 230487500 пенге
3. державна пошта	- 5055168 пенге
4. фабрики та заводи	- 43236706 пенге
5. ліса	- 169751747 пенге
6. школи	- 8141637 пенге
7. лікарні	- 633769 пенге
12. приватні особи	- 4079004605 пенге

Взагалі угорсько-німецькі правителі та їх війська на території Закарпаття заподіяли шкоди на 5085710024 пенге [250, арк.6-9].

Комісія затвердила претензії Закарпатської України по відношенню до Угорщини, які складала 5110888059 угорських пенге або 2044355223 карбованці 60 коп. (за курсом 2,5 пенге за 1 карбованець) [250, арк.14].

Соціально - економічне гноблення закарпатоукраїнців доповнювалося не менш жорстоким політичним і національним гнітом. Позбавивши українське населення, яке складало 62,1 % населення краю, громадянських і політичних прав, окупанти всіляко гальмували культурний розвиток закарпатоукраїнців. Домагаючись денаціоналізації місцевого українського населення, угорські фашисти закривали українські школи, жорстоко переслідували і забороняли українську мову та літературу.

Насильна мадяризація місцевого українського населення впроваджувалася через народну освіту. Характерним прикладом безсоромної мадяризації українських шкіл може послужити факт з с. Олешник Виноградівського району, де у школах, за офіційними даними 1941 року, нараховувалось 11 осіб угорської та 2683 особи української національності [251, с. 14]. Молодь Закарпаття не могла вивчати свою рідну українську мову – мову Шевченка, Франка та Лесі Українки. В лютому 1945 року населення Закарпаття приблизно нараховувало 600 тис. чоловік, з яких понад 150 тис. чоловік було неписьменних та малописьменних [260, арк.4].

Угорська влада перейменувала на мадярський лад усі міста і села, на всіх магазинах, державних установах і шляхових показниках українські написи замінили мадярськими. Найбільшої шкоди культурним надбанням Закарпаття угорські фашисти завдали в останні дні свого існування. Вони вивезли та знищили наукову і спеціальну літературу, рукописи та рукописні книги, картини відомих закарпатських і світових художників, архіви центральних органів управління та каральних загонів жандармерії, поліції, суду, контррозвідки.

Таким чином, за весь період угорського панування національне та культурне життя закарпатського народу занепадало. Політика окупантів сприяла впровадженню угорської мови в богослужіннях та викладанні закону божого, викоріненню української мови, звичаїв, традицій тощо.

Разнорідним був конфесійний склад населення ПР: 50,2 % склали греко-католики, 15,4 % - православні, 14,1 % - іудеї, 10,1 % - прибічники реформаторської церкви, 9,4 % - прихильники римо-католического віросповідання [125].

В школах, підпорядкованих греко-католицькій, римо-католицькій або реформатській церкві (православна була заборонена), діти виховувалися в дусі вірувань даної церкви, а вчителями могли бути особи лише відповідного віросповідання [261]. Так, наприклад, із 91 початкової школи Ужанської жупи в 1939 році було 38 державних, 26 реформатських, 13 римо-католицьких, 6 греко-католицьких, 2 єврейські та 6 сільських [262].

Жителі Закарпаття терпіли і від браку медичної допомоги. На все Закарпаття діяло п'ять лікарень – в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Виноградіві та Солотвині. Верховина, де лютував туберкульоз, тиф, шкірні та венеричні хвороби, залишалася взагалі без медичної допомоги. Міжгірський лікар Євген Мартон у заяві окружному начальнику від 15 жовтня 1939 року писав: “Я не спроможний лікувати на віддалі 70 км. Я один обслуговую 16 тис. жителів,...з таким навантаженням навіть три лікарі не зможуть справитися” [263]. Головний лікар Ужанської жупи повідомляв, що за квітень – листопад 1942 року нараховувалося 677 чоловік хворих різними заразними хворобами, значна частина з яких померла [264]. В роки війни, коли багато лікарів було мобілізовано в армію, жителі Закарпаття залишилися майже без медичної допомоги.

Отже, народ Закарпаття, який своїм походженням, мовою, звичаями та історичною долею був і залишився українським, протягом 6 років окупації зазнав жорстокого національного та соціального гніту з боку угорсько-німецьких загарбників. Недаремно газета “Закарпатська правда” в перші дні

визволення краю писала: "Чорні роки німецько-мадярського панування були найбільш важкими роками в історії народу Закарпатської України. Фашистські загарбники безжалісно придушували і знищували все живе, все дороге і миле серцю нашого народу" [110].

Восени 1944-1945 рр. настала реальна можливість здійснення віковичних мрій закарпатців про возз'єднання. Співпали прагнення населення краю возз'єднатися з Україною, з одного боку, та інтереси Радянського Союзу вийти за Карпати і мати важливий вплив на Дунайський басейн і Балкани - з іншого. Тому Червона Армія, яка зайняла Закарпаття в ході Східно-Карпатської операції у жовтні 1944 року, не перешкоджала населенню краю в його намаганнях возз'єднатися з Україною.

Події на Закарпатті кінця 1944 і початку 1945 рр. не можна розглядати ізольовано, а тільки в контексті розвитку відносин двох тоді союзних держав - Чехословаччини, із складу якої виходило Закарпаття, і Радянського Союзу, до складу якого долучалося. Радянсько-чехословацькі відносини, власне, і склалися навколо "проблеми Підкарпатської Русі", яка мала свою історію.

В березні 1939 року СРСР засудив окупацію Закарпаття хортистською Угорщиною. В ноті наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова німецькому послу Ф. Шуленбергу 18 березня 1939 р. говорилося: "Дії німецького уряду стали сигналом до грубого вторгнення угорських військ у Карпатську Русь і до порушення елементарних прав її населення" [265]. Ще до того президент ЧСР Е. Бенеш, навчений гірким досвідом Мюнхенської змови, перебуваючи в еміграції після перетворення Чехословаччини в "протекторат Великої Німеччини", замислювався над долею післявоєнної Європи. В січні 1939 року він передбачав: "У центральній Європі вагому роль буде виконувати Росія... Гітлер допоможе нам стати сусідом Росії. Після всіх катастроф нашим завданням є, щоб в Ужгороді на кінець була Росія, а Пряшів був би найближче до Росії... Кордони з Росією повинні бути найдовшими". Дещо пізніше, в серпні того ж року, про вже окупований на той час край він говорив: "Якщо Росія не буде нашим сусідом, то Підкарпатська Русь повинна бути складовою частиною Республіки" [266].

Тоді ж, напередодні війни, Карпатська Україна була предметом уваги московського керівництва, зокрема, про неї йшлося в доповіді Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) [267]. Закарпатське питання хвилювало високих дипломатичних речників СРСР і ЧСР у вересні 1939 р. [268, с. 19], а ще предметніше - у серпні 1941 року.

В наступні роки, коли вже тривала війна, відносини урядів щодо Закарпаття змінювалися залежно від того, як змінювалася ситуація на німецько-радянському фронті і як змінювався погляд Москви на місце і роль Закарпаття у її воєнно-стратегічній політиці.

Дістатися до Дунайського басейну було давньою мрією як царської Росії, так і Радянського Союзу. Сталін добре розумів, що для відокремлення Карпатської України від ЧСР потрібні певні передумови, а саме зайняття цієї території його армією.

8 червня 1941 року з ініціативи І. Майського (заступника наркома закордонних справ СРСР і посла СРСР у Великобританії) відбулася його бесіда з Е. Бенешом, на якій обговорювалися питання радянсько-чехословацьких відносин. Майський заявив, що “політичною програмою радянського уряду є самостійна Чехословаччина з чехословацьким національним урядом”, що “радянський уряд не хоче втручатися у внутрішні справи Чехословаччини і що питання про внутрішній режим та структуру чехословацький народ вирішить самостійно” [167, с.11].

Бенешу була добре відома зацікавленість СРСР у Підкарпатській Русі, хоча вона не висловлювалася відкрито. Своїми заявами про можливість домовитись з Радянським Союзом на цей рахунок він, ніби давав Москві аванс за її підтримку у важливих для Чехословаччини питаннях післявоєнного влаштування. На новій зустрічі з Майським 28 серпня 1941 р. Бенеш підняв питання про ПР і зробив спробу з'ясувати, чи хоче СРСР після війни бути сусідом Чехословаччини. Майський, згідно запису цієї бесіди, відповів ствердно, хоча відзначив, що деталі у Москві не опрацьовані і не продумані [268, с. 25]. Але ілюзорно гадаючи, що війна може закінчитися

крахом Німеччини вже наприкінці 1942 року, Бенеш склав Меморандум щодо питання чехословацьких кордонів, де йшла мова про їх відновлення в домюнхенському вигляді. “Підкарпатська Русь – не проблема нацменшин. Вона мала в республіці особливе, автономне, становище і в Чехословацькій державі знову буде його мати”, - мовилося в документі.

У січні 1942 року Бенеш знову підняв перед Майським питання, чи бажають радянські “бути на Карпатах і таким чином стати нашими сусідами”, на що отримав ствердну відповідь [124, S.285].

Бачення радянського Наркомату закордонних справ (НКЗС) позиції Бенеша відносно ПР знаходимо в “Довідці про подорож Бенеша до Москви і питаннях які він хоче поставити”, підготовленій для Молотова у квітні 1942 року. В ній говорилося, що “загальний кордон з СРСР, по Бенешу, є передумова безпеки майбутньої Чехословаччини”, а відносно “приєднання до Радянського Союзу Карпатської України” стверджувалося: “Бенеш заявив Богомолу (посол СРСР при союзних урядах у Лондоні), що “бажаючи, щоб українське питання остаточно зникло, він хотів би передати СРСР Карпатську Україну для того, щоб бути впевненим, що жодні заходи чужих держав не зможуть використовувати українців у своїх цілях”. В довідці говорилося, що одним з можливих результатів переговорів з ним може стати таємна угода, яка включатиме “односторонню заяву Чехословаччини про її бажання приєднання Карпатської України до Радянського Союзу” [268, с. 32].

Розмову Бенеша з Богомолувим на українську тему навряд чи можна назвати випадковою. Президент чудово розумів, що раніше або пізніше Чехословаччина відмовиться від ПР на користь Радянського Союзу і випереджав події, робив перший крок назустріч неминучому. Москва не реагувала на пропозиції Бенеша і він для себе зробив висновок, що це питання з’ясоване, але постановка його несвоєчасна.

12 грудня 1943 року у Москві підписують Договір про дружбу, взаємну допомогу та післявоєнне співробітництво між СРСР та Чехословаччиною

[167, с.132-135]. Відбулося декілька зустрічей Бенеша з Молотовим та Сталіним. 16 грудня під час другої бесіди Бенеша з Молотовим піднято питання про Підкарпатську Русь. В записах цих розмов вже не говориться про Підкарпатську Русь, а вживається термін Закарпатська Україна [268, с. 37].

Під час бесіди Сталіна з Бенешем 18 грудня, радянський керівник задав питання відносно ПР і “з задоволенням” прийняв до відома, що “ми рахуємо її населення українцями і що в культурному відношенні слід пристосувати Підкарпатську Русь до решти України” [124, S.171-172].

Таким чином, радянське керівництво на той час, влаштувала своєрідна проміжна позиція Бенеша по відношенню до ПР, яка свідчила про його наміри не противитись в найбутньому, після війни, можливому приєднанню цієї області до СРСР (України). Обидві сторони чудово розуміли, що так і буде, але вважали в даний момент не ставити крапки над “і”.

В лютому 1944 року висувається ідея укладення між радянським і чехословацьким урядами угоди про взаємні відносини в період вступу радянських військ на територію Чехословаччини. Радянська сторона не заперечувала та запропонувала чехословацькому уряду підготувати текст такої угоди. 8 квітня війська Червоної армії вийшли до домюнхенських кордонів Чехословаччини і 14 квітня Молотов в бесіді із З. Фірлінгером (посол Чехословаччини у СРСР) передав згоду радянського уряду на підписання вказаної угоди в тому вигляді, як його було запропоновано чехословацькою стороною. 8 травня 1944 р. в Лондоні В. Лебедев (посол СРСР при союзних урядах в Лондоні) і Р. Ріпка (державний міністр МЗС Чехословацького емігрантського уряду в Лондоні) поставили свої підписи під Угодою про відносини між Радянським Головнокомандувачем і Чехословацькою адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини [269, с.373-376].

Кожна з дев'яти статей Угоди піднімала життєво важливі питання, але в ході її реалізації між чехословацькою і радянською сторонами виявилися відмінності в тлумаченні окремих наявних в ньому пунктів. В Угоді не було ні слова про те, як проходитиме передача влади на звільненій території і чи повинна вона бути взагалі. Неясність в цьому питанні породила безліч непорозумінь і конфліктних ситуацій.

Підписання Угоди стало для обох сторін імпульсом до активізації дій перед початком звільнення чехословацької території. Москва була зацікавлена у розвитку там партизанського руху, природно, під радянським контролем і управлінням. Спроби організувати на Закарпатті в 1942-1943 рр. партизанський рух робилися місцевими комуністами. У травні 1944 року Український штаб партизанського руху (УШПР) направив на територію Карпатської України три групи десантників, які висадилися в районах Тячева, Мукачева і Сваляви з метою допомоги в організації партизанського руху [237, ар. 14-18]. Угорська, а потім і німецька влада жорстоко розправлялися з партизанами і комуністами.

17 червня 1944 року на прохання Закордонного бюро ЦК комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), Політбюро ЦК КП(б) України прийняло ухвалу про надання допомоги КПЧ в організації партизанського руху на території Чехословаччини [7, с. 314]. УШПР було наказано “сформувати і направити на територію Карпатської України і Словаччини 10 українських організаторських загонів, чисельністю 10-15 чоловік кожен”, щоб “провести зв'язок з місцевим населенням з числа патріотів Чехословацької республіки і організувати партизанські загони” [91, с. 85-86].

Партизани проводили проти німецько-угорських військ бойові операції, здійснювали диверсії, вели агітаційну роботу, співпрацювали з комуністами в створенні нелегальних національних комітетів (народних рад).

Чехословацький уряд, не маючи можливості здійснювати вплив на партизанський рух ні в Словаччині, ні тим більше в Карпатській Україні,

побоювався його розвитку і робив ставку на національне повстання при опорі на бунтівні частини словацької армії.

Бенеш і його оточення були стривожені як активністю Москви в Карпатській Україні, так і деякими заявами радянських офіційних осіб, що були зроблені у зв'язку з перетворенням НКЗС СРСР і виникненням “самостійних” НКЗС УРСР і БРСР. Голова Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха говорив: “Треба об'єднати всіх українців. На захід від лінії Керзона, наприклад, на Холмщині або в районі Перемишля, є багато українців і цілком природно, звернутися з проханням до радянського уряду за допомогою України об'єднати всіх українців” [268, с. 46-47].

4.2. Радянізація краю. Правове та історичне значення приєднання Закарпаття до Радянської України

З наближенням Червоної армії до довоєнних кордонів СРСР питання про “об'єднання всіх українців” переходило з теоретичної в практичну площину. Ідея, що називається, носилася в повітрі і починала поступово набувати конкретних контурів.

Зі вступом Червоної армії в Закарпаття – де-юре чехословацької території - СРСР порушує відразу угоду і договір (від 18 липня 1941 р. та від 12 грудня 1943 р.), які визнавали довоєнні кордони ЧСР та угоду (від 8 травня 1944 р.), яка передбачала передачу визволеної території чехословацькій цивільній адміністрації. Для радянського керівництва ці документи вже втратили значення. Неухильне відкочування радянсько-німецького фронту на захід наприкінці 1944-початку 1945 років дало змогу Москві по-своєму вирішувати нові стратегічні цілі - забезпечити воєнно-політичну присутність у Центральній Європі. Для цього Сталіну потрібно було Закарпаття, яке займало винятково зручне географічне, отже, і геополітичне становище [266].

Разом с тим не можна заперечити того, що воєнно-політичні й територіальні інтереси Радянського Союзу збіглися з прагненнями і надіями

більшості населення Карпатської України позбутися довготривалого іноземного поневолення, соціального визиску і прогресуючої денаціоналізації, стати під захист великої і визнаної тоді у світі держави-переможниці.

Окремі дослідники стверджують, що возз'єднання Закарпаття з Україною було нав'язане населенню краю Червоною Армією і радянськими політорганами. Насправді, уже під час Другої світової війни на Закарпатті проходив процес боротьби за возз'єднання. Тут паралельно діяли два рухи - національно-визвольний і комуністичний. Перший рух прагнув до створення Соборної незалежної Української держави, а другий бажав здійснити возз'єднання з Радянською Україною. Присутність Червоної Армії з жовтня 1944 року сприяла домінуванню другого руху.

На визволеній території Закарпаття виникали Народні Комітети, до складу яких входили представники усіх верств населення краю. Тоді гостро постало питання, яку орієнтацію обрати - чи залишиться Закарпаття у складі відновленої Чехословаччини, чи возз'єднається з Радянської Україною. Народні Комітети Закарпатської України, як правило, формувалися з представників колишніх чотирьох партій, а саме партії Бенеша, соціал-демократичної, партії дрібних господарів та комуністичної. Тому ці органи управління вважалися досить демократичними, і вони могли висловлювати волю більшості населення краю.

Як свідчать документи, в головних містах краю - Ужгороді і Мукачеві - Народні Комітети, в особі комуністів, зразу почали висловлюватися за возз'єднання Закарпаття з Україною. Ними писалися петиції до радянських органів влади з проханням позитивно вирішити питання возз'єднання. 4 листопада 1944 р. за підписом 112 чоловік мешканців м. Ужгорода був направлений лист Й. Сталіну з проханням возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною [270]. Також відправлені телеграми від народних рад села Золотореве (12.11.44 р.- підписи 60 чол.), зібрання м. Валове (19.11.44 р. - підписи 70 чол.), мітингу селян с. Синевір Воловецького

округу (226 підписів). Надійшли листи і Народній Раді Закарпатської України, які підписали мешканці 21 села Тячівського округу про необхідність виведення з території округу чехословацьких військ і що “народ себе відчуває народом Радянської Закарпатської України, а ніколи Чехословаччини. Ми признаємо непереможну Червону армію, котра звільнила нас з “підтисяч літнього буржуазного панування” над нашим бідним народом” [271].

Слід відзначити, що резолюції та звернення хоча і були аналогічні за змістом, за формою відрізнялися, поскільки тексти їх писалися згідно завдання, але не під диктовку.

На зібраннях та мітингах, які приймали резолюції про приєднання ЗУ до СРСР, одночасно виносилися рішення про її вихід із складу ЧСР. Так, наприклад, на загальних міських зборах мешканців м. Ужгорода було прийнято звернення до Бенеша, в якому поряд з сердечним вітанням та найкращими побажаннями містилося прохання допомогти здійснити єдину волю закарпатсько-українського народу возз'єднатися з Радянською Україною [248, ар. 66].

19 листопада 1944 р. в Мукачеві відбулася конференція комуністичної партії Закарпатської України, яка вперше ухвалила резолюцію з вимогою возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною. Конференція запропонувала скликати з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України і остаточно вирішити на ньому долю краю. Конференція також направила листа Сталіну, в якому містилася подяка за звільнення і мовилося про мрію “навічно злитися з нашими братами із Радянської України” [248, ар. 17-23] [272].

Такий з'їзд відбувся 26 листопада 1944 року в Мукачеві. Він 663 голосами делегатів ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і про вихід зі складу ЧСР [273], обрав виконавчо-законодавчу владу - Народну Раду із 17 чоловік [274]. Головою Народної Ради став Іван Туряниця, першим заступником - Петро Сова, заступником - Петро

Лінтур. З'їзд зобов'язав Народну Раду здійснити возз'єднання, припинити всякі відносини з уповноваженим чехословацького уряду в Хусті.

Які причини сприяли такому одностайному рішенню Першого з'їзду Народних Комітетів? На думку українського історика В. Худанича їх декілька:

- в момент кампанії по возз'єднанню була високою свідомість закарпатців; українське населення краю остаточно визріло, щоб самому вирішувати свою долю, тому і прагнення його було однозначним - добровільно влитися в єдину сім'ю українського народу, бо тільки за цієї умови воно вбачало порятунок і запоруку свого національного збереження;

- напередодні возз'єднання закарпатці зазнали і відчули на собі всі жорстокості військової диктатури - була заборонена рідна мова, були закриті усі українські культурні центри, багато патріотів краю піддавалися тортурам і страшним катуванням з боку окупантів;

- населення краю ще тоді не знало справжньої радянської дійсності, не знало про голодомор, про ГУЛАГи, до яких потрапили закарпатці, котрі, рятуючись від окупантів, перед війною втекли в Радянський Союз;

- політичні діячі Закарпаття добре пам'ятали той факт, що уряд ЧСР протягом 20 міжвоєнних років не хотів надати обіцяну автономію. Розчарування було і в тому, що під час агресивного нападу Угорщини чехословацька армія відмовилася захищати Карпатську Україну;

- уповноважений уряду ЧСР в Хусті Ф. Немец видав інструкцію-розпорядження про негайне затримання і арешт осіб, які належали до різних фашистських організацій. Закарпатці з обуренням довідалися, що до тих організацій зарахували і Січ, яка на початку березня 1939 р. налічувала до 10 тис. чол. і вступила в нерівний бій з угорським агресором [275]. Саме воїни Карпатської Січі одними з перших в Європі напередодні Другої світової війни вступили в нерівний, смертельний для себе двобій з угорськими агресорами, які зганьбили себе співпрацею з гітлерівським нацизмом, жорстоким терором на насильницьки завойованих землях Карпатської України.

Не менш важливим фактором було і те, що мрії закарпатців про возз'єднання збіглися зі стратегічними цілями командування Червоної Армії, політичних органів СРСР, які враховували вигідне географічне розташування Закарпаття у майбутньому радянському протистоянні „міжнародному капіталізму”. Тому з їх боку прагнення закарпатців возз'єднатися зі своїми братами всіляко підтримувалося [276].

Реалізуючи настанови з'їзду, Народна Рада ЗУ ухвалила ряд важливих рішень, які регулювали соціально-економічне і політичне життя в Закарпатті.

Для реалізації намічених планів комуністам були потрібні надійні помічники, “привідні паси” до мас, тому вони розгорнули активну діяльність по “відновленню і поживленню роботи профспілок, селянських, молодіжних, жіночих організацій” [249, ар. 66].

17 грудня 1944 р. в Мукачеві зібрався 1-й з'їзд Союзу молоді Закарпаття, а в січні 1945 р. відбувся з'їзд профспілкового руху [248, ар. 22, 30-53].

Серед важливих рішень слід відмітити грудневі декрети 1944 р. про припинення зв'язків з уповноваженим уряду ЧСР в Хусті та про перехід державного майна Чехословаччини і Угорщини на території Закарпаття у власність Закарпатської України. Про ці рішення Народна Рада ЗУ одразу сповістила президента ЧСР Е. Бенеша у Лондон і вимогала “негайної вказівки урядовому делегатові Чехословацької Республіки, пану Немец, залишити межі Закарпатської України” [277].

Чехословацький емісар Ф. Немец покинув Закарпаття. Від'їжджаючи, заявив, що рух за вихід Закарпаття із складу ЧСР і возз'єднання його з Україною треба вважати народним. І справді, бо під Маніфестом підписалися більш 300 тисяч закарпатців - абсолютна більшість дорослого населення Закарпатської України [249, ар. 219-250].

З цього часу НРЗУ стала єдиною центральною владою на всій території Закарпаття. Радянська військова влада брала на себе, по суті, всі функції, пов'язані з організацією життя.

Першими кроками радянського воєнно-політичного керівництва в Закарпатті були:

1. Обмеження діяльності, а пізніше і витіснення за межі краю чехословацької урядової місії на чолі з Ф. Немецом. У зв'язку з тим, що Червона армія підійшла до довоєнних кордонів з Чехословаччиною і була підписана вищезгадана Угода від 8 травня 1944 року, в Лондоні почалися дискусії про склад і голову чехословацької урядової делегації на звільненій території. 30 червня 1944 року чехословацький уряд призначив головою делегації соціал-демократа Ф. Немеца, міністра економічної реконструкції, у минулому члена першого уряду протекторату, який потім емігрував на захід. Його заступником став генерал Р. Вієст, словак; після прибуття делегації на звільнену в ході Словацького національного повстання територію він став командувачем 1-ї чехословацької повстанської армії і функції заступника голови делегації не виконував. При урядовому делегаті так само був створений орган політичних радників, членів Ради Й. Вало (комуніст), Б. Лаушман (соціал-демократ), Ф. Углірж (національно-соціалістична партія), Ф. Гала (народна партія). Пізніше до складу делегації увійшли комуністи-українці І. Туряниця (офіцер з питань освіти 1-го Чехословацького армійського корпусу) і І. Петрущак [109].

25 серпня на двох радянських літаках делегація прибула до Москви, а 7 жовтня на звільнену в ході національного повстання територію Словаччини. Відразу ж виявилися складнощі в її відносинах із Словацькою національною радою, яка ще на початку повстання оголосила про те, що бере на себе “всю законодавчу і виконавчу владу на території Словаччини”. Виконати покладені на урядову делегацію завдання не вдалося.

20 жовтня, коли вже стало очевидним, що словацькі повстанці не зможуть стримати натиск німецьких частин, було ухвалене рішення чехословацького уряду про перебазування делегації на звільнену територію Карпатської України. 23 жовтня 1944 року урядова делегація вилетіла до

Львова, де 27 жовтня зустрілися Ф. Немець та член Військової ради 4-го Українського фронту Л. Мехліс.

Радянська військова влада мотивуючи тим, що Ужгород є зоною оперативних дій Червоної армії, дала дозвіл на розміщення делегації в Хусті. При цьому Мехліс заявив, що територія, на якій делегація буде розгортати свою діяльність, обмежується приблизно лінією, що йде на північ від Хуста. До місця свого розміщення делегація прибула 28 жовтня.

29 жовтня в Хусті відбувся мітинг, який почався оголошенням просторової вітальної телеграми президенту Бенешу і маршалу Сталіну [278]. Кожна згадка про президента республіки Чехословаччини супроводжувалася досить жвавим схваленням. Думка про відновлення Чехословацької республіки уявлялася урядовій делегації очевидною.

Того ж дня, Немець направив телеграму Сталіну, в якій мовилося, що він “прийняв владу у звільнених районах Чехословацької республіки” [91, с. 223]. Але радість Бенеша була передчасною. 1 листопада НКЗС СРСР визнав необхідним конфіденційно вказати Фірлінгеру, що формулювання в телеграмі Немеца “прийняв владу на звільненій території” точно не відповідає принципам Угоди про компетенцію урядового делегата і що питання про переїзд на звільнену територію президента і уряду поки не актуальний, оскільки Карпатська Україна дотепер є військовою зоною [124, S.316].

3 листопада Ф. Немець відвідав штаб 4-го Українського фронту і зустрівся з його командувачем генералом армії І. Петровим. Він з олівцем в руках і картою визначив точну демаркаційну лінію, яка ділила всю Карпатську Україну на східну і західну зони. Адміністрація Немеца мала деякий вплив лише на чотири округи краю – Волівський (нині Міжгірський), Тячівський, Рахівський та Севлюський (нині Виноградівський), де почали діяти її військові комендатури, друга залишалася під управлінням радянських військових органів. За домовленістю між Петровим і Немецем представники чехословацької урядової адміністрації не мали права без дозволу радянської

військової влади перетинати демаркаційну лінію і перебувати в зоні оперативних дій Червоної армії. Але з просуванням її частин на захід ця лінія залишалася тією самою, як і територія, на якій Немець намагався встановити владу чехословацького уряду. Окрім адміністрації урядового делегата в зоні на схід від демаркаційної лінії діяли радянські військові комендатури, які були створені на виконання наказу командувача 4-м Українським фронтом від 16.10.44 р. (дотепер таємний) [279], підкорялися радянському військовому командуванню і виконували його накази [280]. Крім цього, з боку військових комендантів взагалі було багато “самодіяльності”: кожен з них виконував покладені на нього обов'язки в міру свого уміння і розуміння конкретної ситуації. Це були люди, що пройшли війну, не навчені дипломатії, розуміли в основному мову наказів і діяли відповідно до обстановки військового часу.

Таким чином, територія, неначе підвідомча Немець, насправді виявилася зоною “двовладдя”, що приводило до безлічі непорозумінь і конфліктів.

Розмістившись в Хусті, чехословацька адміністрація негайно приступила до організації своєї роботи. Була створена канцелярія урядового уповноваженого з президією і 13 відділами (фінансів, внутрішніх справ, юстиції, інформації, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, економіки і ін.). Своїх намірів вона не приховувала: приборати до своїх рук всю повноту влади, відновити на території краю домюнхенські порядки.

Потрібно сказати, що у радянського керівництва були свої уявлення про те, як практично повинна була діяти чехословацька урядова делегація на звільненій території Карпатської України. Вони виходили з довготривалої зацікавленості СРСР в цій області, але зовні базувалися, як на статтях травневої Угоди, так і на необхідності виконання первинних завдань у найближчому тилу Червоної армії.

Немець кілька разів письмово звертався до керівництва 4-го Українського фронту з проханням врегулювання повноважень делегації у

виділеній зоні дій і можливості брати участь в подіях які розгорталися на території Карпатської України. Усвідомивши свою безпорадність в подіях, що готувалися і відбувалися, які проводили комуністи, в особі народних комітетів, він неодноразово інформував свій уряд про конфлікт, який назріває.

Почалася “блокада” чехословацької урядової делегації. Немець, за його словами, всупереч зусиллям, не міг одержати відомостей ні про позицію свого уряду, ні про позицію радянських органів. Тим часом, радянське командування продовжувало пред'являти Немецу нові претензії, пов'язані з порушенням радянсько-чехословацької угоди, перш за все, військовими представниками чехословацької адміністрації. Претензії торкалися, зокрема, недозволених радянськими військовими органами переходів демаркаційної лінії, спроб проведення мобілізації в чехословацьку армію і агітацію проти добровільного вступу до Червоної армії на захід від цієї лінії, збереження зброї і боєприпасів населенням в зоні діяльності урядової делегації, приховування угорців і німців перед відправкою в табори для військовополонених на цій території, переміщення в Хуст так званого резервного полку без згоди командування фронту і т.д.

Немець посилав “пояснювальні телеграми” по кожному конкретному факту і вибачався за те, що трапилося, але Петров і Мехліс стверджували, що командування фронту цікавить виконання тільки військових питань в обох зонах звільненої території Карпатської України, проведення ж різних заходів його не стосується.

Це було лукавство: без згоди радянської військової влади на цій території не з'являлося жодне друковане видання, не проводилися конференції і з'їзди, на які запрошувалися делегати зі всього Закарпаття.

В радянську демаркаційну зону без спеціального дозволу командування 4-го Українського фронту урядовий чеський делегат та його цивільні або воєнні представники доступу не мали. Радянські воєнні органи самі, без

погодження з урядовим делегатом, здійснювали управління цією зоною, встановлюючи прямий зв'язок з місцевими органами.

Конфлікт здавався невирішеним. 1 грудня Немець направив нову телеграму чехословацькому посольству в Москві. У ній повідомлялося, що національні комітети одержали наказ припинити співпрацю з урядовою делегацією. “Я сам не хочу нічого робити проти їх волі. Я не можу взяти на себе подальшу відповідальність”, - писав Немець і просив домовитися про його виліт до Москви або Лондона [268, с. 86].

2. Набір добровольців в Червону армію. У статті 2 (пункті б) травневої Угоди, говорилося про те, щоб: “відтворити чехословацькі військові сили”. Але не було зрозуміло, хто конкретно і на якій основі: чи військові органи, які формувалися при чехословацькій адміністрації (на основі мобілізації місцевого населення в новостворювані чехословацькі військові частини), чи командування чехословацького армійського корпусу, що діяло в складі 38-ї армії 1-го Українського фронту (на основі проведення мобілізації з метою поповнення корпусу)?

Урядова делегація на другий день після свого прибуття організувала військові комендатури. Найперше вони вдалися до військової мобілізації громадян Карпатської України у чеську армію. “В Хусті було мобілізовано 500 чоловік, яких послали до Мукачеве. Там вони знаходилися 5 діб без їжі і тому 380 чоловік звідти втекли” [248, ар. 6-9]. На призовні пункти мало не під конвоєм доставлялися закарпатські юнаки. Частина насильно мобілізованих хлопців зуміла втекти з пунктів збору, але близько трьох тисяч змушені були стати під рушницю [121, с. 204]. Сталося дивне. Держава - союзник створювала в тилу Червоної армії чималий військовий підрозділ, не приховуючи наміру збільшити його чисельність і добре озброїти. Військова адміністрація вдавалася до будь - яких засобів в протиборстві з народними комітетами.

У той же час на території за демаркаційною лінією, підконтрольній радянській військовій владі, народні комітети розгорнули роботу по набору

добровольців у Червону армію.

Народна Рада Закарпатської України у грудні 1944 р. звернулася до населення: "Наш народ повинен внести і внесе на вівар перемоги свою частку військових зусиль, військової мужності і ратних подвигів в ім'я свободи і щастя своєї Батьківщини...НРЗУ звертається до вас із закликом: усі хто здатний носити зброю, добровільно вступаєте в ряди нашої визволительки - Червоної Армії...Батьки і матері хай благословлять своїх синів на ратні подвиги в ім'я свободи і щастя нашої гаряче любимої Батьківщини – Закарпатської України, в ім'я її возз'єднання з Радянською Україною" [120, с. 157].

На початку листопада 1944 року на Закарпаття прибули офіцери штабу 4-го Українського фронту для організації прийому добровольців. В Ужгороді з'явилося повідомлення військового коменданта про порядок набору.

Одержавши інформацію про те, що в районі Хуста і його околиць вивішені оголошення про набір в Червону армію, чехословацька урядова делегація звернулася з листом до командувача 4-м Українським фронтом генерала армії І. Петрова, прагнучи з'ясувати, чи робиться це по його наказу, чи є ініціативою місцевих військових влад. Ф. Немец звертав увагу командувача на те, що згідно чехословацьких законів дозвіл на вступ до іноземної армії може дати тільки президент. На що І. Петров заявив, що оголошення, підписані військовими комендантами, вивішені за його наказом і місцеве населення висловило бажання служити в Червоній армії. Він нагадав, що свого часу радянський уряд дав згоду на вступ до чехословацької військової частини в СРСР українців і волинських чехів, радянських громадян, і відтепер чехословацький уряд повинен дозволити набір в Червону армію українців і росіян, місцевих жителів. Однак І. Петров пообіцяв запросити з цього приводу Москву.

Перед тим, 18 липня 1941 року було підписано угоду між СРСР та емігрантським урядом ЧСР, що знаходився в Лондоні, про взаємну допомогу та підтримку у війні проти гітлерівської Німеччини, а 27 вересня цього року -

військову угоду між Верховним командуванням СРСР та Верховним командуванням Чехословаччини [269, с. 370-371, 421-423]. Було обумовлено, що закарпатцям, які нелегально перейшли з окупованого Угорщиною краю в 1939-1941 рр. до СРСР і знаходилися в 22 таборах ГУЛАГу, дозволено вступати до чехословацьких військових частин. На 29 вересня 1942 року карпато-українців, які знаходилися в таборах, було не менше 13 тисяч чоловік [268, с. 32]. Восени 1942 р. з різних радянських концтаборів в м. Бузулук прибуло 886 закарпатців, які мали чехословацьке громадянство [281].

В окремому чехословацькому батальйоні, який почав формуватися в Бузулуці, із 969 чоловік 256 було закарпатських українців. У запасному полку і резервній роті, які були сформовані пізніше, із 1696 воїнів – закарпатців нараховувалося 1411. На 30 жовтня 1944 року у 1-му Чехословацькому армійському корпусі закарпатців було 4030 чоловік [120, с. 162]. Вже після визволення Закарпаття в чехословацьку військову частину влилося: з Карпатської України 1650 чол., з таборів - 1620 чол., з партизанських загонів – 233 чоловіка [282].

В Центральному архіві Міністерства оборони РФ українським дослідникам вдалося встановити, що за попередніми даними згідно наказів по 178-му фронтовому запасному стрілецькому полку за п'ять місяців роботи приймальних пунктів із Закарпаття вступили в Червону армію 11593 добровольців. В 113-й армійській запасний стрілецький полк (АЗСП) 1-ї гв. армії в листопаді 1944 року прийшло ще 366 закарпатців. У наказах по 239-му АЗСП 18-ї армії від 28 листопада 1944 року говориться про прибуття ще 2 тисяч добровольців із Закарпаття. Крім того, у листопаді-грудні 1944 року в 239-й АЗСП прибуло 639 чоловік із розформованих партизанських загонів і з'єднань, які діяли на території Закарпаття.

Таким чином, за документами ЦАМО РФ вдалося зафіксувати 14598 закарпатських добровольців.

11 листопада Немец доповів чехословацькому послу в Москві Фірлінгеру: “Масовий набір наших громадян в Червону армію з відома радянських військових інстанцій переконає в тому, що справа йде до плебісциту про приєднання до СРСР. Завтра, в неділю, скрізь повинні пройти збори подібного плану і до Москви нібито направлена делегація” [268, с. 63-64].

Набір в Червону армію не припинявся до кінця 1944 року. 15 листопада відбулася нова зустріч Немеца і Галаса з Петровим і Мехлісом. Командувач фронтом виразив своє здивування з приводу того, що Немец постійно повертається до питання про набір добровольців в Червону армію. Відповіді на свій запит до Москви він не одержав, “тому вважає всі питання для себе вирішеними” [268, с. 68].

Спираючись на архівні документи, можна стверджувати, що чоловіче населення Карпатської України призовного віку, росіяни і українці, стихійно прагнуло вступити в ряди Червоної армії, створюючи навіть черги біля пунктів набору добровольців. У той же час не можна заперечувати факт, що агітацію та набір проводили офіцери-політпрацівники за підтримкою місцевих комуністів.

Очевидно, насправді мало місце і те, і інше, але сьогодні важко (і навіть неможливо) встановити, який з цих методів переважав. Ймовірно, в початковий період після звільнення спостерігалось прагнення вступити в ряди армії-визволительки, але потім, коли ейфорія спала, ці настрої пішли на спад.

На території Карпатської України діяло 520 пунктів набору добровольців, які охоплювали 640 населених пунктів краю. В ряди Червоної армії було мобілізовано 15-16 тисяч добровольців [249, ар. 80].

Але в деяких місцях Закарпаття чоловіків призовного віку силою забирали в діючу армію. Ось що згадує колишній командир 17-го гв. стрілецького корпусу генерал А. Гастилович: ”В звільнених корпусом районах було дуже багато чоловіків призовного віку. Я запропонував І.

Петрову провести мобілізацію в цих районах. Оскільки ніяких органів обліку військовозобов'язаних у звільненому районі (с. Жаб'є) не існувало, я попросив не чіплятися до методів мобілізації, отримав дозвіл і приступив до справи.

У Ворохті був величезний будинок, обнесений металевим парканом-колишній монастир. Тут гуцули проходили медичний огляд, хто не підходив до стройової служби - відпускали, хто підходив - одягали у нову форму, добре годували. Офіцери - політпрацівники проводили роботу в різних формах: бесіди, лекції, кіно, художня самодіяльність.

Через три тижні після мобілізації ми вже почали направляти поповнення в дивізії невеликими партіями по 150-200 чоловік. Разом наш Ворохтинський "запасний полк" мобілізував біля 5 тис. чоловік і більшість з них відмінно билися в Карпатах" [118, с. 78-79].

Чому ж, не дивлячись на конфліктну ситуацію, набір в Червону армію продовжувався? Зрозуміло, що така агітація суперечила травневій угоді і загрожувала погіршенням радянсько-чехословацьких відносин. Конфлікт, який розгортався з наростаючою силою, був наслідком тієї системи влади, по суті, двовладдя, яка склалася на території Закарпатської України: з одного боку - чехословацька адміністрація, яка ні куди не переїхала з Хуста, діючи лише в самому місті і його околицях; з іншого боку - національні комітети (пізніше Народна Рада), як органи місцевої народної влади, що користувалися підтримкою радянських військових органів і діяли на всій західній, економічно розвинутій частині території ЗУ. Сили були нерівні. Домовитися цим двом паралельно існуючим системам влади було неможливо: їх уявлення про майбутнє (принаймні, про найближче майбутнє) Закарпатської України були абсолютно різні. Чехословацька адміністрація, спираючись на травневу угоду і на домовленості Бенеша із Сталіним про визнання Радянським Союзом Чехословаччини в домюнхенських кордонах, виходила із збереження Карпатської України у складі ЧСР до закінчення війни. Народна Рада, посилаючись на волю більшості населення

Закарпатської України, наполягала на її негайному включенні до складу СРСР (УРСР). Компроміс на місцевому рівні, таким чином, був виключений.

Крім того, слід мати на увазі, що події на території ПР розгорталися спочатку безпосередньо в зоні військових дій Червоної армії, а потім в найближчих її тилах. У цій обстановці радянські військові органи вважали, що мають право діяти відповідно до умов військового часу і наполягали на виконанні всіх своїх вимог, що також можна було зрозуміти. Складність полягала в тому, що військовий аспект цих вимог одночасно мав і політичний характер, перешкоджаючи діяльності чехословацької урядової делегації.

3. Енергійні та жорстокі заходи по “очищенню тилу від ворожих елементів”. Карпатська Україна стала своєрідним форпостом розпочатого в листопаді 1944 року процесу “радянзації” всього центральноєвропейського регіону. Одним із проявів цього процесу у Закарпатті були масові репресії проти національних меншин краю, насамперед угорців та німців. За постановою Військової ради 4-го Українського фронту № 0036 від 13 листопада 1944 року тиллові служби НКВС мали виявляти, реєструвати та збирати на території Закарпаття військовозобов’язаних угорців і німців віком від 18 до 50 років під обманним приводом використання їх на “триденних відбудовчих роботах” [58, с. 192]. Про розмах цієї акції свідчать архівні документи. У письмовій доповіді Військовій раді 4-го Українського фронту чітко констатуються факти та цифри: “Виконуючи постанову ВР фронту № 0036 від 13.11.44 військами НКВС з охорони тилу фронту проведена реєстрація військовозобов’язаних солдат і офіцерів німецької та угорської національностей, хто залишився в тилу фронту, жандармів, поліціантів та чиновників угорської жандармерії і поліції.

З 18.11 по 5.12 вилучено і відправлено на пункти в/полонених 15152 чол.: - офіцерів - 154 чол.; - солдат - 7729 чол.; - в/зобов’язаних - 7093 чол. Разом за період з 1.11. по 4.12. військами НКВС з охорони тилу затримано і

відправлено в пункти в/полонених 19631 чол., з них - офіцерів, сержантів та солдат - 12362, в/зобов'язаних - 7093, жандармів та поліціантів - 176" [283].

Як бачимо, 12362 чоловік - колишні солдати, сержанти та офіцери угорської армії, які на момент приходу радянських військ проживали в "тилових населених пунктах", тобто у своїх домівках на Закарпатті (більшість з них була насильно мобілізована до угорської армії саме напередодні вступу на територію Закарпаття Червоної армії) і не брали участі у воєнних діях. А 7093 інтернованих осіб угорської та німецької національностей взагалі не мали жодного відношення до військової служби: їх "провиною" була належність до зазначених національностей.

Окремою акцією у грудні 1944 року військами НКВС було виявлено німців-чоловіків у округах Закарпаття, внаслідок чого ще 219 чоловіки стали "військовополоненими". Очевидці свідчать про непосильну рабську працю та жахливі умови утримання цих людей (угорців і німців) у Свалявському та Старосамбірському таборах, де значна частина інтернованих загинула. Інші були під озброєним конвоєм відправлені на "відновлення вугільної промисловості Донбасу та чорної металургії Півдня" [268, с. 121].

В березні 1945 року, перед поїздкою Бенеша до Москви, підготували аналіз виконання Угоди від 8 травня 1944 р. радянською владою. В пункті 4 - "Питання юрисдикції у зоні воєнних операцій" доповідалося: "Радянські органи на всій території, яка звільнена, проводять арешти, ведуть допити, саджають у тюрми не тільки цивільних осіб, але і чехословацьких військовослужбовців, причому без врахування того, про який злочин йшла мова. В жодному з відомих випадків арешту мова не йшла про злочин проти радянських військ, а переважно про політичну діяльність в період до приходу радянських військ" [124, S.496-503].

4. Запровадження державної символіки, судочинства, силових структур за радянським зразком. Після свого першого з'їзду Народна Рада Закарпатської України видала декрети про державний гімн і державний прапор Закарпатської України: ними стали гімн і прапор Радянського Союзу.

На прапорі було написано гасло “Да здравствует воссоединение Закарпатской Украины с Советской Украиной”. За ухвалою Ради кожен номер газети, що виходила в Закарпатській Україні, повинен мати над заголовком це гасло [249, ар. 34]. Декретом Народної Ради ЗУ від 18 грудня 1944 р. створювався Спеціальний суд НРЗУ “для боротьби з ворогами нашого народу”. Суд, який діяв на всій території Закарпатської України, обирався Народною Радою і мав дуже широкі повноваження. До видання кримінальних, уголовно-процесуальних і інших законів Суд керувався “своєю правосвідомістю і внутрішнім переконанням, які ґрунтуються на інтересах забезпечення незалежності влади і особистих прав громадян”. Таке формулювання давало можливість вдаватися до свавілля і ухвалення судом суб'єктивних рішень [268, с. 90-91].

9 грудня 1944 року був виданий декрет про організацію добровільних народних дружин і їх центрального штабу. Члени дружин повинні були без відриву від своєї основної роботи із зброєю в руках “захищати населення Закарпатської України від нападу зовнішніх і внутрішніх ворогів”. Всіх народних дружинників зобов'язали урочисто присягнути “на вірність Батьківщині, Народній Раді Закарпатської України і Маніфесту про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною” та носити на грудях відзнаку “Народний дружинник”. Народною міліцією і народними дружинниками керував герой Радянського Союзу, колишній партизанський командир, комуніст А. Тканко [284].

20 грудня 1944 р. рішенням Військової Ради 4-го Українського фронту для організації міліції і народних дружин, в розпорядження НРЗУ відряджено десять чоловік партизан [285].

В одному з перших декретів Народна Рада зажадала від місцевих комітетів протягом двох тижнів ліквідувати угорські та німецькі вивіски, написи, назви. За кілька днів чужеземні назви населених пунктів, площ і вулиць було замінено на свої, українські. На звалища викинуто гіпсові

зображення святостефанської корони, статуї і бюсти фашистських правителів, всі інші символи та знаки фашизму [121, с. 224].

5. Конфіскація землі й націоналізація промисловості, транспорту, торгівлі, ще задовго до протокольного оформлення переходу Закарпаття з одних рук в інші. Одним з перших, надзвичайно актуальних для малозабезпечених верств села рішень, прийнятих Народною Радою ЗУ, став реалізовуватися декрет про землю. До березня 1945 року було конфісковано і передано у власність селян 240000 га землі. Сільськогосподарські робітники та малоземельні селяни одержали в середньому по 2-2,5 га на господарство. Всього до середини березня 1945 р. було наділено землю 21080 селянських сімей. У березні НРЗУ прийняла доповнення до декрету про землю, яким встановлювалися такі норми землекористування: в низинних округах - 40 гольдів на господарство, а в гірських округах - 50 гольдів. Земля понад цю норму підлягала конфіскації. Спрямована проти “куркульства”, постанова дозволила одержати і розподілити серед малоземельних селян ще 45000 га землі.

Повним ходом проводилася націоналізація засобів зв'язку, лісохімічних, деревообробних, металообробних та інших промислових підприємств. У власність держави перейшли всі банки: створено Народний банк Закарпатської України [286].

На січень 1945 р. відновлено 40-80 % шахт Солотвинських солекопален, хімічні заводи Великого Бичкова, Сваляви, Перечина [121, с. 236]. На кінець травня 1945 року з наявних 243 фабрик та заводів давали продукцію 174 підприємства, на яких працювало 16039 чоловік (без залізничного транспорту та зв'язку). Виробництво промислової продукції на цей час досягло довоєнного рівня [120, с. 169].

Ці перетворення, проведені в стислі терміни до офіційного приєднання Закарпатської України до СРСР, стали першим етапом на шляху її включення в систему соціалістичного господарства.

Охоплені роботами по ліквідації наслідків війни, налагодженням нормальних умов господарського життя, закарпатці разом з тим докладали чимало зусиль для надання допомоги Червоній армії “щоб скоріше одержали перемогу над фашистськими загарбниками”, яка мала найрізноманітніші прояви [287].

Зокрема, жителі гірської Волосянки, що на Великоберезнянщині, зібрали для армії 13 т м'яса, населення Клячанова на Мукачевщині здало 3 т м'яса, 7 т картоплі, 4 т кукурудзи та 2 т сіна. Для поранених бійців і командирів вони зібрали і передали 300 курок, 50 гусок, 26 качок, овочі, фрукти, багато столового посуду. Військовим частинам 24287, 36714, 30119 4-го Українського фронту було передано картоплю, живе м'ясо, вино, тютюн, овочі, сіно, сіль, ліс кругляк, дошки [288]. Населення допомагало Червоній армії у лісових роботах, відбудовувати мости та шляхи [289]. На грудень 1944 р. разом з інженерними частинами 4-го Українського фронту було виконано земляних робіт - 7460 м куб., побудовано 65 нових мостів, відновлено - 19, відремонтовано і підсилено – 106, відремонтовано 313 км доріг з твердим покриттям [222, ар.126].

З ініціативи молоді Закарпаття розгорнувся рух по збиранню коштів на ескадрилью “Молодь Закарпаття”. Зібрані 200 тис. чехословацьких крон і 55 тисяч пенге, які були тоді в обігу, за порадою командування 4-го Українського фронту використані на оздоровлення дітей у таборі в селі Поляна на Свалявщині.

Враховуючи важке матеріальне становище закарпатців, уряд УРСР надавав Закарпаттю безкорисливу допомогу, виділивши тисячі тонн зерна, цукру, нафти, на сотні тисяч карбованців тканини, взуття, медикаментів і значну кількість коней та великої рогатої худоби [290]. Весною 1945 р. на Закарпаття з інших областей України було завезено 96 тисяч центнерів зерна, з них 32 тис. передано населенню безкоштовно. Крім того, селяни дістали 87600 центнерів насіння. Безкорисливу допомогу Україні відчували 59673 селянські господарства [120, с. 170].

Документи Державного архіву Закарпатської області свідчать про такі дані наданої допомоги: 29.03.45 р. до м. Чоп прибуло 24 вагони посівного зерна і передано до м. Мукачева; 30.03.45 р. - 20 вагонів вівса; 31.03.45 р. - 53 вагони ячменю; 1.04.45 р. - 20 вагонів пшениці та жита. Отримано від 4-го Українського фронту 8.02.45 р.: 7 тис. т зерна, 60 т мила, 400 т гасу, більше, ніж 100 т продуктів харчування та 14 вагонів цукру. Ця допомога була розподілена між господарствами та жителями Закарпаття. Для проведення посівних робіт виділено (у центнерах): 61860 зернових, 7447 кукурудзи, 34050 вівса, 27810 ячменю [260, арк. 1, 3, 7, 8, 11, 13, 15].

Командування 4-го Українського фронту весною 1945 року дозволяло залучати бійців Червоної армії для проведення польових робіт. Так, командир 3-го гірськострілецького корпусу генерал А. Веденін у своєму наказі вказував:...”Дозволяю виділяти на період польових робіт людей та транспорт, а також фахівців з уборки врожаю” [291].

Радянська країна значно випереджала політично-правове забезпечення акту приєднання. Всі інші немаловажні події: перша всезакарпатська партійна конференція (19 листопада), Перший з’їзд Народних Комітетів (26 листопада), з’їзди вчителів, молоді і т. д., масові мітинги, підписання Маніфесту, що пройшли наприкінці 1944 і на початку 1945 року - все це було пропагандистсько-правовим оформленням того невідворотного факту, що Закарпаття мало стати радянським.

Питання возз’єднання Закарпаття з Україною стало предметом переписки між вищими керівниками СРСР і ЧСР, а також дипломатичних переговорів. Обмінялися посланнями Сталін і Бенеш. 25 січня 1945 року І. Чічаєв, перший радник посольства СРСР при союзних урядах у Лондоні, вручив президенту Е. Бенешу послання Й. Сталіна. В ньому говорилося: “Радянський уряд не забороняв та не міг заборонити населенню Закарпатської України висловлювати свою національну волю. Питання про Закарпатську Україну, яке поставило саме населення, повинно бути вирішено лише по узгодженню між Чехословаччиною та Радянським Союзом або до закінчення, або після закінчення війни з Німеччиною, “коли це буде доцільно обом урядам” [91, стр.

277]. 29 січня 1945 р. у відповіді Сталіну Бенеш підкреслив незмінність своєї позиції в питанні Закарпатської України та бажання остаточно вирішити його “в дусі повної дружби” з СРСР, без втручання інших держав [91, стр. 287-288]. Була досягнута домовленість, що доля Закарпаття буде вирішена в укладенні угод між урядами двох держав. У березні 1945 р. відбулися офіційні переговори між СРСР і ЧСР, результатом яких стала домовленість “про дотримання кордонів існуючих між Словаччиною та Закарпатською Україною у Чехословацькій республіці” [124, S.520-522].

4 квітня 1945 р. новий уряд Національного фронту чехів та словаків, який перебазувався на визволену територію Словаччини в м. Кошиці, прийняв Кошицьку урядову програму, де вперше заявлено, що проблему Закарпаття буде розв’язано “з урахуванням щирих бажань, яке висловило місцеве населення” [249, ар. 220-221].

Приблизно через місяць після переїзду чехословацького уряду до звільненої Праги він приступив до обговорення питання про процедуру передачі Закарпатської України Радянському Союзу. З 25 по 30 червня 1945 року урядова делегація Чехословаччини знаходилася у Москві для ведення переговорів з представниками польського уряду та дорученням підписати договір про передачу Закарпатської України Радянському Союзу.

29 червня 1945 р. у Москві підписано договір між Радянським Союзом і Чехословаччиною про Закарпатську Україну. Чехословацький прем’єр-міністр З. Фірлінгер та державний секретар у закордонних справах В. Клементіс підписали його від імені ЧСР. Від СРСР цей міждержавний акт підписав В. Молотов. На церемонії підписання цього доленосного для закарпатців документу був присутній Й. Сталін. Уряд Радянської України представляв П. Рудницький. У першій статті договору зазначалося, що Закарпаття виходить зі складу ЧСР і возз’єднується з волі його народу зі своєю споконвічною Батьківщиною - Україною і включається до складу УРСР.

В Договорі говорилося, що кордони між Словаччиною та Закарпатською Україною, які існували на 29 вересня 1939 року, стають кордонами між СРСР та

ЧСР і додавалася карта [292, с. 78-80].

Термін “возз’єднання”, по суті, не відповідає історичній правді, оскільки Закарпатська Україна ніколи не входила до складу Росії. Слід вважати, що він мав підкреслити справедливість та закономірність входження Закарпатської України до Радянської України.

Характерно, що ніхто з керівників Народної Ради ЗУ не запрошувався на цю історичну акцію, яка вирішувала майбутню долю Закарпаття, а уряд колишньої Карпатської України, якого безпосередньо стосувалося возз’єднання Закарпаття з Україною, не міг висловити свого ставлення до возз’єднання. Ще перед підписанням договору, у травні 1945 р., у Празі заарештували президента Карпатської України Августина Волошина і більшість міністрів уряду, а саме - Юрія Перевузника, Степана Ключурака, Миколу Долина. Усі вони були вивезені в Москву [122, с. 222-223]. Тут, у столиці держави-переможниці, під час слідства і допитів закатовано А. Волошина - могутню постать, великого просвітителя свого народу, затаврованого мадярською і московською колоніальною пропагандою, ім’я якого могло бути окрасою історії будь якого європейського народу [293], а міністрів на тривалі терміни запроторили в радянські ГУЛАГи.

22 листопада 1945 р. Тимчасові Національні збори ЧСР шляхом голосування схвалили проект конституційного закону, тим самим ратифікувавши Договір. 27 листопада цього року Президія Верховної Ради СРСР своїм указом теж ратифікувала Договір [292, с. 174-176, 178]. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся в Празі 30 січня 1946 року [122, с. 188].

Деякі науковці, наприклад І. Поп, вважають, що ратифікація була проведена “з порушенням Конституції ЧСР, яка дозволяла приймати рішення з конституційних питань, в тому числі і зміні кордонів держави тільки Національними зборами, депутати яких обрані на загальних виборах, а не призначені, як це було з Тимчасовими Національними зборами”. “Відповідно, - вважає Поп, - згідно Конституції Чехословаччини, ратифікація юридичної сили не мала, була чисто політичним актом” [294].

Відповідно до Конституції Чехословацької республіки 1920 р. вона була соборною і неподільною державою. Найвищими органами державної влади визнавались президент, уряд та парламент. При вирішенні питання про зміну кордонів, незважаючи на те, що Чехословацька республіка творила державу у складі фактичної федерації Чехії, Словаччини і автономної Підкарпатської Русі, від її імені могли виступати лише ці органи. Таким чином, суб'єктом міжнародного права з питання зміни кордонів держави, а тим більше уступки частини її території на користь іншої держави в листопаді 1944 – січні 1946 рр., від імені Чехословацької республіки та її територіальних складових, могла бути лише вона в особі її найвищих органів державної влади: президента, уряду та парламенту.

Оскільки, згідно з Конституцією Чехословацької республіки у 1938-1946 рр., останнім офіційним урядом Підкарпатської Русі вважався уряд, що очолював А. Волошин, якого законно у березні 1939 року автономний Сойм обрав Президентом Карпатської України, зазначені вище питання мали узгоджуватись з ним. Проте у листопаді 1945 – січні 1946 рр. Конституційний уряд Карпатської України на чолі з А. Волошином де-факто не діяв і де-юре ні урядом Чехословацької республіки, ні урядом СРСР не визнавався.

Що ж до УРСР, то треба мати на увазі, що вона входила до складу союзної держави - Союзу Радянських Соціалістичних Республік. На виконання статей 14 і 15 Конституції СРСР 1936 року суверенітет УРСР обмежувався щодо окремих питань, віднесених до відання СРСР в особі його вищих органів державної влади та державного управління [295].

Народну Раду Закарпатської України та її органи на місцях ні за законодавством Чехословацької республіки, ні законодавством СРСР та УРСР не можна визнати конституційними органами державної влади чи місцевого самоврядування. Однак вони фактично здійснювали політичну владу у період з 1944 по 1946 рр., яка визнавалась населенням Закарпаття.

Отже, з урахуванням норм міжнародного права, конституцій ЧРС, СРСР та УРСР треба визнати, що Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою республікою про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. було підписано повноважними суб'єктами міжнародного права і у встановленому порядку ратифіковано найвищими органами державної влади Чехословацької республіки та Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Не може бути жодних правових застережень щодо його законності й легітимності [296].

"Якою б страхітливою не була руйнівна війна, яким би грізним ураганом не пройшла вона по Україні, - писав О. Довженко, - її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воєдино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання – кінець національно дрібному, другорядно кон'юнктурному...Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя" [297].

Після возз'єднання неспізнанно змінився закарпатський край, оновилися села і міста, в області створений промисловий комплекс, дітищем возз'єднання є Ужгородський національний університет, який випустив десятки тисяч спеціалістів різних галузей. За ці роки виросла своя народна інтелігенція, яка знайшла гідне місце не лише в краї, але далеко за його межами. Закарпатці були і є міністрами, послами України в іноземних державах. Таким чином, незважаючи на тоталітарний та авторитарний режими, які пережили і за яких були репресованими не тільки окремі громадяни, але навіть і 25 делегатів Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України, греко-католицька церква, можемо констатувати, що альтернативи возз'єднанню у 1945 році не було. Сьогодні в умовах незалежної України, яка переживає труднощі перехідного періоду, Закарпаття разом з усім українським народом в єдиній сім'ї буде нову Україну - сучасну європейську державу.

Таким чином, приєднання Закарпаття до Радянської України в 1945 році стало наслідком проведеної Червоною армією в роки Другої світової війни Східно-Карпатської операції. В боях з німецько-угорськими загарбниками Червона армія у жовтні 1944 р. без опору місцевого населення зайняла територію колишньої Підкарпатської Русі, як частину Чехословацької республіки. І власне цим був наданий поштовх процесу приєднання Закарпаття до СРСР у складі Радянської України.

Процес радянізації Закарпатської України почався з перших днів вступу Червоної армії на цю територію, що само по собі було порушенням всіх попередніх радянсько-чехословацьких домовленостей. Населення Закарпаття сприйняло прискорений та інспірований зверху процес досить спокійно. Переважну частину жителів на той час складало убоге селянство, яке зазнало соціальних та національних утисків від угорської окупаційної влади і сподівалося на полегшення свого становища [298].

Возз'єднання чи, точніше приєднання Закарпаття до Радянської України у 1945 році треба оцінювати позитивно. Невірно твердити, що Закарпаття у 1944 році було окуповано Червоною армією і через рік анексовано у склад СРСР. Закарпаття у 1945 р. добровільно приєдналося до Радянського Союзу у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове рішення наукового завдання, що виявляється у визначенні історичних передумов, ролі, характерних рис, особливостей підготовки та проведення Східно-Карпатської операції, як однієї з унікальних операцій у гірсько-лісистій місцевості в роки Другої світової війни, а також впливу її результатів на процес приєднання Закарпатської України до Радянської України.

Найважливіший висновок проведеного дослідження полягає в тому, що утвердження незалежності Української держави, розвиток, поглиблення демократичних процесів у нашій країні дозволили відродити історичну правду про героїчні, і разом з тим трагічні, події, що розгорнулися на території Карпатської України у вересні - жовтні 1944 року.

Зроблено історіографічний огляд та розкрито стан розробки теми, дано характеристику джерельної бази. Обґрунтовано, що всебічне вивчення внеску цієї операції в розвиток воєнного мистецтва ще не набуло відповідного висвітлення у воєнно-історичній науці, а незначна кількість історичних і спеціальних праць, присвячених даній темі, на сьогодні залишає не вирішеними цілу низку питань.

У дисертаційній роботі розкрито фактори, які зумовили прийняттю рішення на проведення бойових дій у гірсько-лісистій місцевості, здійснення суттєвих впливів на підготовку та хід Східно-Карпатської операції.

Аналіз воєнно-політичної обстановки на серпень 1944 р. доводить, що на південно-західному оперативно-стратегічному напрямку німецько-радянського фронту оперативне положення 1, 2 та щойно сформованого 4 Українських фронтів передбачало обхід Карпатських гір. Але початок Словацького національного повстання став головним фактором, який вплинув на проведення наступальної операції через Східні Карпати. Тому, що політичне керівництво СРСР та особисто Й. Сталін, не володіючи

оперативною інформацією про обстановку, яка склалася у Словаччині, ігноруючи думку Генерального штабу Червоної армії про доцільність наступу через гори, прийняли політичне рішення - під гаслом “надання допомоги” Словацькому національному повстанню швидко оволодіти частиною території Словаччини та Закарпатської України з метою подальшого впливу на долю народів країн Центрально-Східної Європи.

Карпатсько-Дуклінська операція, як складова частина Східно-Карпатської операції, практично почалася і проводилася без жодної оперативної паузи: на її підготовку командуванню та військам 38-ї армії 1-го Українського фронту надали усього четверо діб (з 4 по 7 вересня 1944 р.). Підготовка послідовної операції повинна здійснюватися в ході передуючої операції - це обов'язкова вимога оперативного мистецтва за будь-яких умовах. В даному випадку - це було проігноровано, тому 38-а армія, а також придані і підтримуючі війська почали наступ без належної підготовки та матеріально-технічного забезпечення.

Автором запропоновано корекцію у класифікації Карпатсько-Дуклінської операції. Ця своєрідна наступальна операція проведена частинами сил двох суміжних фронтів і найбільш підходить під визначення - операція групи армій.

Східно-Карпатська операція мала важливе оперативне значення в системі операцій Червоної армії вересня - жовтня 1944 року тому, що напрямки на яких діяли наступаючі війська, виводили їх по найкоротшому шляху на території Чехословаччини та Угорщини в тил гітлерівському угрупованню у Трансильванії і на Балканах. Тому німецьке командування розглядало наступ Червоної армії в Східних Бескидах як нову загрозу для свого південного флангу. Оперативна функція - сковування великих сил не вважалася основною, але війська її об'єктивно виконували, починаючи з другого до останнього дня бойових дій у Карпатах.

Під час операції вирішальним маневром підрозділів і частин був обхід і охват з метою сприяння угрупованням, що наносили фронтальні удари в

смузі доріг, а також вихід у тил військ, які оборонялися. Найбільш характерною рисою подібного маневру слід вважати проведення їх не тільки невеликими загонами стрілецьких частин, але і стрілецькими з'єднаннями та танковими частинами при підтримці артилерії. Обходи, що здійснювалися військами значної сили у взаємодії з частинами і з'єднаннями, які наносили удар в смузі автомобільних доріг, давали найліпші результати.

Наступ в Карпатах проводився, як правило, по напрямках. При цьому велике значення мала оперативно-тактична взаємодія з сусідами. Успіх на тому чи іншому напрямку досягався не стільки діями на цьому напрямку, скільки успіхами підрозділів, що наступали праворуч або ліворуч. Справа в тому, що проникнення військ у глибину оборони німців та загроза, яка виникала комунікаціям, змушували їх спішно відводити свої війська і на сусідніх ділянках.

Бойові дії у Карпатах розвивалися в умовах обстановки, яка швидко і різко змінювалася. Це вимагало від командирів та начальників усіх рівнів особливої турботи щодо управління військами та організації зв'язку. Широкий фронт наступу, розрізнення окремих напрямків, різко пересічна місцевість, низька хмарність та тумани усладнювали, а інколи взагалі виключали можливість спостереження за полем бою з основного спостережного пункту армії, корпусу, дивізії, а іноді навіть і полку. Тому необхідно було обладнувати додаткові спостережні пункти, які розташовувалися на схилах висот та уздовж фронту. Це вимагає від старших начальників орієнтування підлеглих про свої кінцеві плани шляхом більш глибокої постановки завдання, а від молодших командирів - виявлення широкої ініціативи у виборі засобів для його виконання.

Велику роль відіграли інженерні війська, які в ході операції вели розвідку, дорожньо-мостові та мінно-вибухові роботи, забезпечували просування бойових порядків піхоти, артилерії і танків, утримували дороги. Але, використання інженерних військ в операції показало, що у гірсько-лісистій місцевості на дорожньо-мостові роботи витрачено до 60 % сил і часу

усіх інженерно-саперних бригад та військових саперів. При виконанні завдання виявилася повна слабкість технічного оснащення цього роду військ, не вистачало інженерної техніки. На озброєнні частин були лише сокира, пила та лом.

В період проведення Східно-Карпатської операції мали місце серйозні недоліки. На першому і другому етапах операції завдання по глибині наступу корпусам, дивізіям і полкам ставилися такі ж, як і в умовах середньопересічної місцевості. Аналіз архівних документів показав, якщо противник завчасно зайняв оборону уздовж схилів гірського хребта, то глибокі завдання наступаючими через хребет військами, як правило, не виконувалися, що часом приводило до невиправданих жертв, оперативних і тактичних невдач. Здебільшого випадків це пояснювалося відсутністю необхідного досвіду у генералів і офіцерів з організації та ведення бою в гірсько-лісистій місцевості.

Найбільш характерними недоліками при проведенні операції були:

- вибір напрямку головних ударів планувався в смузі місцевості, прилеглої до шосейних доріг або уздовж долин. Масування сил та засобів на цих напрямках, прорив оборони німецько-угорських військ здійснювався, як правило, на вузьких ділянках фронту, ширина яких визначалася шириною смуги місцевості, доступної для розгортання військ. Гітлерівці ж, вміло використовуючи вигідні умови місцевості, швидко створювали міцну оборону, прорив якої вимагав великих зусиль і жертв наступаючих військ, обмежував можливості маневру і різкого зниження темпів наступу. Ступінь масування військ і техніки Червоної армії на деяких напрямках в окремі періоди Східно-Карпатської операції був надзвичайно високим для гірського театру воєнних дій;

- перегрупуванню відводилося недостатньо часу, війська не встигали повністю вийти в призначені для них райони і не мали часу для підготовки наступу на новому напрямку. Послідовне перенесення зусиль та ударів з одного напрямку на інший, з метою нанесення їх по найбільш слабких місцях

оборони у гірсько-лісистій місцевості вимагає значно більше часу, ніж у звичайних, рівнинних, умовах;

- взаємодія між піхотою і артилерією організовувалася тими ж методами, що і в звичайних рівнинних умовах. Це ускладнювалася труднощами розвідки цілей і ведення вогню, складністю цілевказівок і переміщення артилерії в горах. 76-мм дивізійні гармати і 122-мм гаубиці на механічній тязі переміщалися тільки по шосейних і ґрунтових дорогах. Гармати на кінній тязі, головним чином 76-мм полкові, насилу витягували на висоти, а 122-мм гаубиці на кінній тязі не спроможні були рухатися поза доріг, по горах за піхотою. Найбільш ефективним засобом супроводу піхоти в наступальних боях в горах стали міномети. Транспортування їх на руках і в'юках в бойових порядках піхоти було не дуже важким;

- бойові дії у Карпатах характеризувалися проведенням великої кількості артилерійських підготовок атаки, по дві-три в окремі дні. Планування артилерійського наступу, як правило, здійснювалося в короткі терміни, а його тривалість в ході операції коливалася від 30 хвилин до 1 години при середній витраті боєприпасів від 0,5 до 0,8 боєкомплекта. Оскільки німецько-угорські війська на протязі ночі встигали закріпитися на нових проміжних рубежах, наступ військ починався з проведення короткої артилерійської підготовки, що полегшувало піхоті подальше просування і забезпечувало успіх. Але, деколи вона була слабкою і служила німецьким військам лише попередженням про майбутній наступ;

- операція була проведена при невеликій витраті стрілецьких і артилерійських боєприпасів. Причинами цього стали обмежений ліміт снарядів, особливо великого калібру й труднощами їх підвезення у гори. Витрата всіх боєприпасів різко скоротилася на останньому етапі, коли шляхи підвезення розтягнулися до 200 км. Для їх доставки практикувалося створення спеціальних в'ючних загонів - "караванів", які пробиралися до своїх частин "козячими" стежками, глухими місцями;

- при організації взаємодії між піхотою і танками неоліком деяких

штабів були спроби розрахунку на самостійні дії танків у відриві від піхоти. Фактично, через умови місцевості та стану ґрунту, танки наступали спільно з піхотою, але діяли часто ізольовано від неї, прагнули вирішувати свої завдання;

- недоцільне застосування танкових з'єднань навіть послабленого складу для прориву через гірські ущелини, що оборонялися німецькими частинами. Спроби командування фронтів і армій в ході операції кинути танкові з'єднання для самостійного прориву через гірські проходи коштували їм великих втрат у матеріальній частині. Досвід показав, що найкращим способом використання танків в горах є застосування їх окремими підрозділами і дрібними групами у взаємодії з іншими родами військ, а також недоцільність введення рухомих військ в прорив і розвиток їх дій в глибині оборони у відриві від стрілецьких дивізій;

- танко-технічне забезпечення в горах виявилось складнішим, ніж на рівнині. Це пояснювалося великим навантаженням, що накладалися на танки і гірськими умовами, які не завжди дозволяли наблизитися ремонтно-евакуаційним засобам до пошкоджених танків і САУ. Підвищувалися вимоги до якості ремонту, оскільки неякісно відремонтована техніка швидко виходила з ладу;

- слабка організація взаємодії протиповітряної оборони з винищувальною авіацією;

- не ефективне використання авіації у фронтівому масштабі для зриву перегрупування німецько-угорських військ на дуклінський та ужгородський напрямки. Це дозволило їх командуванню під час всієї операції майже безперешкодно перекидати значні сили, знімати з'єднання та частини з різних ділянок фронту. Характерними труднощами для всіх авіаційних з'єднань обох фронтів були: складність орієнтування і спостереження, наявність сильних і низхідних повітряних потоків, різка зміна атмосферних і метеорологічних умов, украй обмежена кількість придатних для посадки майданчиків, необхідність діяти на низьких висотах між горами. Навіть з

урахуванням оціх труднощів та погодних умов (у вересні-жовтні було тільки 20 льотних і 12 обмежено льотних днів) льотний склад авіаційних з'єднань, що повинні були підтримувати 38-у армію, в цілому був не підготовлений до бойових дій в горах;

- тил 4-го Українського фронту і особливо 38-ї армії 1-го Українського фронту не був підготовлений до бойових дій в горах.

Все вище сказане дає можливість зробити висновок, що політичне рішення щодо проведення наступальної операції в надзвичайно складних умовах гірсько-лісної місцевості та її підготовки в короткі терміни, з точки зору воєнного мистецтва, було недоцільним і невиправданим.

Під час проведення Східно-Карпатської операції Закарпатська Україна була зайнята військами Червоної армії, яка займала винятково зручне географічне і геополітичне положення.

З перших днів вступу на територію краю розпочалися, по суті, протиправні, антидемократичні та антигуманні процеси "радянзації". Знаходячись на території де-юре Чехословацької республіки, СРСР порушив угоду від 8 травня 1944 р., яка передбачала передачу визволеної території чехословацькій цивільній адміністрації. Для радянського воєнно-політичного керівництва, з листопада 1944 р., цей документ втратив значення, тому що військова складова політичної мети була виконана.

Події на Закарпатті у листопаді-грудні 1944 р. розгорталися спочатку безпосередньо в зоні військових дій Червоної армії, а потім в найближчих її тилах. У цій обстановці радянські військові органи рахували себе вправі діяти відповідно до умов військового часу і наполягали на виконанні всіх своїх вимог. Складність полягала в тому, що військовий аспект вимог одночасно мав і політичний характер.

Радянська військова влада взяла на себе, по суті, всі функції, пов'язані з організацією життя народу Закарпатської України. Нав'язування тоталітарно-комуністичних форм взаєностосунків між людьми та владою, насильницькі націоналізація і колективізація, репресії та ігнорування

національно-культурних потреб національних меншин, їхня депортація, примусова русифікація, груба та протиправна ліквідація греко-католицької церкви, хижацький грабунок природних багатств краю, закриття державного кордону, що відрізало закарпатців від рідних, знайомих та друзів у європейських країнах.

Таким чином, присутність військ Червоної армії, внаслідок проведеної Східно-Карпатської операції, на території Карпатської України забезпечило "радянізацію" краю, яка значно випереджала політично-правову основу акту приєднання. Карпатська Україна стала своєрідним форпостом розпочатого СРСР в листопаді 1944 року "комуністичного" впливу на весь центрально-європейський регіон.

Разом з тим не можна заперечити факт, що воєнно-політичні й територіальні інтереси Радянського Союзу сприяли прагненням і надіям більшості населення Закарпатської України позбутися довготривалого іноземного поневолення та стати під захист держави-переможниці і приєднатися до України.

Виконання політичних і оперативно-стратегічних завдань операції було досягнуто дорогою ціною. Відомо, що однією з причин великих втрат було прагнення Верховного Головнокомандува Й. Сталіна будь-що взяти місто, форсувати річку чи завершити оточення до „революційних дат”. Гинули сотні тисяч людей, втрачалася техніка, але накази, як правило, мусили виконуватися. За вересень – жовтень 1944 року війська 1-го та 4-го Українських фронтів, що брали участь в цих боях, втратили 126211 чоловік убитими та пораненими, а 1-й Чехословацький армійський корпус - 5699 чоловік.

Східно-Карпатська операція, як унікальна операція в умовах гірсько-лісної місцевості в роки німецько-радянської війни зробила значний внесок у розвиток воєнного мистецтва. Як позитивний так і негативний досвід, набутий в ході цієї операції, був використаний при підготовці та проведенні подальших операцій Другої світової війни, його вивчено, узагальнено і

враховано в положеннях повоєнних статутів, настанов, інструкцій. Він використовувався в бойовій діяльності радянських військ та ряду армій світу в ході локальних війн другої половини ХХ століття.

Подальші докорінні зміни у воєнній справі, викликані появою та розвитком принципово нових засобів збройної боротьби, підвищенням можливостей військ, удосконаленням форм і способів ведення воєнних дій, не похитнули положення, що бойові дії у гірсько-лісистій місцевості є одними з найскладніших у застосуванні військ в особливих умовах. Отже, можна стверджувати, що досліджений досвід зберігає свою значимість для воєнного мистецтва і в наш час.

Дисертант пропонує такі напрямки та шляхи використання дослідженого досвіду Східно-Карпатської операції:

а) *у розвитку теорії воєнного мистецтва*. Визнаючи бойові дії у гірсько-лісистій місцевості найскладнішими у застосуванні військ на території України, необхідно розвивати це положення відповідно до зростання можливостей військ і розвитку поглядів на війни майбутнього. Уточнити роль і місце видів збройних сил і родів військ (сил) у сучасних операціях в особливих умовах, в створенні угруповань. Конкретизувати заходи щодо всебічного забезпечення цих операцій;

б) *у практиці військового будівництва ЗС України*. Зважаючи на тенденцію різкого зростання високоманеврених дій в сучасній збройній боротьбі, надавати перевагу зміцненню мобільних сил, сил швидкого реагування та сил спеціальних операцій;

в) *у навчанні та вихованні військових кадрів*. Досвід Східно-Карпатської операції потребує глибокого вивчення та засвоєння офіцерськими кадрами. Він може бути включений до програм навчальних дисциплін у вищих військових навчальних закладах, зокрема дисциплін “Історія воєнного мистецтва” та “Історія України”, підготовки різноманітних видань, розробки навчальних методичних матеріалів з воєнної історії. Вивчення військовими фахівцями її підготовки, проведення й результатів,

застосування у ній видів збройних сил і родів військ сприятиме розширенню їх знань, розвитку творчого мислення. Важливим є поглиблення знань про героїчне минуле нашої Батьківщини і з погляду військово-патріотичного виховання, збереження українських військових традицій.

Результати дослідження можуть бути використані для науково-дослідних робіт, які проводяться навчальними закладами та відповідними установами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. *История* Второй мировой войны 1939-1945 гг.: В двенадцати томах. - М.: Воениздат, 1973 - 1982. - Т. 9. - 575 с.
2. *Гречко А. А.* Через Карпаты. - М.: Воениздат, 1970. - 431 с.
3. *Великая* Отечественная война 1941-1945 // Энциклопедия. - М.: Советская энциклопедия, 1985. - 831 с.
4. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945: В шести томах - М.: Воениздат, 1960-1965. - Т. 4. - 738 с.
5. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 700. - Арк. 34.
6. *Сталин И. В.* О Великой Отечественной войне Советского Союза. - М.: Госполитиздат, 1950. – 374 с.
7. *Украинская ССР* в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В трех томах. - К.: Политическая литература Украины, 1975. -Т. 3. - 461 с.
8. *Великая* Отечественная война Советского Союза 1941-1945. Краткая история. Издание третье. - М.: Воениздат, 1984. - 660 с.
Верт А. Россия в войне 1941-1945 / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1967. - 776 с.
9. *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. - М.: Воениздат, 1976. - 679 с.
10. *Лиддел Гарт Б.* Стратегия непрямых действий (Энциклопедия военного искусства). - М.: АСТ, 1999. - 656 с.
11. *Дююи Э., Дююи Т.* Всемирная история войн: В четырех томах. - СПб; М.: Полигон, 1998. - Т. 4. - 1117 с.
12. *Фуллер Дж. Ф. С.* Вторая мировая война 1939-1945 гг. - М.: Иностранная литература, 1957. - С. 572.
13. *Мессенджер Ч.* Энциклопедия войн XX века. - М.: Эксмо Прес, Яуза. - 2000. - 510 с.

14. *Украинская ССР* в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг.: В трех томах. - К.: Политическая литература Украины, 1966. - Т. 3. - 744 с.
15. *Советская Украина* в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: В трех томах. - К.: Наукова думка, 1980. - Т. 3. - 561 с.
16. *Брицький П. П.* Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). - Чернівці: Чернівецький держ. університет, 1995. - 115 с.
17. *Україна* кріз віки: В п'ятнадцяти томах. - К.: вид. дім "Альтернативи", 1999. - Т. 12. - 336 с
18. *Рокосовский Р. К.* В боях за освобождение Украины. - К.: Україна, 2000. – 136 с.
19. *Трубайчук А. Ф.* Друга світова війна (Коротка історія). - К.: Наукова думка, 1995. - 192 с.
20. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Львів: НТШ, 1993. - 660 с.
21. *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. - К.: Пошуково-вид. агентство "Книга пам'яті України", 1996. - 568 с.
22. *Конев И. С.* Записки командующего фронтом 1943-1945. - М.: Воениздат, 1982. - 559 с.
23. *Старчо П.* Карпато-Українська держава.- Львів: За вільну Україну, 1994. - 288 с.
24. *Безсмертя.* Книга Пам'яті України 1941–1945. - К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000. - 944 с.
25. *Шляхом Жовтня.* Збірник документів: В шістьох томах. - Ужгород: Карпати, 1965. - Т.6. - 445 с.
26. *Советская* военная энциклопедия. В восьми томах, 2-е изд.: - М.: Воениздат, 1990.
27. *Всемирная* история войн. - М.: АТС; Минск.: ООО "Харвест", 2006. - 640 с.

28. *Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование.* / Под ред. Г. Ф. Кривошеева. - М.: Воениздат, 1993. - 416 с.
29. *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. - 2004. - № 5.- С. 3-16.
30. *Король В.* Ціна Перемоги: розвінчування міфів // Вітчизна. - 1997. - № 5-6. - С. 112.
31. *Король В.* Військові втрати слов'янських народів у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 // Трибуна. - 2000. - № 9-10. - С. 33.
32. *Король В.* Осінь 44-го. Наші війська-на західному кордоні // Київська правда. - 2004. - 19 жовтня.
33. *Іващенко Ю.* Україна у Великій Вітчизняній війні: деякі проблеми і перспективи дослідження // Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2004 р.). - Луганськ, 2005. - С. 123.
34. *Ямковая З., Ямковой А.* Вклад Украины в разгром фашистской Германии // Актуальні проблеми Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2004 р.). - Луганськ, 2005. - С. 261.
35. *Уткін О.* Велика Вітчизняна війна 1941-1945. Людські та воєнно-технічні втрати // Осіяні славою перемоги: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Київ, 2005. - С. 111.
36. *Памяти павших.* Великая Отечественная война 1941-1945. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. - 336 с.
37. *Вторая мировая война 1939 - 1945 гг.* Военно-исторический очерк / Под ред. С. П. Платонова. - М.: Воениздат, 1958. - 931 с.
38. *Вторая мировая война 1939 - 1945 гг.* Краткий военно-исторический очерк (Альбом схем) / Под ред. С. П. Платонова. - М.: Воениздат, 1958. - 32 сх.

39. *Важнейшие* операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сборник статей. - М.: Воениздат, 1956. - 624 с.
40. *Боевые* действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945. Краткий военно-исторический очерк: В двух томах. - М.: Воениздат, 1958. - Т. 2. - 340 с.
41. *Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М.* Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. (краткий очерк). - М.: Воениздат, 1954. - 431 с.
42. *Голиков С.* Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. - М.: Госполитиздат, 1952. - 280 с.
43. *Сборник* материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войне. Вып. V: В четырех томах. - М.: Воениздат, 1955. - Т. 3. - 377 с.
44. *История* военного искусства: В трех книгах. - М.: Воениздат, 1961. - Кн. 3. - 727 с.
45. *История* военного искусства: В двух томах. - М.: Военная академия БТВ, 1956. - Т.2. - 599 с.
46. *История* военного искусства. - М.: Воениздат, 1984. - 535 с.
47. *Історія* війн і военного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво): Підручник для слухачів НАОУ / В. Б. Толубко, М. І. Рибак, С. В. Сидоров та ін. - К.: НАОУ, 2003. - 328 с.
48. *Операции* Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Военно-исторический очерк: В четырех томах. - М.: Воениздат, 1958-1959. - Т. 3. - 840 с.
49. *Проектор Д. М.* Через Дуклинский перевал. - М.: Воениздат, 1960. - 215 с.
50. *Советская* артиллерия в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг. - М.: Воениздат 1960. - 800 с.
51. *За освобождение* Чехословакии - М.: Воениздат, 1965. - 388 с.

52. *Стратегические решения и вооруженные силы: В двух томах.* - М.: Арбизо, 1995. - Т. 1. - 993 с.
53. *Москаленко К. С.* На юго-западном направлении. - М.: Наука, 1972. - 644 с.
54. *Усиков А. В., Иминов В. Т.* Роль и место советско-германского фронта во второй мировой войне // Военно-исторический журнал. - 2005. - № 5. - С. 3-8; - № 6. - С. 17-20.
55. *Вашурин П. С.* Бросок в Карпаты // Военно-исторический журнал. - 1995. - № 3. - С. 79-85.
56. *Лисенко О. Є.* Друга світова війна в контексті наукових досліджень // Осіяні славою перемоги: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Київ. - 2005. - С. 25-31.
57. *Король В. Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943-1944рр.) // Український історичний журнал. - 2005. - № 1. - С. 16-34.
58. *Віднянський С. В.* Доля угорців та німців Закарпаття під час "радянізації" краю у 1944-1945 р. // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (23-24 червня 2005 р.). - К.: Сфера. - 2005. - С. 191-193.
59. *Дещинський Л. Є., Постолювський Р. М.* Статус України в міжнародних відносинах у період Другої світової війни // Держава та армія. - Львів: НУ "Львівська політехніка". - 2005. - № 541. - С. 5-13.
60. *Гаврилів І. О.* ОУН і Друга світова війна: плани, перспективи, історичні реалії // Звільнення України від фашистських загарбників: внесок українського народу в перемогу над фашизмом у роки Другої світової війни: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27 жовтня 2004 р.). - К. - С. 26-33.
61. *Рєпін І. В.* Значення Східного фронту в досягненні перемоги антигітлерівською коаліцією та "український фактор" у Другій світовій війні // Держава та армія. - Львів: НУ "Львівська політехніка". - 2006. - № 570. - С. 90-98.

62. *Вегеш В. В.* Закарпаття в контексті Центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: Автореферат дис...д-ра. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, інт. історії України. - Київ, 1998. – 30 с.
63. *Віднянський С. В.* Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореферат дисертації...докт. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, інт. історії України - Київ, 1997. – 108 с.
64. *Довганич О. Д.* Проблеми історії Закарпаття напередодні та в роки Другої світової війни (1938-1945 рр.). Автореферат дисертації...докт. іст. наук: 07.00.02 / НАН України, інт. історії України - Київ, 1997.
65. *Буковський І. В.* Утворення та діяльність військових формувань Карпатської України (1938-1939 рр.). Автореферат дисертації...канд. іст. наук: 20.02.22 / НУ "Львівська політехніка" - Львів, 2004. – 19 с.
66. *Макара М. П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород: Карпати, 1995. - 108 с.
67. *Нариси історії Закарпаття. т. II (1918-1945 рр.).* - Ужгород: Закарпаття. - 1995. - 663 с.
68. *Возз'єднання.* Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944-січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. - Ужгород: Закарпаття, 1999. - 314 с.
69. *Возз'єднання: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 55-річчю возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.* - Ужгород: Мистецька лінія, 2001. - 180 с.
70. *Hores J.* Dokumenty o Podkarpatske Rusi. Praha, 1997.
71. *Podkarpatsko vchera a dnes.* Praha, 1994.
72. *Svorc P.* Zakliata krajina: Podkarpatska Rus 1918-1946. Presov, 1996.
73. *Развитие тактики Сухопутных войск в Великой Отечественной войне.* - М.: Военная академия им. Фрунзе, 1981. - 332 с.
74. *Яманов А. А.* Встречный бой. - М.: Воениздат, 1959. - 265 с.

75. *Военные связисты в дни войны и мира.* - М.: Воениздат, 1968.- 319 с.
76. *Советские Военно - Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* - М.: Воениздат, 1968. - 451 с.
77. *Бронетанковые войска Советской Армии в боях за Родину. Военно-исторический очерк: В двух частях.* - М.: Военная академия БТВ, 1965. - Ч. 2. - 768 с.
78. *Андронников Н. Г., Бегишев А. С., Калачев И. Г. и др. Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии. Краткий очерк развития и боевого пути* - М.: Воениздат, 1958. - 265 с.
79. *Боевой устав конницы РККА.* - М. - Л.: ГИЗ, 1928. - Ч. I. - 133 с.
80. *Боевой устав конницы РККА.* - М. - Л.: ГИЗ, 1928. - Ч. II. - 256 с.
81. *Будённый С. М. Основы тактики конных соединений.* - М.: ГИЗ, 1938. - 44 с.
82. *Федоренко Л. З. Тактика кінноти. Керування роєм, взводом: Підручник для кавалерійських військових шкіл РСЧА.* - Харків: На варті, 1934. - 167 с.
83. *Советская кавалерия: Военно-исторический очерк.* - М.: Воениздат, 1984. – 319 с.
84. *Тюленев И. В. Советская кавалерия в боях за Родину.* - М.: Воениздат, 1957. - 303 с.
85. *Инженерные войска в боях за Родину.* - М.: Воениздат, 1970. - 424 с.
86. *Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 / Под ред. С. К. Куркоткина.* - М.: Воениздат, 1977. - 560 с.
87. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1945: В 2 кн.* - К.: Наукова думка, 1985. - Кн. 2. – 432 с.
88. *Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года - август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева.* - М.: Воениздат, 1968. - 568 с.

89. *Приказы* Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25.1.1943 по 3.9.1945. - М.: Воениздат, 1975. - 598 с.
90. *Документы* и материалы по истории советско-чехословацких отношений: В пяти томах. - М.: Наука, 1983. - Т. 4, Кн. 2. - 472 с.
91. *Штеменко С.* Генеральный штаб в годы войны. Кн. 2. - М.: Воениздат, 1974. - 511 с.
92. *Боевой устав* артиллерии Красной Армии. 1944. Проект. - М.: Воениздат, 1944. - 223 с.
93. *Сборник* материалов по изучению опыта Великой Отечественной войны. - М.: Воениздат, 1945. - № 14. - 232 с.
94. *Игнатьев А.* Танки в общевойсковом бою. - М.: Воениздат, 1939. - 140 с.
95. *Комдив* Клементьев В.Г. Боевые действия горных войск. - М.: Воениздат, 1940. - 207 с.
96. *Хориков И.* Подготовка пехоты к ночным действиям. - М.: Воениздат, 1939. - 160 с.
97. *Мидельдорф Э.* Тактика в русской кампании / Пер. с нем. - М.: Воениздат, 1958. - 367 с.
98. *Краткий* тактико-технический справочник. - М.: ВАФ, 1943. - 134 с.
99. *Наступление* в лесисто-болотистой и горно-лесистой местности. М.: Воениздат, 1961. - 208 с.
100. *Применение* огнеметов войсками Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Боевые примеры. - М.: Воениздат, 1949. - 103 с.
101. *Сборник* тактических примеров по опыту Великой Отечественной войны. - М.: Воениздат, 1945. - № 12. - 146 с.
102. *Сборник* тактических примеров по опыту Великой Отечественной войны. - М.: Воениздат, 1945. - № 13. - 144 с.

103. *Из письма рабочих Борислава // За нашу Победу.* - 1944. - 16 сентября.
104. *Молодые* воины - кавалеры ордена Славы // *За нашу Победу.* - 1944. - 18 сентября.
105. *Подвиг* разведчика // *Сталинское знамя.* - 1944. - 22 сентября.
106. *Во имя* победы - на амбразуру // *За честь Родины.* - 1944. - 9 октября.
107. *Левченко В.* Сражение в Карпатах // *Фрунзовец.* - № 30. - 1984. - 7 сентября.
108. *Сабов Ф.* Вшануємо пам'ять подвижників // *Новини Закарпаття.* - 2000. - 30 березня.
110. *Закарпатська правда.* - 1944. - 21 листопада.
111. *Полевой Б. Н.* Полководец (Биографическая повесть о И. С. Коневе). - М.: Политиздат, 1974. - 120 с.
112. *Жуков Г. К.* Воспоминания и размышления. - М.: АПН, 1971. - 703 с.
113. *Маништейн Э.* Утерянные победы. - М.: Воениздат, 1957. - 896 с.
114. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. - 9005, - Спр. - 244. - Арк. - 36, 39, 50.
115. *Карпов В.* Полководец. - М: Воениздат, 1989. - 574 с.
116. *Португальський Р. М.* Маршал И. С. Конев. - М.: Воениздат, 1985. - 253 с.
117. *Карпов В.* Маршал Жуков. Его соратники и противники в дни войны и мира. - М.: Вече, 2002. - 353 с.
118. *Гаспилович А. И.* Будни военных дорог. - М: Московский рабочий, 1974.- С. 83-84.
119. *Мюллер-Гиллебранд Б.* Сухопутная армия Германии 1933-1945: В трех томах. / Пер. с нем. - М.: Воениздат, 1976. - Т. 3: - 416 с.
120. *Довганич О., Пашкуй З., Троян М.* Закарпаття в роки війни. - Ужгород: Карпати, 1990. - 171 с.

121. *Русин В.* На крутих перевалах. Долі на зустріч. - Ужгород: Карпати, 1987. - 337 с.
122. *Шандор В.* Спомини: В двох томах. - Ужгород: МПП Гражда, 2000. - Т. 2. - 388 с.
123. *Свобода Л.* От Бузулука до Праги. - М.: Воениздат, 1984.- 368 с.
124. *Ceskoslovensko-sovetske vzťahy v diplomatických jednaních. 1939-1945. Dokumenty. D 1. Praha, 1998.*
125. *Materialy z konferencie "Podkarpatska Rus v dejinách Československa 1918-1939" // Česko-Slovenska historická ročenka 1997. Brno, 1997. - S. 84.*
126. *В боях за Карпаты.* - Ужгород: Карпаты, 1975. - 383 с.
127. *Герои освобождения Прикарпатья.* - Ужгород: Карпаты, 1970. - 223 с.
128. *Они освобождали Закарпатье.* - Ужгород: Карпаты, 1965. - 172 с.
129. *Выродов И. Я., Секирин М. К., Коротков Г. И.* В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.. - М.: Наука, 1975. - 568 с.
130. *Иванов А. М.* От Грозного до Праги: Боевой путь 242-й Таманской Краснознаменной, ордена Кутузова II степени горнострелковой дивизии. - Грозный: Чечено-Ингушское кн. Издательство, 1978. - 183 с.
131. *Смольный М. К.* 7000 километров в боях и походах. (Боевой путь 161 стрелковой Станиславской Краснознаменной, ордена Богдана Хмельницкого дивизии). - М.: Воениздат, 1972. - 200 с.
132. *Логин В. Т.* Диалектика военно-исторического исследования. - М.: Наука, 1979. - 221 с.
133. *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: В трех томах.* - М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. - Т. 2. - 688 с.
134. *Самсонов А.* Вторая мировая война 1939-1945. Очерк важнейших событий. - М.: Наука, 1985. - С. 375-376, 409.
135. *Документы Ставки ВГК.* - ЦАМО РФ. - Ф. 6598. - Оп. 721603. -

Спр. 4219.

136. *Кулиш В.* История второго фронта. - М.: Наука, 1971. - С. 457.
137. *Тунпельскирх К.* История второй мировой войны. - М.: Иностранная литература, 1956. - С. 447.
138. *Меллентин Ф.* Танковые сражения 1939-1945 гг.. - М.: Иностранной литературы, 1957. - С. 236.
139. *Шайкан В.* Дослідження II світової війни в сучасних умовах і деякі ідеологічні підходи до висвітлення проблеми // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (23-24 червня 2005 р.). - К.: Сфера. - 2005. - С. 28.
140. *Історія України та її державності: Підручник.* Видання 3-є - Львів: Бескид Біт, 2005. - С. 282.
141. *Лаговский А.* Стратегия и экономика. - М.: Воениздат, 1961. - С. 98.
142. *Война и экономика (Проблемы экономического обеспечения современной армии).* М.: Военно-политическая академия, 1963. - С. 243.
143. *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941-1945 гг..* - М.: Воениздат, 1962. - С. 664-744.
144. *Боевой состав Советской Армии, ч.4 (январь-декабрь 1944 г.).* - М.: Воениздат, 1988. - С. 257, 263, 292, 372.
145. *Козлов Н. Д.* Единодушный порыв победить, равного которому нет в мире // Военно-исторический журнал. - 2005. - № 1. - С.6.
146. *Сергійчук В.* Наша кров на своїй землі // Народна Армія. - 1997. - 2 грудня.
147. *Науковий висновок про боротьбу УПА в 1940-1950 роках // За вільну Україну.* - 1993. - 26 червня.
148. *Уроки истории неопровержимы.* - М.: Воениздат, 1964. - С. 207.
149. *Вестфаль З.* и др. Фатальные решения. - М.: Воениздат, 1958. - С. 219 - 221.
150. *Документы Ставки ВГК.* - ЦАМО РФ. - Ф. 6598. - Оп. 721603. -

Спр. 4327.

151. Документы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 6598. - Оп. 725167. - Спр. 939. - Арк. 175-179.

152. *О стратегическом* положении Германии к началу 1943 г. // Военно-исторический журнал. - 1960. - № 10. - С. 92.

153. *Зборник* материалов по составу, группировке и перегруппировке войск фашистской Германии и войск бывших её сателлитов на советско-германском фронте за период 1941-1945 гг. Выпуск 4 - М.: Военно-научное управление ГШ, 1956. - С. 160.

154. *Литвин М.,* Науменко К. Львів між Гітлером і Сталіним. - Львів: літер. агенція "Піраміда", 2005. - С. 59-61.

155. *Масловський В.* З ким і проти кого воювали українські націоналісти в роки Другої світової війни. - М.: Славянський діалог, 1999. - С. 136.

156. Директивы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 132-а. - Оп. 2642. - Спр. 36. - Арк. 381-382.

157. Директивы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 3. - Оп. - 11556. - Спр. 16.

158. Фонд 4-го Украинского фронта. - ЦАМО РФ. - Ф. 324. - Оп. 4756. - Спр. 20. - Арк. 11.

159. *Страны* Центральной и Юго-Восточной Европы во Второй мировой войне. Военно-исторический справочник. - М.: Воениздат, 1972. - 302 с.

160. *Семиряга М.* Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнёта. - М.: Наука, 1985. - С. 136.

161. *Янин А.* Восстание в тылу Вермахта. - М.: Знание, 1984. - С. 26.

162. *Советский* Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за свободу и независимость. 1941-1945 гг. - М.: Наука, 1978. - С. 187.

163. *Вторая* мировая война. Краткая история. - М.: Наука, 1984. - С. 443.

164. *Гудец Э.* Словацкое национальное восстание. - Прага: Орбис, 1964. - С. 7.
165. Львівський обласний комітет комуністичної партії України. - ДАЛО. - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 72. - Арк. 8.
166. Полевое управление 1-го Украинского фронта. - ЦАМО РФ. - Ф. 236. - Оп. 2712. - Спр. 56. - Арк. 450-454.
167. *Советско* - чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы. - М.: Госполитиздат, 1960. - 291с.
168. Директивы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 48-а. - Оп. 1795. - Спр. 14.
169. Документы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 80. - Оп. 12295. - Спр. 1393. - Арк. 5.
170. *Хнёупек Б.* Ломая печати. - М.: Молодая гвардия, 1986. - С. 9.
171. *Госиоровский М.* Словацкое национальное восстание - вклад словацкого народа в общую борьбу прогрессивных сил мира против гитлеровского фашизма // Проблемы истории Второй мировой войны. - М.: Иностранная литература, 1959. - С. 351.
172. *Изюмский Б.* Плевенские редуты. - М.: Воениздат, 1979. - С. 267.
173. Полевое управление 1-й гвардейской армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 292. - Оп. 6850. - Спр. 531-535.
174. *Советская* военная энциклопедия: В восьми томах. - М.: Воениздат, 1977. - Т. 4. - С. 99.
175. Полевое управление 1-го Украинского фронта. - ЦАМО РФ. - Ф. 236. Оп. 2712. - Спр. 66.
176. Полевое управление 2-го Украинского фронта. - ЦАМО РФ. - Ф. 96. - Оп. 2011. - Спр. 34.
177. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. – 244. - Оп. 3000. - Спр. 722. - Арк. 45-47.

178. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 633. - Арк. 174.
179. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 635. - Арк. 6, 13, 34, 35.
180. Документы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 6598. - Оп. 12484. - Спр. 2923 (трофейная карта за 9.9.44 г.).
181. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 721.
182. *Москаленко К.* О Карпатско-Дуклинской операции // Военно исторический журнал. - 1965. - № 7. - С. 16.
183. Директивы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ, - Ф. 3. - Оп. 3000. - Спр. 828. - Арк. 3.
184. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 723. - Арк. 61-62.
185. Фонд Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 346. - Оп. 5758. - Спр. 26. - Арк. 123-124.
186. Дрогобицький обласний комітет комуністичної партії України. - ДАЛО. - Ф. 5001. - Оп. 2. - Спр. 125.
187. *Краснов И.* Наступление бронетанковых войск в горах // Военно исторический журнал. - 1963. - № 11. - С. 33-34.
188. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 369925. - Спр. 3. - Арк. 30-33.
189. Фонд бронетанковых и механизированных войск. - ЦАМО РФ. - Ф. 665. - Оп. 81141. - Спр. 9. - Арк. 96.
190. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3013. - Спр. 51. - Арк. 73-78.
191. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 561. - Арк. 10-16.
192. Полевое управление 1-й гвардейской армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 292. - Оп. 6850. - Спр. 363. - Арк. 10-14.

193. *Гареев М.* Тактические учения и маневры (исторический очерк). - М.: Воениздат, 1977. - С. 156.
194. *Малкин В.* Карпатские орлы. - М.: Воениздат, 1975. - С. 20.
195. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 746.
196. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 707. - Арк. 276.
197. Дрогобицкий обласний комітет КПРС. - ДАЛО. - Ф. 5001. - Оп. 2. - Спр. 21. - Арк. 53-54.
198. *Советское* военное искусство в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: В трех томах. - М.: Воениздат, 1962. - Т. 3. - С. 329, 339.
199. Дрогобицкий обласний комітет комуністичної партії України. - ДАЛО. - Ф. 5001. - Оп. 2. - Спр. 20. - Арк. 6.
200. *Розовский К.* Мао Дзэдун. - СПб: изд. дом "Нева"; М.: Олма-Пресс, 2000. - С. 125.
201. *Рендулич Л.* Управление войсками. - М.: Воениздат, 1974. - С. 101.
202. *Основные* показатели работы тыла Советских Вооруженных Сил в операциях Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - М.: Воениздат, 1970. - С. 292.
203. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 835. - Арк. 27.
204. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. 9035. - Спр. 47. - Арк. 132.
205. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. 46858. - Спр. 8. - Арк. 298.
206. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 626. - Арк. 40.
207. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 499. - Арк. 13-16.
208. ЦАМО РФ. - Ф. 485. - Оп. 216388. - Спр. 10. - Арк. 55.

209. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. 9005. - Спр. 240.
210. Фонд 2-й воздушной армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 698. - Оп. 517106. - Спр. 8. - Арк. 51-52.
211. Полевое управление 1-го Украинского фронта. - ЦАМО РФ. - Ф. 236. - Оп. 2712. - Спр. 104. - Арк. 36.
212. Полевое управление 1-й гвардейской армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 292. - Оп. 6850. - Спр. 475.
213. Фонд Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 346. - Оп. 5755. - Спр. 186. - Арк. 9.
214. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 480.
215. Директивы Ставки ВГК. - ЦАМО РФ. - Ф. 48-а. - Оп. 1795. - Спр. 468-535. - Арк. 656-659.
216. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3013. - Спр. 51. - Арк. 304-309.
217. ЦАМО РФ. - Ф. 132-а. - Оп. 2642. - Спр. 37. - Арк. 49-50.
218. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 736.
219. Полевое управление 1-й гвардейской армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 292. - Оп. 6850. - Спр. 11. - Арк. 108.
220. Полевое управление 18-й армии 22.06.41 г.-1.06.46 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 371. - Оп. 6367. - Спр. 425. - Арк. 63.
221. *Гастилович А.* Будни военных дорог. - М.: Московский рабочий, 1974. - С. 76-77.
222. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 620.
223. <http://www.airforce.ru/history/ww2/romanov/memoirs/page.05htm>.
224. *Сообщения Советского Информбюро.* Кн. 7. июнь-декабрь 1944 года. - М.: Совинформбюро, 1945. - 319 с.

225. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. 243881. - Спр. 8. - Арк. 51,52.
226. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3013. - Спр. 141. - Арк. 272-277.
227. *Сборник* документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. (январь 1944 г.-август 1945 г.). Вып. 4. - М.: Воениздат, 1968. - С. 451.
228. Полевое управление 1-й гвардейской армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 456. - Оп. 6850. - Спр. 483.
229. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. 9005. - Спр. 239. - Арк. 75.
230. Полевое управление 38-й армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 393. - Оп. 9005. - Спр. 243. - Арк. 5.
231. <http://velikvoy.narod.ru/bitvy/karpat-duklin.htm>.
232. Полевое управление 18-й армии 22.06.41 г.-1.06.46 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 371. - Оп. 6376. - Спр. 72. - Арк. 490,496.
233. *История* бронетанковых и механизированных войск Советской армии. - М.: ВА Бронетанковых войск, 1953. - С. 226.
234. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 43. - Арк. 52.
235. Полевое управление 18-й армии 22.06.41 г.-1.06.46 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 371. - Оп. 6367. - Спр. 385. - Арк. 46.
236. *Военно-исторический журнал*. - 1965. - № 8. - С. 102.
237. Закарпатський обласний комітет комуністичної партії України. - ДАЗО. - Ф. 3223. - Оп. 5. - Спр. 24. - Арк. 4, 14-18.
238. Оперативный отдел 17-го гвардейского стрелкового корпуса. - ЦАМО РФ. - Ф. 462. - Оп. 12963. - Спр. 8. - Арк. 103.
239. Полевое управление 18-й армии 22.06.41 г.-1.06.46 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 371. - Оп. 6367. - Спр. 993. - Арк. 421-425.
240. Полевое управление 18-й армии 22.06.41 г.-1.06.46 г. - ЦАМО РФ.

- Ф. 371. - Оп. 6367. - Спр. 351. - Арк. 49.

241. http://pobeda.rambler.ru/battle_fields.htm.

242. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. – Спр. 745.

243. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 6398. - Спр. 91. - Арк. 683.

244. Наградной фонд Красной армии. - ЦАМО РФ. - Ф. 2. - Оп. 514446. - Спр. 8, ч. II.

245. *XX століття*. Історія, економіка, політика, ідеологія. Книга 3: Матеріали для навчальних закладів / Редактор – упорядник Трубайчук А. - Київ, 1997. - С. 375.

246. Міністерство господарства Карпатської України. - ДАЗО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 224. - Арк. 1.

247. *Енциклопедія українознавства: В одинадцяти томах*. - Л.: Книжкова фабрика "Атлас", 1993. - Т. 2. - С. 724.

248. Справки о Закарпатской Украине. - РДАСПШ. - Ф. 17. - Оп. 128. - Спр. 707.

249. Справки о Закарпатской Украине. - РДАСПШ. - Ф. 17. - Оп. 128. - Спр. 764.

250. Закарпатський обласний комітет комуністичної партії України. - ДАЗО. - Ф. 3223. - Оп. 5. - Спр. 21.

251. *Халус П.* В боях за волю. Боротьба трудящих Закарпаття проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з Радянською Україною (1939-1944 рр.) - Ужгород: Закарпатське обл. видавництво, 1959. – 72 с.

252. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 1274. - Арк. 47, 124.

253. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 1455. - Арк. 13.

254. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 1454. - Арк. 66-67.

255. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 2056. - Арк. 4.
256. Закарпатський обласний комітет комуністичної партії України. - ДАЗО. - Ф. 3223. - Оп. 5. - Спр. 22. - Арк.4.
257. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 1278. - Арк. 20.
258. Міністерство господарства Карпатської України. - ДАЗО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 179. - Арк. 6.
259. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 113. - Арк. 1-8.
260. Центральний комітет комуністичної партії ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 4.- Оп. 1
- Спр. 92.
261. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 566. - Арк. 211.
262. Ужгородський окружний Народний комітет ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 45. - Оп. 2. - Спр. 37. - Арк. 2.
263. Народні комітети Великоберезнянського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 252. - Арк. 5.
264. Ужгородський окружний Народний комітет ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 45. - Оп. 2. - Спр. 631. - Арк. 35.
265. *Год кризиса. 1938-1939 гг. Документы и материалы: В двух томах.* - М.: Политиздат, 1991. - Т. 1. - С. 290.
266. *Макара М.* Возз'єдналися ...з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України // *Новини Закарпаття.* - 1998. - 27 червня.
267. *Сталин Й.* Вопросы ленинизма, изд. 11. - М.: Госполитиздат, 1947. - С. 571-572.
268. *Марьина В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. Документальный очерк. - М.: Новый хронограф, 2003. - 303 с.

269. *Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил в Европе во Второй мировой войне. Документы и материалы.* - М.: Воениздат, 1985. - 640 с.
270. Центральний комітет комуністичної партії ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 7. - Арк. 1-3.
271. Центральний комітет комуністичної партії ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 98. - Арк. 2-22.
272. Справки о Закарпатской Украине. - РДАСП. - Ф. 17. - Оп. 128. - Спр. 708. - Арк. 38-40.
273. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 9.
274. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 1.
275. *Курс лекцій з історії України та її державності: Навч. посібник рекомендований Міністерством освіти України / За ред. Л.Э. Дещинського.* - Львів: НУ "Львівська політехніка", 1999. - С.271.
276. *Худанич В.* Той вікопомний 1945-й // *Новини Закарпаття.* - 2006. - 27 червня.
277. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 1-2.
278. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 2-3.
279. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМОРФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - № по каталогу 137-142.
280. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 486 (План-схема военных комендатур фронтового подчинения).
281. *Загиблі на чужині.* - К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга пам'яті України", 2003. - С. 191.

282. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 654. - Арк. 46.
283. Полевое управление 4-го Украинского фронта 20.10.43 г.-25.08.45 г. - ЦАМО РФ. - Ф. 244. - Оп. 3000. - Спр. 700. - Арк. 78-81.
284. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 22. - Арк. 1-3.
285. Народна Рада Закарпатської України. - ДАЗО. - Ф. Р-14. - Оп. 1. - Спр. 114. - Арк. 1.
286. Справки о Закарпатской Украине. - РДАСПШ. - Ф. 17. - Оп. 128. - Спр. 765. - Арк. 83, 100-101.
287. Народні комітети Севлюського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. Р-10. - Оп. 1. - Спр. 133. - Арк. 1.
288. Народні комітети Севлюського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. Р-10. - Оп. 1. - Спр. 50.
289. Народні комітети Севлюського району ЗУ. - ДАЗО. - Ф. Р-10. - Оп. 1. - Спр. 59.
290. *Закарпатська правда*. - 1945. - 10 січня.
291. Центральний комітет комуністичної партії ЗУ. - ДАЗО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 94. - Арк. 7.
292. *Документы* и материалы по истории советско-чехословацких отношений: В пяти томах. - М: Наука, 1983. - Т. 5. - 481 с.
293. *Довгей В.* Греко-католики Закарпаття: з Ватиканом...поза Україною // *За вільну Україну*. - 1993. - 25 грудня.
294. *Поп І.* Енциклопедія Підкарпатської Русі. - Ужгород: Карпати, 2000. - С. 160.
295. *Конституция СССР.* Политико-правовой комментарий. - М.: Политической литературы, 1982. - С. 206-240.
296. *Бедь В.* Політико-правові аспекти возз'єднання Закарпаття з Україною (кінець 1944 - початок 1946 рр.) // *Право України*, № 8, 2002. - С. 122.

297. *Довженко О.П.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник. - К: Рад. письменник, 1990. - С. 259-260.

298. *Мишанич О.* Від карпатських русинів до Закарпатських українців. Історико-літературний нарис. - Ужгород: Карпати, 1991. - С. 4.

299. [http://www.soldat.ru/dos/casualties/book/chapter 10 1. htm](http://www.soldat.ru/dos/casualties/book/chapter%201.htm).

Таблиця 2.1

Виробництво СРСР основних видів озброєння та боєприпасів у 1944 році

	Перше півріччя 1944 року	Друге півріччя 1944 року
Гвинтівки і карабіни	1257803	1192232
Пістолети-кулемети	999154	962331
Кулемети ручні і станкові	155066	139736
Міномети	3675	3424
Гармати ПТГ 45-76 мм	3821	3847
Гармати калібра 76 мм і вище	11489	12353
Танки і САУ	13821	15163
Бойові літаки	15993	16637
Гарматні постріли (млн.штук)	42,0	46,0
Мінометні постріли (млн. штук)	38,0	41,1

[143, с.661]

Таблиця 2.2

Бойовий та чисельний склад збройних сил Німеччини
на 1 червня 1944 року

	Всього (тис. чол.)	Діюча армія (тис. чол.)	Армія резерву (тис. чол.)
Сухопутні війська	6900	4400 ¹	2500
Військово-повітряні сили	2 000	1 400	600
Військово-морський флот	800	600	200
Війська СС	500	330	170
ВСЬОГО	10200	6730	3470

¹ Зокрема 720 тис. окупаційних і прикордонних військ

Продовж. табл. 2.2

Групи армій	9	9	-
Польові армії	17	16	1
Танкові армії	4	4	-
Повітряні флоти	7	6	1
Всього дивізій:	324	324	-
з них:			
Піхотних	244	244	-
Танкових	35	35	-
Моторизованих	16	16	-
Інші	29	29	-
Бригади	5	5	-

Бойова техніка			
Гармати і міномети	56500	54100	2400
Танки і штурм. гармати	9800	8540	1260
Бойові літаки	6200	4715	1485

[143 с. 673-674]

Таблиця 2.3

Співвідношення сил та засобів на радянсько-німецькому фронті станом на 1 червня 1944 року

	Радянські	Німецькі	Співвідношення
Дивізії (розрахункові)	508,5	231,5	2,2:1
Люди (тис. чоловік)	6529	3899	1,7:1
Танки і САУ	7917	5015	1,6:1
Гармати і міномети	83193	47425	1,8:1
Бойові літаки	13550	2796	4,9:1

Таблиця 2.4

Співвідношення сил і засобів в смузі наступу 38-ї армії 1-го Українського фронту та 4-го Українського фронту на 8 вересня 1944 р.

Сили та засоби	Червона армія	Німецькі та угорські війська	Співвідношення
Дивізії (розрахункові)	34,5	19	1,8:1
Люди	246 тис.	біля 300 тис.	1:1,2
Гармати (в т. ч. зенітні) та міномети	5140	3250	1,5:1
Танки і САУ (справні)	322	100	3,2:1
Бойові літаки (справні)	1165	450	2,5:1

[12, с.304]

Таблиця 3.1

Втрати німецько-угорських військ перед 4-м Українським фронтом з 28 серпня по 1 листопада 1944 року

	Вбиті	Поранені	Полонені	Загальні втрати
Німці	6000	20000	2600	28600
Угорці	8000	31000	24650	63650
Разом	14000	51000	27250	92250

Таблиця 3.2

Втрати озброєння німецько-угорських військ перед 4-м Українським фронтом з 28 серпня по 1 листопада 1944 року

	Гармати	Міномети	Кулемети	Гвинтівки	Танки
Німці	225	275	2300	3500	40
Угорці	355	415	1130	19000	-
Разом	580	780	3430	22500	40

[181, ар. 23-24]

Таблиця 3.3

Бойовий склад, чисельність військ і людські втрати Східно -
Карпатської операції (вересень - жовтень 1944 рік)

Найменування об'єднань	Бойовий склад та чисельність військ до початку операції		Людські втрати в операції			
	кількість з'єднань	Чисельність	безповоротні	санітарні	усього	середньо-добові
<u>1-й Укр. фронт</u> - 38-а армія - 2-а повітряна армія - 1-й гв. кк - 25-й тк	сд – 9 кд – 3 тк - 1	99100	13264	48750	62014	1216
4-й Український фронт	сд – 20 пдд – 1 отбр - 2	264000	13579	50618	64197	1259
РАЗОМ	дивіз. – 33 тк – 1 бригад - 2	363100	26843 7,4%	99368	126211	2475
1-й Чехословац. армійський корпус	пбр – 2 пдбр – 1 отбр - 1	14900	1630	4069	5699	112

[299]